

T.C.

NECMETTİN ERBAKAN ÜNİVERSİTESİ

SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ

TEMEL İSLAM BİLİMLERİ ANABİLİM DALI

TEFSİR BİLİM DALI

EBÛ HAYYÂN TEFSİRİNİN KAYNAKLARI:

TE'VÎLÂTÜ'L-KUR'AN ÖRNEĞİ

Yüksek Lisans Tezi

Abdurrahman Kaan KARAGÖZ

DANIŞMAN

Doç. Dr. Mesut KAYA

KONYA - 2021

T.C.
NECMETTİN ERBAKAN ÜNİVERSİTESİ
Sosyal Bilimler Enstitüsü Müdürlüğü

Bilimsel Etik Sayfası

Öğrencinin	Adı Soyadı	Abdurrahman Kaan KARAGÖZ		
	Numarası	18810601057		
	Ana Bilim / Bilim Dalı	Temel İslam Bilimleri / Tefsir		
	Programı	Tezli Yüksek Lisans	X	
		Doktora		
Tezin Adı	Ebû Hayyân Tefsirinin Kaynakları: Te'vîlâtü'l-Kur'an Örneği			

Bu tezin hazırlanmasında bilimsel etiğe ve akademik kurallara özenle riayet edildiğini, tez içindeki bütün bilgilerin etik davranış ve akademik kurallar çerçevesinde elde edilerek sunulduğunu, ayrıca tez yazım kurallarına uygun olarak hazırlanan bu çalışmada başkalarının eserlerinden yararlanılması durumunda bilimsel kurallara uygun olarak atıf yapıldığını bildiririm.

Abdurrahman Kaan KARAGÖZ

T.C.
NECMETTİN ERBAKAN ÜNİVERSİTESİ
Sosyal Bilimler Enstitüsü Müdürlüğü

ÖZET

Öğrencinin	Adı Soyadı	Abdurrahman Kaan KARAGÖZ		
	Numarası	18810601057		
	Ana Bilim / Bilim Dalı	Temel İslam Bilimleri / Tefsir		
	Programı	Tezli Yüksek Lisans	X	
		Doktora		
	Tez Danışmanı	Doç. Dr. Mesut KAYA		
Tezin Adı	Ebû Hayyân Tefsirinin Kaynakları: Te'vilâtü'l-Kur'an Örneği			

1256 yılında Gırnâta'ya bağlı bir kasabada doğan Ebû Hayyân, Arap Dili ve tefsir alanlarında öne çıkmış velud bir âlimdir. *el-Bahrü'l-Muhît* adlı tefsiri, tefsir tarihinde iz bırakmış önemli bir müfessirdir. 24 seneye yakın Endülüs bölgesinde kalmış, 1280 yılında Mısır'a hicret etmiştir. 1236'da Kurtuba'nın, 1258'de ise Bağdat'ın düşmesi İslam dünyasını derinden etkilemiş, İslam dünyasının kurtarıcısı, istikrar ve güven ortamının teminatı yeni kurulan Memlûk devleti olmuştur. Vefatına yani 1344 yılına kadar da Mısır'da kalmış, tefsirini Kahire'de yazmıştır.

el-Bahrü'l-Muhît'te, Te'vilât'a atfedilen 63 rivayet dikkatimizi çekmiştir. Tefsir literatüründe nam yapmış bu eserin Mâtürîdî'ye ait 63 rivayeti içermesi bir soru işaretidir. İşte bu çalışmamız ile bu sorunun cevabını bulmaya çalıştık. Mâverâünnehir bölgesine gitmediği bilinen Ebû Hayyân'ın o dönemin şartlarında Te'vilât'a dair nüshaları elde etmesi ve önemli görüp eserine alarak nakletmesi önemlidir. Ebû Hayyân'ın bu rivayetleri nasıl elde ettiğini bulabilmek için çalışmaya Ebû Hayyân'ın temas edebileceği Hanefî-Mâtürîdî alimleri tespit ederek başladık. Mısır ve Şam ile kayıtlayarak, Ebû Hayyân'ın yaşadığı asırda Mâtürîdî müellifleri hoca-talebe silsilesiyle tespit etmeye çalıştık. Karşılaştığımız manzara şaşırtıcı derecede Zengin bir Mâtürîdî birikimin Mısır ve Şam'da kökleştiğini göstermektedir. Ebû Hayyân'ın çevresindeki bu Mâtürîdî birikimi Sîgnâkî üzerinden hoca-talebe zinciriyle Mâtürîdî'ye kadar ulaştırdık. Te'vilât'a atfen aktarılan 63 rivayetin, Te'vilât'taki karşılıklarını göstererek rivayetleri inceledik.

Bu rivayetlerin kaynağı olabilecek Mâtürîdî alimlerin eserlerini inceledik. Bu incelediğimiz eserlerin temelinde Mâtürîdî kimliğinin mevcudiyetini göstermeye çalıştık. Böylelikle 14.yy'ın başlarında Hanefî-Mâtürîdî ulemanın Mısır ve Şam topraklarında ekolleştiğini tespit etmeye ve göstermeye gayret ettik.

Anahtar Kelimeler : Ebû Hayyân, Mâtürîdî, el-Bahrü'l-Muhît, Te'vilâtü'l-Kur'ân, Mısır, İbnü'n-Nakîb el-Makdisî

ABSTRACT

Author's	Name and Surname	Abdurrahman Kaan KARAGÖZ		
	Student Number	18810601057		
	Department	Basic Islamic Sciences		
	Study Programme	Master's Degree (M.A.)	X	
		Doctoral Degree (Ph.D.)		
	Supervisor	Doç. Dr. Mesut KAYA		
Title of the Thesis/Dissertation	The Sources Of Abu Hayyan's Commentary: Tawilat A-Quran As An Example			

Abu Hayyan, who was born in 1256 in a town of Granada, is a prominent scholar in Arabic language and tafsir. His commentary named al-Bahr al-Muhit is an important commentary that left a mark in the history of tafsir. He stayed in Andalusia for nearly 24 years and immigrated to Egypt in 1280. During this period, he received approval from many Andalusian scholars living in Andalusia and received a good education. After a long travel period, he decided to settle in Egypt. Because the fall of Cordoba in 1236 and the fall of Baghdad in 1258 deeply affected the Islamic world, and the newly established Mamluk state became the savior of the Islamic world and the guarantee of stability and confidence. He stayed in Egypt until his death in 1344 and wrote his commentary in Cairo.

In the commentary al-Bahr al-Muhit 63 narrations attributed to al-Maturidi's Tawilat al-Quran attracted our attention. It is a question mark that this work, which has become famous in the tafsir literature, contains 63 narrations belonging to al-Maturidi. With this study, we tried to find the answer to this question. It is important that Abu Hayyan, who was known not to go to the Transoxiana region, obtained the copies of Tawilat under the conditions of that period and considered them important and transferred them to his work. In order to find out how Abu Hayyan obtained these narrations, we started by identifying the Hanafi-Maturidi scholars whom Abu Hayyan could contact. By recording with Egypt and Damascus, we tried to identify the Maturidi authors in the century when Abu Hayyan lived. The scene we encounter surprisingly shows that a rich Maturidi accumulation took root in Egypt and Damascus. We transported this Maturidi accumulation around Abu Hayyan to Maturidi with the chain of teacher-student through al-Siganki. The results we have achieved have led to the elimination of the prejudice that the Maturidism had experienced in a limited region for centuries. We examined and compared the 63 narrations in Tawilat. We provided ease of examination by dividing 63 narrations reported by Abu Hayyan into titles such as lugawi, fihi and kalami. We touched upon the important points by evaluating the narrations within themselves.

Finally, in our study, we examined 63 narrations and their sources that Abu Hayyan referred to al-Maturidi. We examined the works of Maturidi scholars who could be the source of these narrations. We tried to show the existence of the Maturidi identity on the basis of these works we have examined. Thus, at the beginning of the 14th century, we tried to identify and show that the Hanafi-Maturidi ulama had become a school in Egypt and Damascus.

Keywords: Abu Hayyan, al-Bahra al-Muhit, al-Maturidi, Tawilat al-Quran, Egypt, Ibn Naqeb al-Makdisi

ÖNSÖZ

İslam Bilim Tarihi'nin eser telifinde en parlak devirlerinden biri Memlûk devletinin ilk devirleridir. Bu yıllarda İslam dünyasının doğusu ve batısında meydana gelen yıkım; büyük kargaşaya, korkuya ve göçe sebep olmuştur. Doğunun ve batının birleştiği Mısır topraklarında, tarihin tanıklığı ve Hak Teâla'nın lütfuyla İslam ümmetinin liderliği Memlûk devletine nasip olmuştur. Memlûk devleti ise tesis ettiği güven ortamı ve ilme verdiği müspet değer, İslami ilimleri desteklemek için yaptığı örnek uygulamalarla döneminde oluşan ilmi birikim asırları aydınlatacak bir güneş gibi parıldamıştır. Bu dönemin literatüre tesir eden en etkili âlimlerinden biri de Ebû Hayyân el-Endelüsî'dir. Müellifin yazdığı en önemli eseri *el-Bahrü'l-Muhît* adlı tefsiridir.

Çok geniş bir kaynak yelpazesine sahip olan Ebû Hayyân'ın başvuru kaynaklarından biri de Ehl-i sünnet'in itikattaki iki mezhebinden biri olan Mâtürîdîlik'in kurucu ismi olan Ebû Mansûr el-Mâtürîdî'ye ait *Te'vîlâtü'l-Kur'ân*'dır. Daha çok Ebu'l-Muîn en-Nesefî ve Alâeddin es-Semerkindî'nin gün yüzüne çıkardığı tefsir, Selçuklular'ın batıya doğru hareketiyle İslam dünyasının farklı bölgelerinde tanınırlık kazanmıştır. Ebû Hayyân'ın tefsirinde de Mâtürîdî tefsirinin izlerine rastlanması, eserin Memlûk topraklarında da etkili olduğunu göstermektedir. Bu tefsirde *Te'vîlât*'a atfedilerek aktarılan 63 nakil görünmektedir.

Ebû Hayyân'ın *Te'vîlâtü'l-Kur'ân*'dan rivayet ettiği söz konusu nakillerin kaynağını bulmak araştırmamızın temel amacıdır. Bunu tespit edebilmek için Ebû Hayyân'ın yaşadığı dönem ve yaşadığı topraklardaki Hanefî-Mâtürîdî ulemayı tespit etmeye çalıştık. Hocalarından ve öğrencilerinden başlamak üzere aynı topraklarda aynı havayı soluduğu Mâtürîdî ulemanın Mısır'da nasıl ekolleştiğini, kemikleşmiş bir Mâtürîdî ulemanın o dönemdeki varlığını göstermeye gayret ettik. Hibetullah et-Türkistânî ve Ebü'l-Abbâs es-Serûcî gibi erken dönemlerde Mısır'a gelip tedrisatını burada tamamlayan âlimlerin Hanefî-Mâtürîdî ekole ait güçlü eserler bırakmaları Mısır'daki mezhebin etkinliğini gösteren en somut verilerden biridir.

Çıktığım bu yolda tez döneminin başında bana bu konuyu teklif ederek, ilgi ve alakamı bu alana vermeme vasıta olan, rehberliği ile yol gösteren muhterem hocam Doç. Dr. Mesut KAYA'ya müteşekkirim.

Yaşadığım şu hayat boyunca destek ve dualarını esirgemeyen muhterem anne ve babama hususiyetle teşekkür ederim.

Öğrencilik yıllarımda hazırlık dönemimde dersime giren, Arapça ilminde ilerlememe vesile olan hocalarıma, özellikle okul dışında da bize Arapça metin okutan Emekli Öğretmen Hüseyin TEKİN hocama, bu noktaya gelmemde büyük pay sahibi olan medrese hocalarım Ömer Faruk ÇELİK ve Yahya ÖZDEN'e teşekkürü bir borç bilirim.

Abdurrahman Kaan KARAGÖZ

İÇİNDEKİLER

ÖNSÖZ	i
İÇİNDEKİLER	ii
KISALTMALAR.....	v
GİRİŞ.....	1
A. Araştırmanın Problemi	1
B. Araştırmanın Amacı	2
C. Araştırmanın Önemi	2
D. Araştırmanın Kapsamı.....	3
I. BÖLÜM: EBÛ HAYYÂN VE MÂTÜRÎDİLİK.....	4
1. Ebû Hayyân el-Endelüsî'nin Hayatı.....	4
1.2. <i>el-Bahrü'l-Muhî't</i>'in Tefsir İlmindeki Yeri.....	8
1.3. Ebû Hayyân'ın Yaşadığı Dönemde Mısır	10
1.3.1. Mısır'ın Siyasi Durumu	10
1.3.2. Mısır'ın Sosyo-Kültürel Durumu	12
1.3.3. Mısır'da Mezheplerin Tarihsel Gelişimi	19
1.3.4. Mısır'da Hanefîlik ve Mâtürîdîlik	22
1.3.5. Ebû Hayyân Dönemi Mısır'da Hanefî Uleması	27
2. Maverâünnehir Bölgesinin Kısa Tarihçesi.....	38
2.1 Bölgeye İslâm'ın Gelişi	38
2.2. Bölgenin Siyasi-Sosyal Durumu	39
2.3. İmam Mâtürîdî'nin Hayatı, Eserleri ve <i>Te'vîlâtü'l-Kur'ân</i>	42
II. BÖLÜM: EBÛ HAYYÂN'IN MÂTÜRÎDÎ'DEN ALDIĞI NAKİLLER	48
2.1. Lügavî Nakiller	49
2.1.1. "İşittik" sözünün anlamı	50
2.1.2. Yahudilerin Cebrâil (as)'a Düşmanlığı	51
2.1.3. 'Afv/Fazlalık Kelimesinin Anlamı.....	53
2.1.4. Hiçbir Şey Allah'a Gizli Kalmaz	54
2.1.5. Allah'ın Âyetlerine Muhalefet	55
2.1.6. Kıssalarda Lafızların Değil Manaların Dikkate Alınması	56
2.1.7. Allah'tan Hakkıyla Sakınmak	57
2.1.8. "Bu nereden başımıza geldi?" Sözü Kime Aittir.....	58
2.1.9. "Sübat" Kelimesinin Anlamı.....	59
2.1.10. Münafıklara Verilen Öğüt.....	60
2.1.11. Münafıkların Mizacı	61
2.1.12. "Sözce Allah'tan daha doğru kim vardır!" Âyetinin Açıklaması	63

2.1.13. "Derece" Kelimesinin Müfred Sigada Gelmesi.....	63
2.1.14. "Hak" Kelimesi Üzerine Bir Açıklama	65
2.1.15. "Şuh" (Cimrilik) Kelimesinin İzahı.....	67
2.1.16. Eşlere Güzel Davranmak	68
2.1.17. Âyetin Sibakına Dair Bir Değerlendirme	69
2.1.18. Âyetteki İbarenin Hazf Olunduğu İddiası.....	70
2.1.19. Mecazî Kelimeler.....	71
2.1.20. Peygamber Gönderilmeden Bir Kavim Helaka Uğrar mı?	72
2.1.21. Müşriklerin Putların haklarını Allah'ın Hakkından Üstün Tutması.....	74
2.1.22. 'Hamule' ve 'Ferş' Kelimelerinin Tahlili	75
2.1.23. "Rabbiniz Geniş Rahmet Sahibidir."	76
2.1.24. "Ahd" Kelimesinin Anlamına Dair	77
2.1.25. Yahudi ve Hristiyanların Bu İsimlerle Adlandırılmaları	78
2.1.26. "On katı" İbaresinin Hakikatteki Karşılığı	79
2.2. Fıkhî Nakiller	80
2.2.1. Takva (Sakınmak) Avdan Kaçınmaktır	81
2.2.2. Kadınların Tarlaya Benzetilmesi	82
2.2.3. Elbisenin Selem Akdine Dahil Edilmesi	83
2.2.4. Kâif'in Sözü'nün Hükümü	85
2.2.5. Atların Sâime Hayvan Grubuna Dahil Edilmesi.....	86
2.2.6. Meryem (as)'a Toplu İbadete Katılma Emrinin İzahı	88
2.2.7. Savaşta İslam Ordusu Komutanlarına İtaat Etmenin Şeri Delili	88
2.2.8. Kardeşler Arası Miras Paylarına Dair Bir Değerlendirme.....	89
2.2.9. Halden Hale Tövbe Etmenin Durumu	91
2.2.10. Âyetteki Tehdidin Kimleri Kapsadığı Üzerine Bir Değerlendirme	93
2.2.11. Münafıklara Karşı Gösterilmesi Gereken Tutumlar	94
2.2.12. Usûle Dair Bir Değerlendirme	96
2.2.13. Farz-ı Kifâye Üzerine Bir Değerlendirme	97
2.2.14. Boşanmanın Mendup Olduğu Hal	98
2.2.15. Günahın Açığı ve Gizlisine Dair Bir Değerlendirme	99
2.3. Kelâmî Nakiller	100
2.3.1. Mu'tezile'nin Uluhiyyet Görüşlerine Ağır Eleştiriler	101
2.3.2. Mü'minler Ölümü Temenni Ederler mi?.....	102
2.3.3. Haccı da Umreyi de Allah İçin Yapın	104
2.3.4. İnsanlığın Bir Tek Ümmet Olması.....	104
2.3.5. Cennet Ehlinin Noksanlıklardan Hali Olması.....	105
2.3.6. İmanda İstisna ve İman-Amel Münasebeti	106

2.3.7.	Zekerıyyâ (as)'ın Duası.....	107
2.3.8.	'Salihlerden Bir Peygamber' Âyetine Dair Değerlendirmeler.....	109
2.3.9.	Akla Sahip Olan Herkes Allah'ın Dinini Bulmakla Mükelleftir.....	110
2.3.10.	Peygamberlerin İnsan Irkından Gönderilmesi.....	112
2.3.11.	Abdullah b. Übey Özelinde Küfre Yakın Olma Meselesi.....	113
2.3.12.	Salah-Aslah Görüşüne Eleştiri.....	115
2.3.13.	Kâfirlerin Nezdinde İzzeti Arayanlara Eleştiri.....	118
2.3.14.	İbrâhim (as)'ın Akli İstidlalleri.....	119
2.3.15.	Allah (cc)'nün Azameti.....	120
2.3.16.	Âyette Geçen Tohum ve Çekirdek Kelimelerine Dair Bir Açıklama.....	121
2.3.17.	Rü'yetullah Meselesi.....	122
2.3.18.	Müşriklerin Sözlerine Dair.....	124
2.3.19.	Uyarıcı Göndermek Allah (cc) Üzerine Vâcip midir?.....	125
2.3.20.	"Herkes" Kelimesinin Kapsamına Dair.....	127
2.3.21.	Kader Bağlamında İnsan'ın İtaat ve İsyanı.....	128
2.3.22.	'Rabbim Beni Doğru Yola İletti' Cümlesine Dair Değerlendirme.....	131
	SONUÇ.....	133
	KAYNAKÇA.....	135
	EKLER.....	145

KISALTMALAR

as : Aleyhisselam

bas. : Baskı

bk. : Bakınız

çev : Çeviren

ed. : Editör

h. : Hicrî

haz : Hazırlayan

TDV : Türkiye Diyanet Vakfı

thk : Tahkik

nşr : Neşreden

ö. : Ölüm tarihi

ra : Radıyallahu Anh

sav : Sallallahü Aleyhi ve Sellem

vb. : Ve benzeri

v.d. : Ve diğerleri

GİRİŞ

A. Araştırmanın Problemi

Hz. Muhammed (sav)'in vefatının ardından ilahi bir nur ve rehberden mahrum kalan Müslümanlar o dönem pek çok bölgeyi tahakkumu altına almış bulunuyordu. Bu süreçte hâkim oldukları bölgelerde kökleşmiş kültürel unsurların baskınlığı, farklı din ve inanışların mevcudiyeti, sosyal hayatta var olan farklılıklar Müslümanların farklı problemlerle yüz yüze kalmalarına sebep olmuştur. Bu dönemdeki şartlar, farklı bölgelerde yaşayan âlimlerin Kur'an ve Sünnet'e istinat ederek geliştirdikleri metod ve usullerin neticesinde birbirinden ayrılan içtihadlar meydana gelmiştir. Mezheplerin tarihteki ortaya çıkış hikayelerinin temel unsurlarından biri de budur.

Türklerin ilk İslamlaşması süreci Horasan ve Mâverâünnehir bölgelerinde meydana gelmiştir. Gerek o dönemin şartları gerekse o dönemin halifelerinin farklı politikaları bu süreci çeşitli şekillerde etkilemiştir. Abbâsîler döneminde Ebû Yûsuf'un kadılıkudatlık makamına getirilmesi, Hanefî mezhebinin Irak'ta güçlenmesinin sebeplerinden biri olmuştur. Bağdat'ta Hanefî mezhebinin güçlenmesi Mâverâünnehir bölgesini de doğrudan etkilemiştir. Zira Bağdat bölgesi Türklerle, İslam beldeleri arasında bir kavşak noktasıdır.

Irak'taki Hanefî ekolün Abbâsîler döneminde devrin şartlarından etkilenerek belli bir dönem Mu'tezile'ye evrilmesi, Mâverâünnehir'de inşa olmuş Hanefî ekolün önemini daha da artırmış ve ilerleyen süreç içerisinde Hanefî-Mâtürîdî kolun oluşmasına olanak tanımıştır. Bu Hanefî-Mâtürîdî ekol Mâverâünnehir'de, özellikle Semerkant ve Buhârâ'da filizlenmiş, büyümüş, Hanefî mezhebi müçtehidlerinin yetiştiği en önemli havzalardan -belki de en önemlisi- olmuştur. Özellikle Kudûrî'nin (ö. 428/1037) vefat ettiği dönemde Bağdat'ta iyice güç kaybeden Hanefî ekolü bu süreçte medreselerle kemikleşmiş tabanı bulunan Mâverâünnehir bölgesinde merkezileşmiştir.¹

Hanefî-Mâtürîdî ekolün Mâverâünnehir bölgesinde Ebû Hanîfe'den sonra en belirgin unsuru İmam Mâtürîdî olmuştur. Ancak Ebû'l-Muîn en-Nesefî'ye kadar

¹ Wilferd Madelung, "11.-13. Asırlarda Hanefî Âlimlerin Orta Asya'dan Batıya Göçü", *İmam Mâtürîdî ve Mâtürîdîlik* çev. Sönmez Kutlu (Ankara, Kitâbiyât Yayınları,2003), 370.

ihmal edilmesi bazı problemleri ortaya çıkarmıştır. Mâtürîdî'nin fikirlerinin yaşadığı bölgeye hapsedilmesi, İslam dünyasındaki etkilerinin göz ardı edilmesi bu problemin sonuçlarından bazılarıdır. Mâtürîdî'nin temelini attığı görüşlerden doğan Mâtürîdî mezhebinin günümüzde dahi İslam dünyasında tabi olunan en yaygın mezheplerden olması bu ihmali daha açık bir şekilde ortaya koymaktadır.

B. Araştırmanın Amacı

Mâtürîdî yazdığı eserlerle göstermiştir ki ilmi birikimi ve seviyesi yaşadığı çağın ötesinde önemli bir kelâmcı, fakih ve müfessirdir. Mesela bilginin kaynağı meselesini sistemli bir şekilde ele alan ilk mütekellimlerden biridir.² Haberi bilgi kaynağı yapması kelâm ilmine en büyük katkılarından biridir.³ Sosyolojik izahları ve insan psikolojisine itibar eden tahlilleri yaşadığı asrı aşan bir zekanın ürünüdür. O, Cüzânîyye medresesinin en önemli müderrisidir.

İmâm-ı Âzam Ebû Hanîfe'nin görüşlerini sistemleştiren en önemli mütekellimdir.⁴ Mâtürîdî'nin oluşturduğu etkiyi yaşadığı asra veya yaşadığı bölgeye indirgemek fikirlerine ve oluşturduğu ekole yapılabilecek en büyük haksızlıklardan biridir.

Bu yüksek lisans çalışmasındaki ana hedefimiz *el-Bahrü'l-Muhît* özelinde, 13. ve 14. yüzyıl Mısır topraklarında Mâtürîdî'nin eserleri ve fikirleriyle ne kadar etkin olduğunu ortaya koyabilmektir.

C. Araştırmanın Önemi

Türkiye başta olmak üzere, Balkan Ülkeleri, Kafkasya, Türki Cumhuriyetler, Pakistan, Afganistan, Malezya, Endonezya, Hindistan bölgelerinde Müslümanların ekserisinin Hanefî-Mâtürîdî mezhebine bağlı olduğu söylenebilir.⁵

Günümüzde yaşayan dört fikhî mezhepten nüfus olarak ilk sırada Hanefî mezhebinin yer alması ve Hanefî mezhebine tabi olan Müslümanların da önemli bir

² Recep Önal, *Mâtürîdî'ye Göre İslam Dışı Dinler* (Sakarya: Sakarya Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2013), 38.

³ Hüseyin Atay, "Ebû Mansûr el-Mâtürîdî ve Bilgi Kuramı", *İmam Mâtürîdî ve Mâtürîdîlik*, haz. Sönmez Kutlu (Ankara, Kitâbiyât Yayınları, 2003), 175.

⁴ Talip Özdeş, *Mâtürîdî'nin Tefsir Anlayışı* (İstanbul: İnsan Yayınları, 2003), 49.

⁵ Yusuf Şevki Yavuz, "Mâtürîdîyye", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2003), 28/174-175; Önal, *Mâtürîdî'ye Göre İslam Dışı Dinler*, 40.

bölümünün itikatta Mâtürîdî'ye bağlı olmaları, Mâtürîdîlik mezhebinin önemini ortaya koymaktadır.

Yaşadığımız çağda dahi mevcut önemini koruyan Hanefî-Mâtürîdî mezhebini, belirli sınırlara ve belirli kitlelere mahkûm etmek; tarihi, kültürel, sosyolojik verilere aykırı olduğu gibi İslam ilim mirasına yapılan büyük bir haksızlıktır.

Tezimizin ilk hedefi 14. yüzyılda İslam beldeleri arasında siyasi, ekonomik ve kültürel merkez olan Kahire'de, *Te'vîlâtü'l-Kur'an*'ın ve dolayısıyla Mâtürîdîliğin bilindiğini ortaya koyabilmektir. Bunu, o devrin en önemli âlimlerinden Ebû Hayyân'ın *el-Bahrü'l-Muhît* adlı tefsiri üzerinden gerçekleştireceğiz. Ebû Hayyân'ın Mâtürîdî'ye atfen eserine aldığı 63 nakli ve bu aldığı nakillerin kaynakları üzerine yoğunlaşacağız. Ebû Hayyân, Hanefî ya da Mâtürîdî değildir; ancak kitabına aldığı 63 nakil bize, çevresinde önemli Hanefî-Mâtürîdî âlimlerin varlığını ve ekolleşmiş bir birikimin mevcudiyetini göstermektedir. O dönemde Mısır'da ekolleşmiş bu mezhebi birikimi gösterip izini sürerek, Mısır'a nasıl geldiğini gösterebilmek ikinci hedefimiz olacaktır. Bu iki hedefi gerçekleştirdiğimiz takdirde Mâtürîdî mezhebini belli kitlelere ve belli bölgelere mâl eden anlayışın yanlışlığını ortaya koyabileceğimizi düşünmekteyiz.

D. Araştırmanın Kapsamı

Araştırmamızın kapsamı 14. yüzyıl Mısır ve yakın bölgeleriyle sınırlıdır. Araştırma Ebû Hayyân'ın Mâtürîdî'ye atfen kitabına aldığı 63 nakil üzerine kurulmuştur. Bu nakillerin kaynağını tespit edebilmek için Ebû Hayyân'ın çevresindeki Hanefî-Mâtürîdî ekolü taradık. Mısır'da o dönem mevcut olan Hanefî-Mâtürîdî ekol bize Mısır özelinde kaynakları araştırmamız için geniş bir hareket alanı sağlamıştır.

I. BÖLÜM: EBÛ HAYYÂN VE MÂTÜRÎDLİK

1. Ebû Hayyân el-Endelüsî'nin Hayatı:

Endelüs'ün büyük şehirlerinden Gırnata'ya bağlı Matahşâreh⁶ kasabasında 654/1256 yılının Şevval ayının sonlarında doğmuş,⁷ çocukluk ve ilk gençlik yıllarını Gırnata'da geçirmiştir.⁸ Daha sonra doğuya hicret etmesiyle Endelüs'te doğup doğuya hicret eden âlimler arasında yer almıştır. Asıl adı Ebû Hayyân Muhammed b. Yûsuf b. Alî b. Yûsuf b. Hayyân el-Endelüsî'dir.⁹ Doğduğu yere nispetle Gırnatî, memleketine nispetle Endelüsî, uzun süre Mısır'da kalmasına nispetle Mısırî gibi künyelerle anılmıştır. Berberi olan kabilesine nispetle de Nıfzî künyesiyle anılır.¹⁰

Boyu uzun, sesi güzel, yüzü yakışıklıydı. Ten rengi kırmızıya meyilliydi, sakalları büyük, saçları uzun ve düzdü.¹¹ Ebû Hayyân, Malikî mezhebine müntesip iken, Endelüs'te yaygın olan Zâhiriyye mezhebini benimsemiş daha sonra Mısır'a gittiğinde ise Şâfiî mezhebine geçmiştir. Her ne kadar Zâhiriyye mezhebini terk etmiş olsa da Zâhiriyye mezhebinin prensipleri düşünce yapısını hayatı boyunca etkilemiştir.¹²

Doğru sözlü, sözü hüccet, felsefî, Mu'tezilî ve Mücessimî görüşlerden uzak, selefin yoluna sıkı sıkıya bağlı olarak tanınmıştır. Ali b. Ebî Tâlib'e muhabbet beslemesinin yanında, onunla savaştan ashab-ı kirâm için söz söylemekten imtina etmiş, onlara buğz etmenin ancak münafıklık olacağını söylemiştir.¹³ Bu görüşleri onun Şiâ'dan uzak olduğunu göstermektedir. Kur'an-ı Kerim okunurken ağlayacak kadar huşu sahibiydi.

⁶ Ebû Hayyân el-Endelüsî, *el-Bahrü'l-Muhît*, nşr. Sıdkî Muhammed Cemîl (Beyrut: Dâru'l-Fikr, 2000), 1/16; Ebül-Fazl Celâlüddîn es-Süyûtî, *Bugyetü'l-vu'ât fî tabakâti'l-lugaviyyîn ve'n-nühât*, nşr. Muhammed Ebû'l-Fadl İbrâhîm (Lübnan: El-Mektebetü'l-Asriyye), 1/280.

⁷ Ebû'l-Fazl Şihâbüddîn Ahmed b. Alî b. Muhammed el-Askalânî, *ed-Dürerü'l-kâmine fî a'yâni'l-mi'eti's-sâmine*, nşr. Muhammed Abdülmuîd Han, 2.Baskı (Haydarâbâd: Meclis Dâiratü'l-Meârifî'l-Osmâniyyeti,1972), 6/58; Ebû Abdillâh Şemsüddîn ez-Zehebî, *el-Mu'cemü'l-muhtas bi'l-muhaddissîn*, nşr. Muhammed Habîb el-Heyle, (Tâif: Mektebetü's-Sadîk,1988), 1/267; Süyûtî, *Bugyetü'l-vu'ât*, 1/280; Ebû Abdillâh Muhammed eş-Şevkânî, *el-Bedrü't-tâli*, (Beyrut: Dâru'l-Marife), 2/288.

⁸ Ebû Hayyân el-Endelüsî, *el-Bahrü'l-Muhît*, 1/4.

⁹ Kafes, "Ebû Hayyân el-Endelüsî", 10/152-153.

¹⁰ Süyûtî, *Bugyetü'l-vu'ât*, 1/280.

¹¹ Askalânî, *ed-Dürerü'l-kâmine*, 6/58; Süyûtî, *Bugyetü'l-vu'ât*, 1/282.

¹² Askalânî, *ed-Dürerü'l-kâmine*, 6/58.

¹³ Askalânî, *ed-Dürerü'l-kâmine*, 6/58; Süyûtî, *Bugyetü'l-vu'ât*, 1/282.

Endelüs'te Ebû Ca'fer b. Tabbâ' dan Kıraat, Ebû'l-Hasen el-Ebziyyi, Ebû Cafer b. Zübeyr, İbn Ebi'l-Ahves, İbn Saiğ ve Ebû Cafer Lebli'den Arapça dersi almıştır.¹⁴ Daha sonra İskenderiye'ye gelip İsmâil b. Hibetullah el-Melîcî, İbnü'n-Nehhâs, Ebû Bekr Kutbüddîn el-Kastallânî'nin (ö.686/1287) ders halkalarına katıldığı yaklaşık 450 hocadan ders aldığı kaynaklarda geçmektedir.¹⁵ Mısır'da Ebû Ca'fer İbnü'z-Zübeyr es-Sekafî'den usulü fıkıh, usulü'd-dîn ve hadis ilmi,¹⁶ Bedreddin Muhammed b. Sultan'dan mantık dersi aldı. Necmüddîn et-Tûfî, Sadrüddîn İbnü'l-Vekîl, İbn Abdüzzâhir, İshak b. Mencâ et-Türkî gibi âlimleri övdüğü rivayet edilir. Ebû Muhammed Şerefüddîn Abdülmü'min b. Halef b. Ebi'l-Hasen ed-Dimyâtî (ö. 705/1306), İbn Dakîku'l-îd, Ebü'l-Yümn İbn Asâkir ders aldığı meşhur hocalarıdır.¹⁷ Şâfiî fikhını Irakî'den okumuştur.¹⁸ Arap lügatinde ve tefsirde akranlarından çok üstündü. Yaşadığı çağda bir dengi yoktu.¹⁹ Tefsir, hadis, tabakat ilimlerinde ön plandaydı.

Öğrencilerinden İbn Merzûk el-Hatîb onun hakkında "Mısır'daki nahvin babası" demiştir.²⁰ Öğrencilerinden Safedî hocasının hiçbir zaman boş durmadığını, daimî olarak ilimle meşgul olduğunu söyler. Dönemin Tabakat âlimlerinden Kemal Cafer'in, Ebû Hayyân için tespiti şudur: "Arap dilini yaşadığı dönemde ihya eden kişi, kimse onun kadar dile vakıf değildir, Arap dilinde ve belâgatinde kimse onunla yarışamaz." 679 yılının başlarında Endelüs'ten çıkmış ve hac vazifesini ifa ettikten sonra Kahire'ye yerleşmiştir.²¹ h. 680 yılında Kahire'ye yerleştiği tahmin edilmektedir.²² Bir rivayete göre h. 679 yılında Mısır'a gelmiştir.²³

Doğup büyüdüğü Endelüs'ten çıkmak zorunda kaldığı nakledilmiştir. Endelüs sultanı Gâlip-Billâh bin Ahmer'in Ebû Hayyân'ı namazda ellerini kaldırdığı için ellerini kesmekle tehdit ettiği rivayet edilmiştir.²⁴ Başka bir rivayette ise

¹⁴ Süyûtî, *Bugyetü'l-vu'ât*, 1/280.

¹⁵ Askalânî, *ed-Dürerü'l-kâmine*, 6/58; Süyûtî, *Bugyetü'l-vu'ât*, 1/280.

¹⁶ Takıyyüddîn İbn Kâdî Şühbe, *Tabakâtü's-Şâfi'iyye*, nşr. Hâfız Abdülalîm hân, (Beyrut: Âlimu'l-Kütüb, h.1407), 3/68.

¹⁷ Süyûtî, *Bugyetü'l-vu'ât*, 1/280.

¹⁸ İbn Kâdî Şühbe, *Tabakâtü's-Şâfi'iyye*, 3/70.

¹⁹ Şevkânî, *el-Bedrü't-tâli'*, 2/288.

²⁰ Ebü'l-Abbâs Muhammed b. Ahmed el-Makkarî, *Nefhu't-tîb min gusni'l-Endelüsi'r-ratib*, nşr. İhsan Abbas (Beyrut: Dâru Sâdr, 1997), 2/535.

²¹ Makkarî, *Nefhu't-tîb min gusni'l-Endelüsi'r-ratib*, 2/563,584.

²² Ebû Nasr Tâcuddîn es-Subkî, *Tabakâtu's-Şâfi'iyyeti'l-Kubrâ*, nşr. Mahmûd Muhammed et-Tanâhî, Abdulfettâh Muhammed el-Hulv, İsâ el-Bâbî el-Halebî (Kahire: 1964), 9/277.

²³ Askalânî, *ed-Dürerü'l-kâmine*, 6/58; İbn Kâdî Şühbe, *Tabakâtü's-Şâfi'iyye*, 3/68.

²⁴ Makkarî, *Nefhu't-tîb min gusni'l-Endelüsi'r-ratib*, 2/655.

Endelüs'te hocası Ebû Ca'fer b. Tabbâ' ile arası açılmıştır. Aralarındaki ilmi tartışmaların neticesinde Ebû Hayyân hocasını tenkit eden "el-İlm'a fî İfsâdi İcâzet İbn et-Tiba" adlı risaleyi kaleme almıştır.²⁵ Hocası devrin melikine şikâyette bulununca cezalandırılmak üzere huzura çağrılmış, bu durum üzerine Ebû Hayyân gizlice Afrika'ya geçmiş ve memleketi Gırnata'yı terk etmek zorunda kalmıştır.²⁶

Kahire'ye yerleştiği dönemde Mısır'da Türk Memlûk devleti hâkimdir. Doğuda Moğol istilasının oluşturduğu tahribat batıya doğru bir göç dalgası oluşturmuştur.²⁷ Özellikle 1258'de Hülâgû'nun Bağdat'ı ele geçirmesiyle bu kıyım son radesine ulaşmıştır. Mısır'da henüz kurulmuş olan Memlûkler, Müslümanlar için bir sığınak merkezi haline gelmiştir. Doğudan hicret eden âlimlerin Memlûklü devletine gelmesiyle Mısır, İslami ilimlerin cazibe merkezi haline gelmiştir. Memlûk sultanlarının ilmi desteklemesi, medreseler açması, âlimlere sahip çıkması da bu süreci hızlandırmıştır. Ebû Hayyân'ın Mısır'a gelip yerleşmesi Mısır'daki yaşama dair memnuniyetini göstermektedir ki nitekim tefsirinin mukaddimesinde ilmi çalışmaları için en uygun yerin Kahire olduğunu belirtmektedir.²⁸

Batıda ise İspanya'daki Müslüman Muhavvid'lerin yenilmesi, hicreti hızlandırmıştır. İspanya'daki âlimler için de en güvenilen yer Mısır'dı. Bu etkenler o yıllarda Mısır'da ilmi faaliyetlerin altın çağını yaşamasına sebep olmuştur. Ebû Hayyân Mısır'da Câmiu'l-Akmer'de kıraat, el-Kubbetü'l-Mansûriyye'de tefsir dersleri verdi. Tâceddin es-Sübkî ile babası Takıyyüddin es-Sübkî, Cemaleddin el-İsnevî, Selâhaddin es-Safedî, Bahâeddin İbn Akîl, Sefâkusî, Sirâceddin el-Bulkînî ve İbnü'l-Lebbân yetiştirdiği talebelerinden bazılarıdır.²⁹

Türkçe üzerine yaptığı çalışmalarla Türk dil tarihine etki etmiş bir âlimdir. Türkçe'nin en eski gramer kitabı sayılan *Kitâbü'l-İdrâk li-Lisâni'l-Etrâk*'i yazmıştır.

²⁵ Hüseyin Avni Çelik, "Ebû Hayyân el-Endelüsî ve Tefsirdeki Metodu", *Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 7(1986), 190.

²⁶ Askalânî, *ed-Dürerü'l-kâmine*, 6/58; Süyûtî, *Bugyetü'l-vu'ât*, 1/281.

²⁷ Bekir Karadağ, *Mısır Hanefiliği Memlûkler Dönemi Hanefî Fıkıh Düşüncesi* (Ankara: Astana Yayınları, 2020), 72.

²⁸ Ebû Hayyân, *el-Bahrü'l-Muhîr*, 1/104.

²⁹ Kafes, "Ebû Hayyân el-Endelüsî", 10/152-153.

Daha sonra Türkçe üzerine yapılan çalışmalarda yazdığı eser kaynak kitap olarak kullanılmıştır.³⁰

Sıkı bir Sibeveyhî savunucusu olan Ebû Hayyân, genelde Basra Dil Okulu'nun görüşlerini benimsemiş, Sibeveyhî'nin *el-Kitab*'ı onun daimî müracaat ettiği kitap olmuştur. Hatta İbn Teymiyye'nin, Sibeveyhî'nin *el-Kitab*'ında 30 konuda hata bulduğunu iddia etmesi aralarının açılmasına sebep olmuştur.³¹ Daha önceleri İbn Teymiyye'yi öven kasideler yazmışken, tefsirinde ona ağır eleştirilerde bulunmuş, onu mücessimeye tabi olmakla suçlamıştır.³² İbn Teymiyye'yi eleştirmesinin sebebi olarak Sibeveyhî hakkındaki görüşlerinden ziyade *Kitâbu'l-Arş* adlı eserini okuduktan sonra onun mücessime olduğuna kani olduğu da rivayet edilmiştir.

Arap dilindeki çalışmaları, nahiv ilminde yaşadığı çağdaki etkisi ve özellikle *el-Bahrü'l-Muhît* adlı tefsir çalışması onun dilciliğini gözler önüne sermektedir. Dil ve edebiyattaki geniş ve köklü bilgisinden dolayı "Emîrû'l-Mü'minîn fi'n-Nahv" ve "Lisânü'l-Arab" gibi takdir ifadeleriyle anılmıştır.³³ Sarf ve nahiv ilimlerinin imamı olarak kabul edilir. Ömrünün çoğunu bu ilimlere hizmet etmekle geçirmiştir. Hatta öyle ki yaşadığı çağda sarf ve nahiv ilmi denilince ancak onun ismi akla gelmektedir.³⁴ En önemli eseri nahvî ve edebî bir tefsir olan *el-Bahrü'l-Muhît*'tir. *en-Nehrü'l-Mâd*, *el-Bahrü'l-Muhît*'in muhtasarı mahiyetinde olan bir başka eseridir. Kaynaklarda geçen diğer eserlerinin listesi ise şu şekildedir: Tuhfetü'l-erîb bimâ fi'l-Kur'an mine'l-garîb, Dîvânü Ebî Hayyân, Gâyetü'l-ihsân fi'n-nahv, en-Nüketü'l-hisân fî şerhi Gâyeti'l-ihsân, el-İrtidâ fi'l-fark beyne'd-dâd ve'z-zâ', Menhecü's-sâlik fi'l-keîmî 'alâ Elfiyyeti İbn Mâlik, et-Tezyîl ve't-tekmîl fî şerhi't-Teshîl, İrtişâfû'd-darab min lisâni'l-'Arab, Tezkiretü'n-nühât, Kitâbü'l-İdrâk li-lisâni'l-Etrâk, Takrîbü'l-Mukarrib, et-Tedrîb fî temsîli tahsîli't-Takrîb, el-Lemhatü'l-bedriyye fi'l-'ilmi'l-

³⁰ Detaylı bilgi için bk. Ünal Aldemir, *Nüshaları ışığında Kitâbu'l-İdrâk li-Lisâni'l-Etrâk*, Türk Dili Araştırmaları Yıllığı-BELLETEN, 67 (2019), 65-86; Yusuf Doğan, "Ebû Hayyân el-Endelüsî'nin Kitâbu'l-İdrâk li-lisâni'l-Etrâk Adlı Eserinin Dilbilim Açısından İncelenmesi", *Cumhuriyet İlahiyat Dergisi* 20 / 2 (Aralık 2016): 329-348. <https://doi.org/10.18505/cuid.275756>

³¹ Askalânî, *ed-Dürerü'l-kâmine*, 1/178.

³² Askalânî, *ed-Dürerü'l-kâmine*, 6/58; Süyûtî, *Bugyetü'l-vu'ât*, 1/282.

³³ Kafes, "Ebû Hayyân el-Endelüsî", 10/152-153; Ebû's-Safâ Salâhuddîn es-Safedî, *A'yânü'l-'asr ve a'vânü'n-nasr*, nşr. Dr. Ali Ebû Zeyd, Dr. Nebîl Ebû Aşame, Dr. Muhammed Mevid, Dr. Mahmûd Salîm Muhammed (Beyrût: Dâru'l-Fikri'l-Muâsır; Şam: Dâru'l-Fikr, 1998), 5/325.

³⁴ Askalânî, *ed-Dürerü'l-kâmine*, 6/58.

‘Arabiyye, el-Mevfûr min Şerhi İbn ‘Uşfûr, el-Mübdi‘ fi't-tasrîf, el-Hidâye fi'n-nahv.³⁵

Arap dilindeki yetkinliğini büyük ölçüde hocası İbn Nehhâs'a (ö. 698/1299) borçlu olan Ebû Hayyân, "İbn Mâlik et-Tâî (ö. 672/1274) – İbn Nehhâs (ö. 698/1299) – Ebû Hayyân el-Endelüsî (ö. 745/1344) – Bahâeddin İbn Akîl (ö. 769/1367)" bu altın silsilenin en önemli halkalarından biridir. Yetiştirdiği öğrenciler daha o hayatta iken ilmin mercileri konumuna gelmiştir. Kıraat âlimi İbn Mâlik et-Tâî'nin kitaplarını okutmakta ondan daha mahir bir âlim yoktur. Evli olduğu, Nüdâr isminde bir kızı ve Hayyân isminde bir oğlu olduğu kaynaklarda geçmektedir.³⁶ Hayatının sonlarına doğru gözlerini kaybetti. 28 Safer 745'te (11 Temmuz 1344) Kahire'de vefat etti ve Sufiyye kabristanına defnedildi.³⁷

Ebû Hayyân'ın Gırnata'da başlayan serüveni Kuzey Afrika, Mısır, Mekke, Medine, Bağdat, Şam diyarlarına uzanmış ve Kahire'de istikrar bulmuştur. Pek çok bölge ve kültürü tanınması zengin bir birikimle neticelenmiş, ortaya koyduğu eserlere ve öğrencilerine bu birikimi yansıtmıştır. Özellikle *Kitâbü'l-İdrâk li-lisâni'l-Etrâk* adlı eseri Türkler ve Türk dili açısından da ayrı bir öneme haizdir. Türkçe'nin teorik gramerini ortaya koyan en eski eserlerden biridir.³⁸ Bu kitabı 1312 yılında tamamlamıştır. Türk diline ve Türklere olan bu aşinalığı onun Mâtürîdîliğe olabilecek vükufiyetini de ayrıca göstermektedir.

1.2. *el-Bahrü'l-Muhît*'in Tefsir İlmindeki Yeri

Ebû Hayyân, Kur'an'ı Kerim tefsiri yazmayı uzun zamandır düşündüğünü, bu konunun kendisini heyecana gark ettiğini ifade eder.³⁹ Mısır'daki Sultan Mansûr medresesine müderris olarak tayin edilmesi, tefsir yazmaya uygun bir imkân vermiş ve uzun süredir zihnini meşgul eden düşünceyi faaliyete dökmeye karar vermiştir. 710/1310 yılının sonlarında 57 yaşındayken *el-Bahrü'l-Muhît*'i yazmaya başlamıştır.⁴⁰ Kendisinden önce yazılmış tefsirleri incelediğini, yazılan görüşlerin uzun olanlarını

³⁵ Kafes, "Ebû Hayyân el-Endelüsî", 10/153.

³⁶ Çelik, "Ebû Hayyân el-Endelüsî ve Tefsirdeki Metodu", 191.

³⁷ Takıyyüddîn İbn Kâdî Şühbe, *Tabakâtü's-Şâfi'iyye*, 3/69; Zehebî, *el-Mu'cemü'l-muhtas bi'l-muhaddisîn*, 1/267.

³⁸ Hayati Develi, "Kitâbü'l-İdrâk", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, (Ankara: TDV Yayınları, 2002), 26/108.

³⁹ Ebû Hayyân el-Endelüsî, *el-Bahrü'l-Muhît*, 1/5.

⁴⁰ H. İbrahim Kocabıyık, "Ebû Hayyân ve el-Bahrü'l-Muhît Adlı Tefsîri", *APJIR- Academic Platform Journal of Islamic Research* 3/2 (2019): 195-208.

kısalttığını, kapalı kalanları açıkladığını ifade etmektedir. Mahir olduğu beyân ve i‘rab ilmini de etkin şekilde kullanmıştır.

Müellif tefsirinde uyguladığı metodu madde madde yazmış ve açıklamıştır. İlk olarak açıklamaya ihtiyaç duyulan lafızları nahiv kaideleri ve lügate göre tek tek incelemiştir. Âyetlerdeki kelimelerin birden fazla anlamı olduğunda nahiv kaidelerine itibar ederek lafza uygun mana verdiğini belirtmiştir. Sonra âyetin sebebi nüzûlüne, nâsih mensûha ve âyetlerin birbirleriyle olan irtibatına değinmiştir. Kıraatlerin hemen hemen tamamını almış, sahîh ve şâz olanları ayırmış ve lafızların manaları konusunda seleften ve haleften gelen görüşleri değerlendirmiş, i‘râbdaki ve lügattaki maharetini eserlerine yansıtmıştır. Kur'an-ı Kerim'deki bed'i, meânî ve beyân ilmine dair incelikleri göstermiş, i‘rabın derin konularına izahatlar getirmiştir. Şeri ahkâma taalluk eden âyetlerde dört mezhebe ve az da olsa dört mezhebin dışındaki görüşlere yer vermiştir.⁴¹

Ebû Hayyân, Kur'an'ı Kerim'i tefsir edecek âlimin lûgat, nahiv, beyân ve bedî‘, hadis, usûl-i fıkıh, ilm-i kelâm ve kıraat ilimlerini bilmesi gerektiğini ifade eder.⁴² Ebû Hayyân, tefsir ilminde belâgatı olmazsa olmazlardan görür. Belâgatten bihaber olan kimsenin, Kur'an'ın üslubuna yabancı kalacağını, Kur'an'ın içerdiği pek çok nükteleri ve fesahati idrak etmekte aciz olacağını ifade eder.⁴³ Kur'an'ın icazının temelinde belâgatı görür, zira belâgatin en ulvi derecesi Kur'an'ın icazıdır. Ebû Hayyân farklı kıraatleri belâgat zenginliği olarak görmüş ve etkin bir şekilde kullanmıştır.⁴⁴

Dil ve edebiyat âlimi olan hocası Ebû'l-Hasen el-Kartâcennî'nin *Menhâcu'l-Bulgâ* ve *Sirâcu'l-Udebâ* adlı eserleri ile Abdülkâhir el-Curcânî'nin *Delâilu'l-İ‘câz* adlı eseri belâgata dair müellifin en çok yararlandığı kaynaklardandır. Ebû Hayyân'ın tefsirinde en fazla nakiller yaptığı iki âlim Zemahşerî ve İbn Atıyye'dir. Belâgat konularında genelde bu iki âlimin görüşlerine başvurmuştur. Eserde tespit edildiği kadarıyla yüz kırktan fazla kaynağa atıfta bulunulmuştur ki kaynakları açısından da

⁴¹ Ebû Hayyân el-Endelüsî, *el-Bahrü'l-Muhît*, 1/ 6.

⁴² Mesut Kaya, "Memlûk Dönemi Tefsir Eğitimi ve Çalışmaları: Tarihsel Bir Değerlendirme [Tafsîr Education and Works in the Mamluks: A Historical Review]", *Cumhuriyet İlahiyat Dergisi-Cumhuriyet Theology Journal* 24/3 (Aralık 2020), 1007.

⁴³ Kocabıyık, *Ebû Hayyân ve el-Bahrü'l-Muhît Adlı Tefsiri*, 201.

⁴⁴ Mâtürîdî ise Kur'an'ın icazı konusunda lafız ve belagete önem atfetmekle birlikte esasında Kur'an âyetlerinin muhkemliği, mutlaklığı ve aşkınlığına dikkat çeker. bk. Özdeş, "Mâtürîdî'nin Te'vil Anlayışında Aklın Yeri", 248.

zengin bir kitaptır.⁴⁵ Atıfta bulunduğu kaynaklardan ezberlediği İmru'ul-Kays, Tarafe, Züheyr, 'Antere, 'Alkame'nin divanları başta olmak üzere diğer eserlerden ve büyük bir kısmını hocalarıyla birlikte okuduğu eserlerden nakilde bulunmuştur.⁴⁶

Kelâmî meselelere çok fazla girmemiş, kelâm konularını kelâmcılara, kelâm kitaplarına havale etmiştir. İsrâiliyyât konusunda sert bir tutum takınmış, tefsirin berraklığını bulandırdığını ifade etmiş ve olabildiğince isrâîli rivayetlerden kaçınmıştır.⁴⁷ Ebû Hayyân, tefsirinde meseleleri izah ederken şahidler getirmesi onun tefsirinin belirgin özelliklerindedir. Bu metodu sayesinde kendinden sonraki âlimlere metodolojik olarak kaynaklık etmiştir.

1.3. Ebû Hayyân'ın Yaşadığı Dönemde Mısır

1.3.1. Mısır'ın Siyasi Durumu

Tespitlerimize göre 1280-81 yılında Mısır'a gelen Ebû Hayyân bazı uzun seyahatleri dışında vefat tarihi olan 1344 yılına kadar Mısır'da kalmıştır. Bir müellifin yaşadığı çağı bilmek, onu eserlerine götüren unsurları ve bağlantıları fahmetmek, amil ile mamul arasındaki organik bağlantıyı keşfetmek demektir. Ebû Hayyân'ın Mısır'da yaşadığı zaman aralığı olan 1280-1344 yılları arasındaki tarihi devri incelemek onun düşünce yapısını, yaşadığı çağdaki anlayışı, eserlerini yazdığı devrin düşünce anlayışını ve beslendiği kaynakları anlamak açısından önemlidir.

Yaşadığı dönem Mısır Memlûkler'in hüküm sürdüğü bir dönemdir. Henüz 1250 yılında kurulan Memlûk devletinin kurucuları Eyyûbî devletine mensup Türk komutanlardır. Memlûk toplumu bir yanıyla geldikleri coğrafyanın göçebe telakkilerini taşıyor diğer taraftan ise Mısır'daki genel çerçevede İslam dünyasının yerleşik hayatının özelliklerini aksettiriyordu.⁴⁸ 1250 yılından itibaren Mısır'da yönetimi ele almışlar, Memlûk devletini tanımayan Eyyûbîlerin Halep emiri Selâhaddin Yûsuf'u Kahire önlerinde 1251 yılında hezimete uğratmalarıyla devletin varlığını tescillemişlerdir. Eyyûbî saltanatını gasp eden zorba köleler nazarıyla bakılan Memlûkler, Aynicâlût savaşıyla bir anda İslam dünyasında yıldızı parıldamış,

⁴⁵ Kocabıyık, *Ebû Hayyân ve el-Bahrü'l-Muhît Adlı Tefsîri*, 206.

⁴⁶ Kocabıyık, *Ebû Hayyân ve el-Bahrü'l-Muhît Adlı Tefsîri*, 206.

⁴⁷ Kocabıyık, *Ebû Hayyân ve el-Bahrü'l-Muhît Adlı Tefsîri*, 206.

⁴⁸ Altan Çetin, "Memlûk Sultanlarının İn'am ve İhsânlarına Dâir", *EKEV Akademi Dergisi - Sosyal Bilimler*, 10/26 (2006), 101-114.

bu savaş neticesinde meşruiyetini tescillediği gibi önemli bir prestij kazanmıştır.⁴⁹ Hilâfet merkezinin Bağdat'tan Kahire'ye taşınması Memlûk devletini İslam dünyasının merkezi haline getirmiştir. Suyûtî bu hususta şöyle demiştir: "Bil ki, Mısır hilâfet merkezi olunca önemi arttı, ülkedeki İslâmî şîârlar çoğaldı, sünnet yüceldi, bid'at yok oldu ve böylece Mısır ulemânın meskeni, faziletli gezginlerin uğrak mekânı oldu."⁵⁰

Memlûk devleti siyasi tarihi, sultanların Türk kökenli emirlerden teşekkül eden Bahrî Memlûklüler (1250-1382) ve Çerkes kökenli emirlerden teşekkül eden Burcî Memlûklüler (1382-1517) olarak iki döneme ayrılmıştır. Genel olarak Ebû Hayyân'ın Mısır'da yaşadığı dönem Muhammed b. Kalâvûn dönemidir. Muhammed b. Kalâvûn Bahrî Memlûklerine en istikrarlı dönemini yaşatmış, 45 sene hükmetmiş, iki kez tahttan indirilip, üç kez tahta çıkmıştır.⁵¹ Haçlıları Suriye'den kovmuş, İlhanlı tehdidini bitirmiş kendi döneminde Memlûkler adına adeta bir istikrar sembolü olmuştur.⁵²

1293-1294, 1299-1309 ve 1310-1341 yılları arasında hüküm süren I.Muhammed ya da Nâsırüddîn Muhammed b. Kalâvûn saltanatının 3. dönemi Bahri Memlûkler'in en parlak devri olmuştur. Memlûkler'de ilk kez halifenin huzurunda bir sultanın tahta çıkışı 1299 yılında, henüz on dört yaşında bir çocukken, I.Muhammed'in sürgün olarak bulunduğu yerden Kahire'ye geri getirilip sultan ilan edildiği güne tesadüf etmektedir.⁵³

I.Muhammed, Mansûriyye medresesinin banisi Memlûk Sultanı el-Melikü'l-Mansûr Seyfeddîn Kalâvûn'un oğludur.⁵⁴ Babasının ölümüyle abisi Halîl b. Kalâvûn tahta geçmiş 3 yıl sonra hükümdar olan abisi öldürülmüş, Memlûk emirleri 8 yaşında

⁴⁹ Fatih Yahya Ayaz, "Erken Dönem Memlûk Tarihçilerinin Bağdat'ın Moğollar Tarafından İstilasıyla Alakalı Rivayet ve Yorumları", *İslam Medeniyetinde Bağdat (Medînetü's-Selâm) Uluslararası Sempozyum, 07-08-09 Kasım 2008*, 1(2011), 261-282.

⁵⁰ Rukneddin Baybars el-Mansûrî ed-Devâdâr, *Zübdetü'l-Fikre fî Târihi'l-Hicre*, thk. Donald S. Richard (Beyrut, 1998), 270, 271, 272; İbn Tağriberdî, *en-Nücümü'z-Zahire fî Mülûkı Mısır ve'l-Kâhire*, nşr. Muhammed Hüseyin Şemseddin (Beyrut, 1992), 7/269, 273, 276, 279.

⁵¹ İsmail Yiğit, "Aynî'yi Yetiştiren Memlûkler Dönemi İlmî Hareketine Genel Bir Bakış", *Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 11-12 (1993-1994): 28.

⁵² Ali Aktan, "Memlûklülerde Saltanat Değişikliği Usulü", *Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 9(1990), 270-279.

⁵³ Abdullah Mesut Ağır, "Memlûk Sultanlarının Gölgesi Altında Hilâfet Kurumu", *Gaziantep Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 10/2 (2011), 643.

⁵⁴ Kâsım Abduh Kâsım, "Muhammed b. Kalâvûn", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2005), 30/547-548.

onu tahta geçirmiştir. Memlûk devletinin kurucu unsurları Eyyûbî devletinde görev almış güçlü komutanlardır. Memlûk devleti soy üstünlüğüne dayalı bir hanedan üzerine kurulmadığı için saltanatta mutad bir veraset usulü de yoktur. Memlûk devletinin hükümdarı öldüğü zaman onun yerine oğlu getirilirdi. Ancak bu tahta çıkarma sembolik bir mahiyetteydi. Zira asıl maksat aralarında güçlü olan emirlerin kendini göstermesi ve tahta çıkmayı hak eden emirin gücü eline alması için oluşturulan bir süreçti.⁵⁵

Çocukluğundan itibaren bu iktidar mücadelelerinin ortasında kalmış olan Muhammed b. Kalâvûn son defa tahta geldiğinde, hükümdarlığını perçinlemesini bilmiş ve ölümüne kadar sürecek olan istikrarın sağlanmasını temin etmiştir. Sultan Kalâvûn hükümdarlığı boyunca Haçlılarla ve Moğollarla mücadele etmiş, haksız vergileri kaldırarak sosyal huzuru temin etmiş ve ticareti geliştirmeye önem vermiştir.⁵⁶

Ebû Hayyân'ın en verimli olduğu dönemde Muhammed b. Kalâvûn'un iktidarda olması (1310-1341), Memlûk devleti tarihi içerisindeki en istikrarlı, en refah dönemin yaşanıyor olması, müellifimize bu anlamda rahat ve verimli çalışma imkânı tanımış, Memlûk devletinin eğitime özel önem vermesi, Kahire'nin o dönem âlimlerle adeta dolması Ebû Hayyân'ın zengin bir birikimle muhatap olmasına vasıta olmuştur.

1.3.2. Mısır'ın Sosyo-Kültürel Durumu

1236'da Kurtuba'nın, 1258'de Bağdat'ın düşmesi İslam dünyasında sarsıcı neticeleri beraberinde getirmiş, bu hadiseler adeta tarihin akışını değiştirmiştir. Özellikle Bağdat'ta Hülâgû'nun şehri adeta talan ettirmesi, halifeyi ve şehrin önde gelenlerini öldürtmesi ciddi bir panik ve korkuya sebep olmuştur.⁵⁷ Doğu'dan gelen bu büyük göç dalgası o dönem var olan devletlerin konumunu derinden etkilemiştir. 1260'da gerçekleşen Aynicâlût savaşıyla bu korku perdesini kırmak Memlûk devletine nasip olmuştur. Batı'da ise Hristiyan haçlıların hızlı ilerleyişi neticesinde

⁵⁵ Aktan, "Memlûklerde saltanat değişikliği usulü", 270-279; Cengiz Tomar, "Kılıç'tan Kaleme: Memlûklar ve Entellektüel Hayat", *Türklük Araştırmaları Dergisi*, 12(2002), 249-259.

⁵⁶ Detaylı bilgi için Bk. Celâluddîn Abdurrahman b. Ebî Bekr Süyûtî, *Hüsni'l-muhâdara fi târih-i Mısır ve'l-Kahire*, thk. Muhammed Ebû'l-Fudayl İbrahim (Dâru ihya kütübü'l-Arabiyye, 1387/1967), 2/94; Said Abdulfettâh Âşûr, *el-Asru'l-Memâlikî fi Mısır ve's-Şam* (Kahire: Dâru'n-nehdedi'l-Arâbiyye, 1976), 341.

⁵⁷ Abdülkadir Yuvalı, "Hülâgû", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1998), 18/473-475.

Gırnata hariç pek çok önemli şehir kaybedilmiştir. Bu büyük kayıplar, büyük sonuçlarla neticelenmiş, 13. yüzyıla büyük göçler damga vurmuştur. Bu olumsuz faktörlere karşı İslam'ın hamiliği Aynicâlût savaşıyla Memlûk devletine nasip olmuş ve nihâyetinde bulunduğu bölgelerde istikrarı sağlamasıyla adeta Müslümanlar için bir sığınak haline gelmiştir.

Mısır Memlûk devleti hatları keskin bir şekilde ayrılan iki tabakadan müteşekkildi. İlk olarak idare ve ekonomide devletin dizginlerini elinde tutan askeri tabaka, diğeri ise dinî, adlî ve divanî işleri üstlenmiş halk kesiminden ilim adamlarıdır.⁵⁸

Memlûk devletinde var olan hiyerarşide sultanların ve emirlerin ilme önem vermeleri, medrese yaptırmakta adeta yarışmaları ve medreselere geniş vakıf arazileri tayin etmeleriyle 13. ve 14. yüzyılda Kahire ve Şam, ilmin ve bilimin merkezi konumu haline gelmiştir.⁵⁹ Doğu'dan ve Batı'dan bu bölgelere hicret eden âlimlerle bu bölgelerde var olan birikim zenginleşmiş, hatta İslam ilim literatürüne belki de tarihinin en önemli katkıları verilmiştir.⁶⁰

İslam beldelerinin sosyo-kültürel yaşamlarında önemli bir konuma sahip olan medreselerin fonksiyonunu, Asr-ı Saâdet'te camiler icra etmekteydi. Kurumsallaşmanın neticesinde farklı mekanlarda müstakil yapılar olarak inşa edilen medreseler, Selçuklular döneminde Batı'ya tehdide karşı devlet politikası haline gelmiştir. Eyyûbîler ve Zengîler döneminde bu miras devam ettirilmiştir⁶¹ ve Memlûk dönemine kadar oturmuş bir sistem ve zengin bir birikim aktarılmıştır. Memlûk devletinde ise süregelen bu sistem hem sayı hem nitelik olarak zirve noktasına ulaşmıştır.⁶² Dönemin meşhur tarihçilerinden Makrîzî'ye göre Sadece Kahire'de medreselerin sayısı 74'e ulaşmaktadır.⁶³

⁵⁸ Atabek Galmamatov, "Türkistan'dan Mısır'a Orta Çağda Bir Hanefî Âlim: Hibetullah et-Türkistânî (1272-1333)", *Edebali İslamiyat Dergisi* 2 / 4 (Kasım 2018), 145.

⁵⁹ Detaylı bilgi için bk. Mesut Kaya, "Memlûk Dönemi Tefsir Eğitimi ve Çalışmaları: Tarihsel Bir Değerlendirme [Tafsîr Education and Works in the Mamluks: A Historical Review]", *Cumhuriyet İlahiyat Dergisi-Cumhuriyet Theology Journal* 24/3 (Aralık 2020), 993-1015.

⁶⁰ İsmail Yiğit, "Aynî'yi Yetiştiren Memlûkler Dönemi İlmî Hareketine Genel Bir Bakış", 28.

⁶¹ Mesut Kaya, "Memlûk Dönemi Tefsir Eğitimi ve Çalışmaları: Tarihsel Bir Değerlendirme", 997.

⁶² Nebi Bozkurt, "Medrese", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2004), 28/323-327.

⁶³ Bahattin Keleş, "Selçuklu Medreseleri ile Memlûk Medreselerine Genel Bir Bakış", *Türk Dünyası Araştırmaları*, 190(2011), 31.

Medreselerin kurumsallaşmasına karşın camilerde de tedrisat yapılmaktaydı. Vakıflarla desteklenip şeri ilimlerin okutulduğu camilere Memlûklüler döneminde en güzel örnek Tolunoğlu Cami ve Amr b. As Cami'dir. Tolunoğlu Cami, Ebû Hayyân döneminde Kahire'deki ana eğitim merkezlerinden biri haline gelmiştir.⁶⁴

Memlûk dönemi medrese eğitim sisteminin içeriğine baktığımız zaman Selçuklu ve Eyyûbî medreselerinde okutulan derslerin esas alındığını görmekteyiz.⁶⁵ Başta fıkıh olmak üzere, şeri ilimlere dair eserler eğitim müfredatının temelini oluşturmaktaydı. Sabah namazına müteakiben başlayan dersler öğle vaktine kadar sürdürülmüştür. Kıraat derslerinin ayrı bir zaman aralığında, ikinci vaktinden akşam gün batımına kadar icra edildiği, kıraat derslerine dört Âyetü'l-kürsî okunarak başlandığı kaynaklarda geçmektedir.⁶⁶

Medreselerde tabî olarak eğitim dili Arapça'ydı. Müderrislerin ilim sahibi olduğu kadar, güzel ahlaklı ve evli olması gibi vasıflar aranan kriterlerdi. Sultanların dahi müderrislerden beklentisi ilim talebeleriyle yakinen ilgilenmeleri ve onları ilme teşvik etmeleri yönündeydi.⁶⁷ Bu gelen nakiller medrese sisteminin devlet nazarındaki ehemmiyeti açısından mühimdir. Hiçbir ücret talep etmeden yetim ve yoksullar için mektepler inşa edilmesi, barınma ve beslenme imkânlarının tahsis edilmesi dediklerimizi onaylamakla birlikte İslam devletlerinde ve özelde Memlûk devletinde var olan sosyal devlet anlayışının da güzel bir numunesidir.⁶⁸

Memlûk medreselerinde klasik anlayışın yanında, Mansûriyye medresesi örneğinde olduğu gibi tıp ilminin kitabi olarak okutulduğu ve İbn Battûta'nın da şahitliğinde çağın şartlarında medreselerin aynı zamanda mühim şifahane görevi icra ettikleri aktarılmıştır.

Memlûk medreselerinde zengin kütüphaneler dikkat çeken başka bir unsurdur. Zahiyye medresesini yaptıran Sultan Baybars bu medreseye hususi bir de kütüphane

⁶⁴ Kaya, "Memlûk Dönemi Tefsir Eğitimi ve Çalışmaları: Tarihsel Bir Değerlendirme", 997.

⁶⁵ Keleş, "Selçuklu Medreseleri ile Memlûk Medreselerine Genel Bir Bakış", 195-207.

⁶⁶ Ebû Muhammed Bedrüddîn İbn Habîb el-Halebî, *Tezkiretu'n-Nebih fî Eyyâmî'l-Mansûr ve Benih*, thk. Muhammed Emin-Said Abdulfettah Aşur (Kahire: 1966), 3/434.

⁶⁷ Keleş, "Selçuklu Medreseleri ile Memlûk Medreselerine Genel Bir Bakış", 201; Ebû'l-Abbâs Şihâbüddîn en-Nüveyrî, *Nihâyetü'l-Ereb fî Funûni'l-Edeb*, thk. Muhammed Abdulhadi Şeria, Muhammed Mustafa Ziyade (Kahire 1990), 30/341.

⁶⁸ İbnu'l-İhve Muhammed b. Ahmed el-Karşî, *Meâlimu'l-Kube fî Ahkâmi'l Hisbe*, thk. Muhammed Mahmud Şaban, Sadık Ahmed İsa el-Mûtî (Kahire: 1976), 171-172.

kurmuştur. Babasının inşa ettirdiği Mansûriye medresesine Sultan Kalâvûn çok sayıda kitap getirtmiştir.⁶⁹

Memlûklerde medrese, zâviye, hangâh, ribat gibi yapılar sosyal yapının müesseseleşmiş kurumlarıydı. Zâviyeler, genelde bir toplantı yeri, bazen de şeyh ve müridler için bir meskendi. Hangâh ise, tamamiyle sûfilere özel mekanlar olarak takdim edilmektedir. Medrese, akîde ve fikhın temsilciliğini üstlenirken, hangâh, doğru inanç, ibadet, tefekkür, dua ve ruhsal arınmayla ilgili hususlarda medreseye benzer bir rol üstlenmekteydi.⁷⁰

Bedeviyye, Şâzeliyye, Düsûkiyye, Rifâiyye gibi tarikatlerin kurucularını çıkaran bu dönem tasavvuf hareketinin altın çağı olarak kaynaklara geçmiştir. Hükümdarların bile bağlı olduğu şeyhlerin olması, tasavvuf hareketinin sosyal hayata ne denli damga vurduğunun ispatıdır. İbnü'l-Fârız (ö. 632/1235) ve İbn Arabî'nin (ö. 638/1240) akabinde Şâzeli (ö. 656/1258) ve Bedevî (ö. 675/1276) de Allah'ın velî kulları arasında sayılmaya başlanmışlardır.⁷¹

Memlûk dönemi ilim anlayışında mezhep odaklı taklidin egemen olması medrese eğitim anlayışına da yansımıştır. Dört mezhebin tedrisatının yapıldığı büyük medreseler olmakla birlikte sadece Hanefî ya da Şâfiî mezhebi temeline dayanan medreselerde mevcuttur. Bu medreselerde diğer üç mezhebe ait önemli konularda okutulmaktadır.⁷² Dâru'l-Kur'an, dâru'l-hadis gibi hususi bir disiplin üzere eğitim veren medreselerde vardır.

Memlûklüler döneminde mîâd adı verilen halka açık bir şekilde icra edilen tefsir ve hadis şerhi okumaları dikkat çeken uygulamalardan biridir. Halkın istifade edebilmesi için bu uygulamalara önem verilmiş ve devlet nezdinde müderrislerin icra edebilmesi için ayrı kadrolar açılmıştır.⁷³

Nasır Muhammed b. Kalâvûn'un 3. Saltanatı döneminde (1310-1341) tüm Memlûk şehirleri gibi başkent Kahire de gelişiminin zirvesine ulaşmıştı. Şehrin

⁶⁹ Keleş, "Selçuklu Medreseleri ile Memlûk Medreselerine Genel Bir Bakış", 205.

⁷⁰ Emil Homerin, "Memlûklar Dönemi Mısır'ında Sûfiler ve Tasavvuf Aleyhtarları: Taraflar ve Kurumsal Çevre Üzerine Bir İnceleme", çev. Salih Çift, *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 11/1(2002), 243-264.

⁷¹ Homerin, "Memlûklar Dönemi Mısır'ında Sûfiler ve Tasavvuf Aleyhtarları", 247.

⁷² İsmail Yiğit, "Aynî'yi Yetiştiren Memlûklar Dönemi İlmî Hareketine Genel Bir Bakış", 31.

⁷³ Mesut Kaya, "Memlûk Dönemi Tefsir Eğitimi ve Çalışmaları: Tarihsel Bir Değerlendirme", 1003.

nüfusunun o günlerde 500 bini aşması⁷⁴ bulunduğu çağ itibariyle değerlendirildiğinde muazzam bir rakamdır.

Memlûk dönemi ilmi faaliyetler fıkıh, hadis gibi şeri ilimlerde literatüre kazandırdığı zengin birikimle sınırlı kalmamış tarihin en meşhur seyyahları, bilim adamları gene bu devirde yetişmiştir.⁷⁵ Mısır'ın sosyo-kültürel unsurlarını değerlendirmek adına kendi döneminde kendi içinden çıkan müelliflerin eserlerini incelemeyi uygun gördük. Bunun için tercih ettiğimiz isim İbn Battûta olmuştur. Ünlü bir seyyah olan İbn Battûta eserinde incelediğimiz döneme dair önemli bilgiler aktarmaktadır. Onun yolculuğu 1326 yılında İskenderiye'ye ulaşmasıyla başlar. Aynı yıllarda Ebû Hayyân'ın Mısır'da olması çalışmamız adına onun kaynak olma değerini daha da önemli kılmaktadır.

1326'da İskenderiye'den sonra Kahire'ye gider. Kahire'nin zerafeti ve güzelliğinin göz kamaştırdığını, şehir ve şehre bağlı kasabaların geniş ve bayındır olduğunu, parlak yapıların ve imarının üst seviyede yer aldığını, doğu-batı kervanlarının burada birleştiğini, zengin fakir, iyi kötü tüm insanların dalga dalga Kahire'ye geldiğini aktarır.⁷⁶

Mısır'a dair verdiği rakamlar ise dikkat çekicidir. Su taşıyan sakalara ait 12 bin deve ve 30 bin katırdan bahseder. Nil nehrindeki nakliye gemilerinin güzergahlarından bahis açıp, Nil'in tüm dünya nehirlerinden üstün olduğunu ifade etmesi aslında Nil'in var oluşundan beri ehemmiyetini ifade etmesi yanında Mısır'ın o dönem dünya konjonktüründeki yeri için bir ipucu vermektedir. Nil nehrinin Kur'an-ı Kerim'de "Yemm" olarak adlandırıldığını, Mûsâ (as)'ın kavmiyle geçtiği nehrin Nil olduğunu ekler.

Nil hakkından verdiği bilgiler bununla sınırlı değildir. Nil, Mısır'ın ekonomisinde geçmişten beri hayati bir öneme haizdir. Zira o dönemdeki Mısır ekonomisini Nil'deki su seviyesine göre değerlendirmesi dikkate şayandır. Nil suyunun haziran ayında kabardığını ve bu ayın Mısır için kritik bir zaman eşiği

⁷⁴ Eymen Fuâd Seyyid, "Kahire", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2001), 24/174.

⁷⁵ Detaylı bilgi için bk. Bahattin Keleş, "Selçuklu Medreseleri ile Memlûk Medreselerine Genel Bir Bakış", *Türk Dünyası Araştırmaları*, 190(2011), 36.

⁷⁶ Ebû Abdillâh Şemsüddîn İbn Battûta, *Rihletü İbn Battûta* (Ribât: Akâdemiyetü'l-Memleketi'l-Mağribiyye, 1417), 1/201.

olduğunu aktarır. Eğer Nil suyu 16 zirâ seviyesine ulaşırsa sultanın yani devlet ekonomisinin bu durumda zarar görmeyeceği, 17 zirâ olması durumunda o senenin bereketli geçeceğini ifade eder. Eğer 17 zirâ değil de 18 zirâ seviyesine çıkması durumunda ekili alanların zarar göreceğini hatta vebanın gelebileceğinden bahseder. Su seviyesi 15 zirâ olursa sultanın yani devlet ekonomisinin zararlı çıkacağı, 14 zirâ seviyesinde ise insanların yağmur duasına çıkabileceğini aktarır.⁷⁷

Mısır halkının eğlenceye ve zevk-ü sefaya düşkünlüğünden bir fasıl açar. Sultan Nasır'ın kırılan elinin iyileşmesi sebebiyle bir şenlik tertibine bizzat şahit olduğunu, şenlikte tüccarların dükkanlarını süslediğini ve tüm çarşıların süslendiğini kaydeder.

İbn Battûta, Amr b. Âs camine ayrı bir başlık açmıştır. Kahire'de, eski Mısır da denilen Fustat'ta bulunan cami şehrin Cuma Musallasıdır. İmam Şâfiî'nin derslerini bu camiye bağlı bir zâviyede vermiş olması tarihi önemini bir kat daha artırır. O dönem caminin yanında Şâzelî tarikatına bağlı Sulûhiyye-i Mecdiyye Zâviyesi bulunmaktaydı.⁷⁸ Bu durum dönemi özetleyen güzel misallerden biridir. Zira o dönem Cami ve zâviye içiçedir.

Mısır'da medreselerin sayısının bilinemeyeceğini ifade etmesi yanında Mansûriyye medresesine bağlı şifahaneden kıvançla bahseder. Güzelliklerini anlatma konusunda aciz kalacağını, hastanede bulunan ilaçların ve sunulan hizmetin dünyada emsalinin bulunmadığını ekler. Bu şifahanenin günlük bin dinar geliri olduğunu kaydeder.

Hangâh olarak isimlendirilen zâviyelerin ise pek çok olduğunu, emirlerin zâviye inşa etme noktasında adeta yarıştıklarını aktarır. Her zâviye bir derviş taifesine bağlı olup bu dervişlerin pek çoğunun yabancı diyarlardan geldiğini, edep ve tasavvuf ehli olduklarını belirtip, o dönemin zâviye hayatını yansıtan değerli bilgileri aktarmaya devam eder.⁷⁹

⁷⁷ İbn Battûta, *Rihletü İbn Battûta*, 1/208.

⁷⁸ Cemil Akpınar, "İbnü'l-Lebbân", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2000), 21/119-121.

⁷⁹ Detaylı bilgi için bk. Ebû Abdillâh Şemsüddîn İbn Battûta, *Rihletü İbn Battûta*, (Ribât: Akâdemiyyetü'l-Memleketi'l-Mağribiyye, 1417), 1/204.

Ziyaretgahlarıyla meşhur olan Karafe bölgesine müstakil bir başlık açmıştır. Sahâbe-i kirâm'dan, İmam Şâfiî hazretlerine kadar burada pek çok önemli ismin medfun bulunduğunu ve bu kabirlerde türbelerin varlığını, Hz. Hüseyin efendimizin kesik başının bulunduğu türbeye kadar pek çok ziyaretgahın bulunduğunu aktarır. Bu durum bölgede manevi bir feyz havası oluşturmuştur.

Şâfiî Başkadısının, diğer kadılardan mevki olarak üstte yer aldığını, Mısır'da bulunan tüm kadıların atama ve azil yetkilerini ellerinde bulundurduklarını aktarır.⁸⁰ Sultanın pazartesi ve perşembe günleri dört başkadıyı da huzurunda bulundurarak halkın taleplerini ve şikâyetlerini dinlediğini kaydeder.⁸¹

Mısır'ın sosyal yaşantısında önemli günlerden biri de Mahmil günüdür. O günü şöyle anlatır: "Sokaklar dolup taşar, meraklı gözlerle kutsal topraklara gönderilecek olan kervanın bir nevi töreni yapılır. O gün dört mezhebin başkadıları, beytülmal vekili, mühtesip, önde gelen fakihler, emirler, devlet adamları... O sene için tayin edilmiş olan hac emirinin önderliğinde kervan, Sultan Nasır'ın ikamet ettiği kale kapısına kadar getirilir. Emirle birlikte askerler ve sakalar da bulunur. Her sınıftan insan, bu kervanı görmek için sokaklarda toplanır. Önde Mahmil bulunmak üzere kervan, Kahire'de ve Fustat'ta gezdirilir. Recep ayında gerçekleştirilen bu törenle herkesi hac döneminin heyecanı sarar."⁸²

Tüccarların Mısır'dan Şam'a ya da Şam'dan Mısır'a devletin verdiği izin kâğıdı olmadan geçemeyeceğini, bu durumun hem mal emniyetini sağlamak hem de Moğol casuslarına mâni olmak için alınan tedbirlerden biri olduğuna değinir.⁸³

İbn Battûta'nın döneme dair verdiği önemli bilgilere ek olarak, İbn Haldûn'dan da bazı bilgileri eklemeyi uygun gördük.

1382'de İskenderiye'ye ulaşan İbn Haldûn, Mısır'a dair önemli bilgiler aktarmış, devrin sosyo-kültürel yaşamına dair verilere ulaşmamızda kullandığımız kaynaklardan bir diğeri olmuştur. Kahire'ye gitmeden önce Fas'tayken, dostum diye bahsettiği Fas kadısı, Mağrib ulemasının büyüğü Ebû Abdullah el-Mukrî'ye Kahireyi sorduğunu yazmaktadır. el-Mukrî'nin verdiği cevapta, Kahire'yi görmeyen birinin

⁸⁰ İbn Battûta, *Rihletü İbn Battûta*, 1/216.

⁸¹ İbn Battûta, *Rihletü İbn Battûta*, 1/217.

⁸² İbn Battûta, *Rihletü İbn Battûta*, 1/221.

⁸³ İbn Battûta, *Rihletü İbn Battûta*, 1/232.

İslam'ın izzetini idrak edemeyeceğini ifade etmesi, Kahire'nin o dönemdeki konumunu anlamak için önemlidir. Kitabında verdiği başka bir anekdot da Fas kadısı Ebû'l-Kasım el-Bircî'nin sefaret göreviyle gittiği Mısır'dan döndüğü zaman, Sultan Ebû İnan'ın meclisinde Kahire adına aktardıkları sultanı ve meclisindekileri şaşırttığını ifade eder.

İbn Haldûn'un gittiği dönem Mısır'ın eski ihtişamından uzaklaştığı bir dönemdir. Zira 749 (1348)'de başlayıp tam 15 yıl süren veba salgının oluşturduğu tahribat Mısır'ı derinden etkilemiştir. "Kara Veba" olarak da anılan bu salgın o dönem tüm dünyayı kasıp kavurmuştur. İbn Haldûn, Tunus'tan İskenderiye'ye 40 günlük bir yolculuktan sonra ulaştığını, Mısır'a geldiğinde kendi ifadesiyle Melik ez-Zahir'in tahta çıkışının 10. günü olduğunu bildirir. Kahire'ye ulaştığında ise saygın bir dünya gördüğünü, muazzam bahçeleri, çeşit çeşit insanları, insana dair zenginlikleri, sarayların ve köşkların, medreselerin ve hangâhların ufku parlattığını, âlimlerin yıldızlar gibi çevrelerini aydınlattığını, Nil nehrinin cennet nehirlerinden bir nehir gibi aktığını bereketinden tüm nebatatın faydalandığını, Kahire sokaklarında ve çarşılarında insanların akın akın gelip gittiklerini ifade etmiştir.⁸⁴ Yaptığı bu tespitler Mısır'ın bir önceki devirde ulaştığı ihtişamın seviyesini göstermesi adına önemlidir.

1.3.3. Mısır'da Mezheplerin Tarihsel Gelişimi

Afrika kıtasının kuzeydoğusunda, bereketli toprakları ve zengin su kaynaklarıyla asırlar boyu kadim medeniyetlerin beşiği olan Mısır, Hz. Ömer döneminde İslâmi fütuhatin bölgeye ulaşmasıyla Müslümanların en önemli merkezlerinden biri haline gelmiştir. Mezheplerin ilk oluşum sürecinde İbnü'l-Kâsım (ö. 191/806), İbn Vehb (ö. 197/813), Eşheb (ö. 204/820) gibi İmam Mâlik'in (ö. 179/795) pek çok öğrencisinin Mısır'a gelmesi, Malikî mezhebinin bölgede yayılmasını sağlamıştır; ancak daha sonraki dönemde, İmam Şâfi'nin (ö. 204/820) Mısır'a gelmesi, bölgeyi iyi bilmesi ve bu bölgedeki yerel durumun fetvalarına tesiri

⁸⁴ Ebû Zeyd Veliyyüddîn Abdurrahmân İbn Haldûn, *Rihletü İbn Haldûn*, thk. Muhammed b. Tâvî et-Tancî (Beirut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1425/2004), 1/200.

Mısır'da Şâfîlîğin tarih boyunca en önemli mezhep olmasını temin etmiştir. Bu iki mezhep Memlûk dönemine kadar Mısır'da hâkim unsur olarak kalmıştır.⁸⁵

Abbâsîler döneminde devletin resmi mezhebi olmasından dolayı devlet tarafından desteklenen Hanefî mezhebi, Mısır'da Şâfîî ve Mâlikî mezhepleri kadar yaygınlık kazanamamıştır.⁸⁶

Abbâsî lideri Mehdî-Billâh döneminde Mısır'a tayin edilen Iraklı kadı İsmâil b. Elyesa el-Kindî'nin (ö. 164/781) bölgede Ebû Hanîfe'nin görüşlerinin tanınması adına ilk olduğu kaynaklarda geçmektedir.⁸⁷

Sonraki yıllarda Hanefî fakih Bekkâr b. Kuteybe'nin (ö. 270/884) Halife Mütevekkil tarafından 246'da (860) Mısır'a kadı tayin edilmesi, Tahâvî'nin hocası Ebû Ca'fer Ahmed b. Ebû İmrân'ın da Mısır'da kadılık yapması, Hanefî mezhebinin Mısır'da tanınıp, bir ölçüde yayıldığını göstermektedir.⁸⁸

İfrîkîyye'den el-Mu'izz li-Dîni'lallah'ın 358/968-969 ordusuyla Mısır'a gelip hâkim olması İsmâilî mezhebini bölgenin baskın mezhebi haline getirmiştir. Fâtımîlerin Mısır'da egemenliği ele alması Sünnî mezhepleri olumsuz yönde etkilemiştir. Bölgede siyasi ve dini rakipleri konumunda olan Abbâsî hilâfetinin resmi mezhebinin Hanefîlik olması, Hanefî mezhebini bölgede hedef haline getirmiştir. Tüm bunlara rağmen bölgedeki varlığını koruyan Hanefî mezhebi, sonraki yıllarda Ebû Ca'fer Ahmed b. Muhammed et-Tahâvî'nin (ö.321/933) eserleri çerçevesinde Mısır'da tekrar şekillendi. Horasan bölgesindeki Hanefîliğe göre Mısır'daki Hanefîliğin kelâmî ve felsefî çerçevesi oldukça daralmıştır. Bu durum Fâtımîlerin Mısır bölgesinde gerçekleştirdikleri tahrifatı, kelâm ve felsefeyi vasıta edinmelerinin de bir nevi neticesiydi.

Suriye ve Mısır'da felsefe ve kelâma bakış bölgenin hâkim uleması nezdinde olumsuzdu. Horasan ve Mâverâünnehir'deki zengin kelâmî ve felsefî münazaralar

⁸⁵ Mehmet Şeker, "Makrîzî'nin el-Hitat Adlı Eserinde Mısır ve İfrîkîyye'de Mezheplerin Ortaya Çıkışı = The Emergence of Madhhab in Egypt and North Africa in Makrîzî's Work al-Hitat", *Türk Kültürü ve Hacı Bektaş Veli Araştırma Dergisi*, 89(2019), 45.

⁸⁶ Bekir Karadağ, "Memlûkler Dönemi Hanefî Fıkıh Düşüncesinin İlk Dönem Osmanlı Fıkıh Çalışmalarına Etkisi", *Cumhuriyet İlahiyat Dergisi = Cumhuriyet Theology Journal [Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi]*, 23/2(2019), 813-829.

⁸⁷ Ali Bardakoğlu, "Hanefî Mezhebi", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1997), 16/1-21.

⁸⁸ Ali Bardakoğlu, "Hanefî Mezhebi", 16/5.

artık geçmişte kalmıştı. Değişen siyasi, sosyal şartlar ve değişen çevresel etkenler bunun en önemli sebebiydi. Zira Mâverâunnehir kadim medeniyetlere komşuluk yapmaktaydı ve bölge kelâmî, felsefî görüşlere açık ve yatkındı. Mâtürîdî ve Ebû'l-Muîn en-Nesefî gibi âlimlerin eserlerinde bu durum açıkça görülüyordu.⁸⁹

Ebû Hayyân'ın yetiştirdiği talebelerden Takıyyüddin es-Sübki, Şam'daki Eş'arî ekolün en önemli temsilcisiydi. İnanç açısından, Yunan hikmeti ve kelâmdan daha zararlı bir şeyin bulunmadığını dile getirmesi bölgenin genel itibariyle felsefeye bakış açısını göstermektedir.⁹⁰

Fâtimî tehdidinden sonra Eş'arîlik, bölgede itikadi ve siyasi bir kimlik olarak algılandı. Selçuklu, Zengî, Eyyûbî ve Memlûklü devletlerince Sünnî kimliğin muhafazası için yapılan çalışmalarda Eş'arîlik ön plana çıktı, Sünnîlikle özdeşleşen siyasi bir hüviyet kazandı. Selâhaddin Eyyûbî'nin Fâtimîleri ortadan kaldırıp, Mısır'ı ele geçirdiğinde Eş'arî akaidini minarelerden okutması bu durumu gösteren en güzel örneklerden biridir.⁹²

Selâhaddin Eyyûbî, Mısır şehrinde biri Şâfiî mezhebine göre, diğeri ise Mâlikî mezhebini göre eğitim veren iki medrese açtı. Ayrıca Selâhaddin Eyyûbî, Mısır'daki Şîi kadıların tamamını görevden aldı ve bundan sonra yargının başına Şâfiî kadısından başka kadı tayin edilmedi. Böylece Sünnîler iktidara gelmişken, Şîiler yani İmâmiye ve İsmâiliyye mezhebinden olanlar artık rahat hareket edemez olup, gizlenmeye başladılar. Hatta Mısır diyarında İmâmiye ve İsmâiliyye mezhepleri tamamen yok oluncaya kadar Şîiler gizlenmeye devam ettiler.⁹³

Selâhaddin Eyyûbi ise hem Şâfiî olması hem de Mısır'da Şâfiî mezhebinin en geniş tabana sahip olması nedeniyle Şâfiî mezhebini devletin resmi mezhebi haline

⁸⁹ M. Sait Yazıcıoğlu, "Mâtürîdî Kelâm Ekolünün İki Büyük Siması: Ebû Mansûr Mâtürîdî ve Ebû'l-Muîn Nesefî", *İmam Mâtürîdî ve Mâtürîdilik*, haz. Sönmez Kutlu (Ankara, Kitâbiyât Yayınları,2003), 157-158.

⁹⁰ Takıyyüddîn es-Sübki'nin mantık hakkındaki düşünceleri için bk. Takıyyüddîn es-Sübki, *Fetâvâ's-Sübki* (Kahire: Dâru'l-Meârif), 2/644.

⁹¹ Takıyyüddîn es-Sübki'nin oğlu Taceddîn es-Sübki'nin kendi döneminde felsefeyi meşrulaştırmak için Gazzâlî ve Fahreddin Râzî'nin felsefe ilimleriyle uğraşmaları ve tedvin etmelerini öne sürenlere karşı söyledikleri dikkate şayandır. Bunlara cevap olarak, iki âlimin ilmi yetkinliğinden ve üstünlüğünden bahis açıp, onların ulaştığı seviyeye ulaşanların felsefeyle uğraşmalarında bir beis görmez. Detaylı bilgi için bk. Taceddîn es-Sübki, *Mu'îdü'n-Ni'am ve Mübîdü'n-Nikam* (Beyrut: Müessesetü'l-Kütübi's-Sekâfiyye, 1407/1986), 1/65.

⁹² Mehmet Kalaycı, "Eş'arîlik ve Mâtürîdîliği Uzlaştırma Girişimleri: Tâcüddin es-Sübki ve Nüniyye Kasidesi", *Dinî Araştırmalar*, 14/40(2012), 112.

⁹³ Şeker, "Makrîzî'nin el-Hıtat Adlı Eserinde Mısır", 48.

getirmiştir. İsmâiliyye mezhebine karşı Şâfiî mezhebini adeta bayraklaştırmıştır. Başkadıyı Şâfiî mezhebinden tayin etmiş, yargı işlerinde en yetkili makamlara Şâfiî kadıları tayin etmiştir.

Fâtimî egemenliğinden sonra Mısır'da tekrar canlanan Hanefilik, Mısır özelinde felsefî ve kelâmî görüşlerden uzak bir şekilde gelişti. Mısır ilim çevrelerinde var olan hadis ağırlıklı eğilim sebebiyle Hanefiler arasında hadis kimliği ile ön plana çıkacak bir isme ihtiyaç duyuldu. Zira Hanefilere Şâfiî-Mâlikî çevrelerin hâlâ belli bir şüpheyile yaklaştıkları gerçeği ortadaydı.⁹⁴ Hanefiler için en ideal isim, Ebû Ca'fer et-Tahâvî'ydi. Zira kendisi Mısır'da yaşamış, saygı duyulan, muhaddis kimliği ile öne çıkmış bir âlimdi. Bölgedeki Hanefiler, Ebû Hanîfe'nin itikadi görüşlerini Tahâvî Akaidi'nin kısa metni zemininde ve basit bir içerikte algıladılar, fıkhıta ise daha çok metin merkezli nakilci faaliyetlerin tesirinde kaldılar.⁹⁵

Tahâvî'nin kendisi kadar akaide dair eseri de ön plana çıkmıştı. Zira Hanefî müellifleri, Tahâvî akaidinin polemikten uzak, kısa ve özlü üslubu sebebiyle tercih etmişlerdir. Ebû Hanîfe ve öğrencilerinin görüşlerini aktarmak için o dönem bu eser biçilmiş bir kaftandı.⁹⁶

1.3.4. Mısır'da Hanefilik ve Mâtürîdîlik

Mâtürîdîliğin Halep ve Şam'a ve dolaylı yoldan Mısır'a kadar belli oranda yayılıp kabul görmesi Selçuklu devletinin hâkimiyeti ile başlar. Selçuklu'dan önce 11. yüzyılın başında en güçlü dönemini yaşayan Fâtimî-Batınî tehdit Mısır'dan Şam'a, Hicaz'dan Bağdat'a kadar tüm İslam âlemini kasıp kavurmaktaydı. Selçuklular, Abbâsî hilâfetini bu tehditte kurtardıktan sonra Ehl-i sünnet'i müdaafa edecek, Batınî fikirlerin yayılmasına mâni olacak medreseleri inşa etmeye önem verdiler. Mesela Şam'daki ilk Hanefî medresesi 1098 yılında inşa edilen Sâdiriye Medresesi'ydi.⁹⁷

⁹⁴ Wilferd Madelung, "Mâtürîdîliğin Yayılışı ve Türkler" çev. Muzaffer Tan, *İmam Mâturîdî ve Mâturîdîlik* haz. Sönmez Kutlu (Ankara, Kitâbiyât Yayınları,2003), 308; Ebû'l-Muîn, Ebû Hanîfe'nin büyük günah işleyenleri, Allah'ın meşietine irca ettiği için Mürchie olarak anıldığından habseder. Bk. Ebû'l-Muîn en-Nesefî, *Tebîrâtü'l-Edille fî Usûli'd-Dîn*, thk. Hüseyin Atay, Şaban Ali Düzgün (Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 2003), 2/368.

⁹⁵ Kalaycı, "Eş'arîlik ve Mâtürîdîliği Uzlaştırma Girişimleri", 118.

⁹⁶ Kalaycı, "Eş'arîlik ve Mâtürîdîliği Uzlaştırma Girişimleri", 119.

⁹⁷ Wilferd Madelung, "11.-13. Asırlarda Hanefî Âlimlerin Orta Asya'dan Batıya Göçü", 374.

Selçuklu liderleri ve daha sonra Nureddin Zengî gibi Selçuklu'dan kopan beyler, bu işi devam ettirip Mâverâünnehir ve Horasan bölgesinden Hanefî-Mâtürîdî mezhebine mensup âlimleri Şam ve Halep gibi şehirlere getirip, inşa ettikleri medreselere müderris tayin ettiler. Burhaneddin Ali b. Hasan el-Belhî, Ebü'l-Hasan Ali b. Mekkî el-Kasanî, Ali b. Hüseyin b. Muhammed Belhî, Ahmed b. Ali b. Abdülazîz Ebû Bekir ez-Zahîr el-Belhî, Alâuddin el-Kâsânî ve Alâuddin es-Semerkindî gibi âlimler bu dönemde Mâverâünnehir'den bölgeye gelenlerin bazı örnekleridir.⁹⁸ Kadılık ve müderrislik yapan bu âlimler devletin de desteği ile bölgede Batınî tehditi bir ölçüde engelledikleri gibi, Hanefî-Mâtürîdîliğinde yayılmasına vasıta oldular. Tabsıratü'l-Edille, Akâidü'n-Nesefiyye, el-Emâlî ve el-Bidâye ve'n-Nihâye gibi Mâtürîdîliğe ait temel kaynakların pek çoğu bu dönemde telif edilmiştir.⁹⁹

Nüreddin Zengî Halep'teki Halâviye medresesinin başına sırasıyla şu âlimleri getirmiştir: Alâuddin Abdurrahman el-Gaznevî (ö. 564/1169), oğlu Mahmud, Râziyüddîn es-Serahsi (ö. 571/1176), Nâsirüddin Ali b. İbrahim el-Gaznevî el-Belekî, Alâuddin Ebû Bekr b. Mesûd el-Kâsânî (587/1191). Bu sırasıyla saydığımız beş isimde Mâverâünnehir'de yetişmiş ve Batı'ya hicret etmiştir.¹⁰⁰ Nureddin Zengî'nin Halep kadılığına Şemsü'l-Eimme el-Kerderî (ö. 562/1167)'yi ataması dönemi özetleyen güzel bir misaldir.

Eyyübîler döneminde Hanefî medreselerin de inşa edilmesi mezhebin yayılmasına vasıta olmuştur. Hanefî-Mâtürîdî mezhebinin gelişimi Memlûk dönemine kadar artarak devam etmiş, Memlûk döneminde ise hâkim gücün Türkler olması neticesinde nüfuz olarak Şâfiî kadısından sonra Hanefî kadı öncelik kazanmıştır. Özellikle Sultan Baybars'tan itibaren, Şâfiî ve Mâlikî mezhepleri kadar Hanefî mezhebi de ön plana çıkarılmıştır. Sultan Baybars'ın, daha önce uygulanagelen Şâfiî mezhebine bağlı kadılıkudat yerine, dört mezhebe ayrı ayrı

⁹⁸ Ahmet Ak, "Mâtürîdîliğin Halep ve Şam'a Gelişi", *Çukurova Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 16/1, (2016): 134.

⁹⁹ Ahmet Ak, "Mâtürîdîliğin Halep ve Şam'a Gelişi", 120.

¹⁰⁰ Wilferd Madelung, "11.-13. Asırlarda Hanefî Âlimlerin Orta Asya'dan Batıya Göçü", 377.

kadilkudat tayin etmesi, Makrîzî'nin de değindiği gibi ümmetin dört mezheple amel etmesinin fiilî ittifakının başlangıcı sayılmıştır.¹⁰¹

Ebû Hayyân'ın yaşadığı dönemde Hanefî fıkıh düşüncesinin iki önemli özelliği öne çıkmaktadır. Hadis merkezli fıkıh düşüncesi ve te'lif edilen usul kitaplarında ortaya çıkan memzûc metot. Bu dönem Hanefî âlimlerinden İbn Balabân, İbn Türkmanî, Zeyla'î, Kuraşî, Moğultay b. Kılıç, Bedruddin Aynî, İbn Kutluboğa, Serûcî, Bâbertî, İbnü'l-Hümâm gibi âlimler hem fakih hem de muhaddis kimlikleriyle ortaya çıkmışlardır. Bu fakihlerin daha önce Hanefîler tarafından çok yapılmayan rical çalışması ve hadis tahrici yaptıkları, makbul görülen temel hadis eserleri üzerine şerhler yazdıkları görülmektedir.¹⁰² Hanefî mezhebi Mısır'da metodoloji adına bir değişim geçirmiş, mezhebin hadisle olan münasebeti muhaddis Hanefîlerce sıkı sıkıya birbirine bağlanmıştır.¹⁰³

Aslında teorik açıdan çok farklı olmasalar da Horasan'da rekabetin getirdiği bir çekişmeye sahne olan Mâtürîdîlik ve Eş'arîlik bu dönemde yakınlaşmış, iki tarafın müellifleri bu yakınlaşmayı te'liflerine yansıtmışlardır. Bu dönem bu yakınlaşmanın başaktörleri Ebû Hayyân'ın öğrencileri, Takıyyüddin es-Sübki ve onun oğlu Tacüddin es-Sübki'dir. Takıyyüddin es-Sübki, Tahâvî akaidi üzerinden giderek Hanefî-Mâtürîdî çizgiyle Eş'arîliğin hemen hemen aynı olduğunu üç mesele dışında Tahâvî akaidi ile Eş'arî akaidinin birbirinden farklı olmadığını beyan etmiştir. Oğlu Tacüddin es-Sübki ise Nûniyye kasidesi ile bu uzlaşma arayışlarının en somut meyvesini ortaya koymuştur. Ona göre dört mezhep tek bir akaid üzerinde hemfikirdi. Hem selefin hem de halefin tasdik ettiği bu akaidin çizgilerini ise Tahâvî'nin ve Eş'arî'nin eserlerinde tam olarak bulmak mümkündür.¹⁰⁴

Tacüddin es-Sübki iki mezhebi kıyaslarken Eş'arî ve Ebû Hanîfe üzerinden ilerlemiştir. Bu yüzden birkaç atıf dışında Ebû Mansûr el-Mâtürîdîyi anmamıştır. Bu, o dönemin ve ondan önceki dönemin bir izahıdır aslında. Zira Hanefî akaidi her ne kadar İmam Mâtürîdî'nin sistemleştirdiği ekol üzerinden gelişmiş olsa da birtakım

¹⁰¹ Geniş bilgi için bk. Fatih Yahya Ayaz- Fatmanur Alibekiroğlu Eren, "Memlûk Devletinde Sultan ve Emirlerin Hanefîliğe İlgisi", *IBAD Sosyal Bilimler Dergisi* 5 (Güz, 2019), 286; Mehmet Şeker, "Fâtımîlerde ve Memlûklerde Dört Mezhep Başkadılarının Tayini", *Türk Kültürü ve Hacı Bektaş Veli Araştırma Dergisi* 82 (2017), 163-170.

¹⁰² Karadağ, "Memlûkler Dönemi Hanefî Fıkıh Düşüncesinin İlk Dönem Osmanlı Fıkıh Çalışmalarına Etkisi", 813-829.

¹⁰³ Karadağ, *Mısır Hanefîliği Memlûkler Dönemi Hanefî Fıkıh Düşüncesi*, 64.

¹⁰⁴ Kalaycı, "Eş'arîlik ve Mâtürîdîliği Uzlaştırma Girişimleri", 121.

sebeplerle genelde Mâtürîdîyye diye değil, Ehl-i sünnet, Dâru'l-Cüzcâniyye,¹⁰⁵ Hanefîyye ya da Mısır'daki adıyla Tahâvîyye diye isimlendirilmektedir. Hanefîlik ile Mâtürîdîlik arasında herhangi bir fark yoktur. Hanefîlik demek, Mâtürîdîlik demektir. Bunun en aşikâr alameti Hanefî-Mâtürîdî âlimlerin bıraktıkları miras, okuttukları kitaplar ve yazılan eserlerdir. O dönemde ve evvelinde Hanefîlik denilince kastedilen Hanefîlik-Mâtürîdîlik'dir.¹⁰⁶ Mâtürîdî'nin sistemi Ebû Hanîfe'nin İtikadî ve fikhî temelleri üzerine kurulmuştur, Mâtürîdî Ebû Hanîfe'nin görüşlerini aklî ve naklî delillerle açıklamış ve desteklemiştir.¹⁰⁷ Ebû'l-Muîn, Ebû Hanîfe'ye usul ve fûru da uyanların en şiddetlisi olarak Mâtürîdî'yi göstermektedir.¹⁰⁸ Hanefîlik ile Mâtürîdîlik arasındaki bu bağ Madelung, Rudolf, İzmirli İsmail Hakkı, Sönmez Kutlu, Şükrü Özen, Ahmet Ak ve M. Saim Yeprem gibi konu hakkında çalışmaları olan yerli yabancı pek çok araştırmacı tarafından da tasdik edilmiştir.¹⁰⁹

Tâcüddin es-Sübki'nin es-Seyfü'l-Meşhûr fî Şerhi Akîdeti Ebî Mansûr adlı eseri, Mâtürîdî'nin (ö. 333/944) Akîdetu Ebî Mansûr adlı risâlesi üzerine yazılmış bir şerh çalışmasıdır. Eserde Ehl-i sünnet Akide'sinin iki büyük ekolü olan Eş'arîlik ve Mâtürîdîliğin uzlaştırılması amaçlanmıştır. Eserin mukaddimesinde bizim Eş'arîyye akidemiz, Hanefî'ye topluluğu akidesinin aynısıdır. Aramızdaki küçük ihtilâflar, tekfir etmeye ya da birbirini dalalet ehli saymaya sebep teşkil etmemiştir, der.¹¹⁰ Bu uzlaşma arayışları sonraki asırlarda önemli ölçüde etkisini göstermiştir. Mısır'da yetişen önemli Hanefî âlimlerden Kemâlüddin İbnü'l-Hümâm (ö. 861/1457), Hak ehlinin Eş'arîler ve Hanefîlerden müteşekkil olduğunun altını çizmiştir. İbn Hümâm'ın hocası İzzüddin İbn Cem'a (ö. 819/1416), Mâtürîdî âlim el-Üşî'nin emali kasidesine şerh yazmış ve tekvin meselesinin büyütüldüğünü belirtmiştir.

Cemâleddin Ahmed b. Muhammed el-Gaznevî'nin (ö. 593/1196) Usûlu'd-din'i, Ebû Şücâ Menkubers b. Yalınkılıç et-Türkî en-Nâsırî'nin (ö. 652/1254) el-

¹⁰⁵ Maksut Çetin, *Mâtürîdîliğin Siyaset (Hilâfet/İmâmet) Anlayışı* (Erzurum: Atatürk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2013), 102.

¹⁰⁶ Geniş bilgi için bk. Ahmet Ak, "Mâtürîdîliğin Hanefîlik ile İlişkisi", *İnanç, Kültür ve Mitoloji Araştırmaları Dergisi* 7/2 Mayıs (Ağustos 2010), 223-240.

¹⁰⁷ Önal, *Mâtürîdî'ye Göre İslam Dışı Dinler*, 28; M. Saim Yeprem, *İrade Hürriyeti ve İmâm Mâtürîdî* (İstanbul: Marmara İlahiyat Vakfı Yayınları no:8, 1984), Kuşak Ofset, 256; Çetin, *Mâtürîdîliğin Siyaset (Hilâfet/İmâmet) Anlayışı*, 97.

¹⁰⁸ Yazıcıoğlu, "Mâtürîdî Kelâm Ekolünün İki Büyük Siması", 156.

¹⁰⁹ Metin Avcı, *İmâm Mâtürîdî'nin Fikirlerinde Ebû Hanîfe'nin Etkisi* (Ankara: Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2018), 61.

¹¹⁰ Mehmet Aziz Yaşar, "Tâcüddîn es-Sübki'nin Hayatı, İlmî Şahsiyeti ve Eserleri", *Mukaddime: Mardin Artuklu Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 9/1 (2018), 93.

Akîdetü't-Tahâviyye üzerine yaptığı şerh olan en-Nûrî'l-lâmi ve'l-burhânü's-sâtig' ile el-Usûlü li'tikâdiyye adlı eseri doğu Hanefî geleneğine mensup âlimlerce uzlaşmacı bir usulpla yazılan eserlerdendir.¹¹¹ Tahâvî Akâidi üzerine Şerefüddin eş-Şeybânî (ö. 629/1231), Hibetullah et-Türkistânî (736/1333), Ebû Hafs el-Gaznevî (ö. 773/1372), Cemâlüddin es-Serrac el-Konevî (ö. 777/1375), Ekmelüddin el-Bâbertî (ö. 786/1384) gibi birçok Hanefî âlim tarafından şerh yazılmıştır.

Sıġnâkî'nin, kelâma dair yazdığı eserin sebebini zikrederken kor bir ateş içine düştüğünü ifade etmesi, izah etmek istediği pek çok konu olduğunu anlatmakta, yaşadığı dönemde içinde bulunduğu psikolojiyi yansıtmaları açısından konunun önemini göstermektedir. Ziyat Yılmaz'ın belirttiği gibi muhtemelen Sıġnâkî, Mâtürîdî kelâmının ihyasının gerekliliği ve bu alanda hissedilen ihtiyacı karşılama düşüncesiyle böyle bir çaba içine girmiş değildir.¹¹² Sıġnâkî, et-Tesdid adlı eserinin hemen başında, fıkıh usûlüne dair yazdığı bir şerh olan “el-Kâfi” adlı eserini yazdıktan sonra kelâm ilmine dair bir eser yazmanın lüzumunu hissettiğini ve bu konuda et-Temhîd adlı eseri bu iş için çok uygun bir metin olarak gördüğünü belirtir.¹¹³

Mezheplerin oluşum sürecine baktığımız zaman, hiçbir mezhep imamı bir mezhep kuralım mantığıyla yola çıkmamıştır. Ön plana çıkan âlim ve öğretileri, tarihi süreç içerisinde tabii seyirde yayılmış ve mezhepleşme sürecine girmiştir. İmam Mâtürîdî'nin fikirleri Horasan sınırlarını aşmış olsa da ismiyle anılacak mezhebin oluşumu için gene zamanın olgunlaşmasına ve kendisinden sonra gelecek âlimlerin çalışmalarına ihtiyaç duyulacaktır. Mâtürîdîlik ismi erken tarihlerde anılmasa da Hanefîlik ya da Mısır'daki adıyla Tahâvîlik şeklinde yayıldığı için fikirleri İslam dünyasında genişlemiştir. Mâtürîdîlik, Mâverâünnehir bölgesindeki âlimler vasıtasıyla yayılsa da Mâtürîdîlik ismi uzun süre doğduğu yerde Mâverâünnehir bölgesinde kalmıştır. Ebû'l Muîn en-Nesefî'nin çabalarıyla, itikat sahasında Mâtürîdîlik mezhebi ismiyle anılır olmuştur.¹¹⁴ Sadüddîn Teftazânî'nin Şerhu'l-

¹¹¹ Mehmet Kalaycı, *Tarihsel Süreçte Eş'arîlik-Mâtürîdîlik İlişkisi*, (Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2013), 23-26.

¹¹² Ali Tarık Ziyat Yılmaz, "Mâtürîdî Âlimlerden Sıġnâkî'nin (ö. 714/1314[?]) Hayatı, İlmî Şahsiyeti, Kelâm İlmindeki Yeri ve Eserleri", *Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 12(2018), 53.

¹¹³ Ali Tarık Ziyat Yılmaz, "Mâtürîdî Âlimlerden Sıġnâkî'nin (ö. 714/1314[?]) Hayatı", 64.

¹¹⁴ Şükrü Özen, "İmam Ebû Mansûr el-Mâtürîdî'nin Fıkıh Usûlünün İnşası", İmam Mâtürîdî ve Mâtürîdîlik, haz. Sönmez Kutlu (Ankara, Kitâbiyât Yayınları,2003), 207.

Makâsıd adlı eserinde Mâtürîdîliği bir mezhep olarak zikretmesi konumuz açısından önemlidir.¹¹⁵ Moğolların Mâverâünnehir saldırıları neticesinde bölgedeki âlimler hicret etmiş ve Mâtürîdîlik mezhep olarak Ortadoğu'ya ve Hindistan'a daha geniş bir şekilde yayılma imkânı bulmuştur.¹¹⁶

1.3.5. Ebû Hayyân Dönemi Mısır'da Hanefî Uleması

İlim aranızdan çekilip alınmaz. İlmin gidişi âlimin gidişiyledir. Âlimin ölümü, âlemin ölümü gibidir. Asırlarca ilmin nakledilmesini ve Şeriâti Ğarra-i Muhammediyye'nin günümüze kadar intikalini sağlayan maddi unsur âlimlerin tedrisatıdır. Hoca talebe münasebeti ve telif edilen eserlerle ilim ilk kaynağından asırlar sonrasına aktarılmıştır. İlim canlı bir organizma gibidir adeta, yerinde durmaz, duramaz. Toplumdan topluma, kişiden kişiye akar, farklılaşır, zenginleşir. Bir dönemin isimlerini yazılan eserleri ortaya koymak o dönemin sosyo-kültürel durumunu, fikir binasını, ilmi altyapısını, dünyaya bakış açısını gözler önüne sermek demektir. İşte biz de Ebû Hayyân dönemi Mısır'da yaşayan Hanefî ulemasını ve yazdıkları eserleri bu şuurla ortaya koymaya gayret edeceğiz.

Mısır'da Ebû Hayyân'ın yaşadığı dönemdeki tüm Hanefî-Mâtürîdî ulemanın eserlerini ve biyografilerini imkân ölçüsünce inceledik. İlim zinciri içerisinde Mâverâünnehir ve çevresindeki Hanefî-Mâtürîdî birikimin 14. yüzyıl Mısır'ına nasıl yerleştiğini göstermeye gayret ettik. Ebû Hayyân'ın, bu risaleleri nasıl elde ettiğini bulmak için etrafındaki zengin Hanefî-Mâtürîdî birikimi ortaya koymaya çalıştık. Bu çalışma o dönemde Mısır bölgesinde ulema arasında Mâtürîdîliğin nasıl tabanı olduğunu ve Hanefî ulemasının Mısır'daki etkisini gözler önüne serecektir.

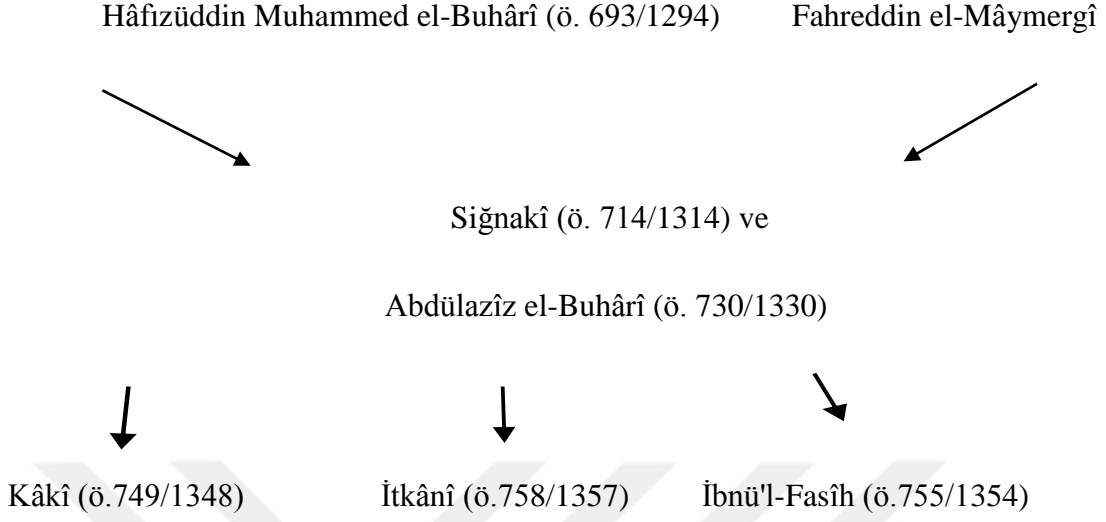
Ebû Hayyân dönemi Mısır'a hatta İslamî ilimler tarihine önemli etkileri olan Mâverâünnehir Hanefî-Mâtürîdî âlimlerinden üç isim öne çıkmaktadır. Bunlar Abdülazîz el-Buhârî (ö. 730/1330), yakın arkadaşları Siğnâkî (ö. 714/1314) ve Ebû'l-Berekât en-Nesefî'dir.¹¹⁷ (ö. 710/1310) Bu üç âlimin de ortak özelliği, Merjinânî'nin el-Hidâye'si ve Ebû'l-Usr el-Pezdevî'nin Usul'ü üzerine şerh yazmalarıdır. Ebû

¹¹⁵ Sadüddîn et-Teftâzânî, *Şerhu'l-Mekâsıd*, thk. Abdurrahman Umeyra (Beyrut: Âlam al-Kutub, 1409/1989), 5/231-232.

¹¹⁶ Çağfer Karadaş, "Semerkand Hanefî Kelâm Okulu: Mâtürîdîlik -Oluşum Zemini ve Gelişim Süreci-", *Usûl: İslâm Araştırmaları*, 6 (2006), 100.

¹¹⁷ Şükrü Ayran, "Abdülazîz Buhârî (ö. 730/1330) ve Keşfü'l-Esrâr Adlı Eserindeki Yöntemi", *Mîzânü'l-Hak: İslami İlimler Dergisi* 9 (Aralık 2019): 144.

Hayyân'ın, Te'vilat'a ulaşmasına ve Mâtürîdîliği tanınmasına vasıta olabilecek en önemli isimlerden biri Siğnâkî'dir.

Kaynaklarda tespit edebildiğimiz kadarıyla bu üç âlimden Mısır'a giden sadece Siğnâkî'dir. Harizm'deki eğitimini tamamladıktan sonra Bağdat, Halep, Şam ve Mısır'da bulunmuştur. Bağdat'ta Meşhedü Ebû Hanîfe'de ders vermiştir.¹¹⁸ Ebû Hayyân'ın bu üç âlimden görüşme ihtimali olabileceği yegâne isim Siğnâkî'dir. Bu sebepten çalışmamız açısından Siğnâkî'nin üzerinde daha teferruatlı duracağız. Siğnâkî'nin eserlerine baktığımız zaman konumuz açısından ehemmiyet kazanan eseri et-Tesdîd'dir. Zira kelâma dair tek eseri olup, Ebü'l-Muîn'in *Temhîd* 'inin şerhidir. Bu eseri inceledik ve dikkatimizi çeken yönlerini şu şekilde not ettik.

Siğnâkî eserinin girizgâhında âlemin mahiyetine dair iki görüş olduğunu aktararak başlar. Bunlardan doğru olanın İmam Mâtürîdî'ye ait görüş olduğunu ispatlamaya gayret eder.¹¹⁹ Temâsül/mümâselet tanımını bağlamında Eş'arîyye'ye ait görüşü eleştirir. Eş'arîyye ve Mâtürîdîyye'nin adeta ayracı olan Tekvin meselesinde klasik Mâtürîdî anlayışı¹²⁰ benimsemiş¹²¹ ve savunmuştur.¹²² Haberî sıfatlardaki

¹¹⁸ Yılmaz, *Mâtürîdî Âlimlerden Siğnâkî'nin (ö. 714/1314[?]) Hayatı*, 51.

¹¹⁹ Rassım Chelidze, *Hüsameddin es-Siğnâkî ve el-Tesdîd fi Şerhi't-Temhîd Adlı Eseri* (Bursa: Uludağ Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2015), 20.

¹²⁰ Klasik Mâtürîdî anlayış fiili sıfatlarında zatî sıfatlar gibi kâdim olduğunu belirtmektedir. Nûreddin Sâbûnî, *Mâtürîdîyye Akaidi*, çev. Bekir Topaloğlu (Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 1979), 91; Ebü'l-Muîn en-Nesefî, *Bahrü'l-Kelâm*, çev. Ramazan Biçer (İstanbul: Gelenek Yayıncılık, 2010), 33.

¹²¹ Allah'ın sıfatları hususundaki kadîmiyyet konusu mezheplerin en belirgin görüş ayrılıkları yaşadığı konulardan biridir. Eş'ariyye zatî sıfatların tamamını Allah'ın zatıyla kâim, kadîm sıfatlar olarak görür;

müteşâbih ibareleri te'vil etme şekli de Mâtürîdîyye'nin genel anlayışının birebir aynısıdır.¹²³ İstîtaat'ın zıt iki fiile elverişli olup olmadığı meselesinde de klasik Hanefî-Mâtürîdî görüşün yansımaları gözükmemektedir.¹²⁴ Allah'ın hâkim sıfatının gereği peygamber göndermesi vâciptir, der. Bu vücubiyeti icbâr olarak değil, Allah'ın Hâkim sıfatının kaçınılmaz gereği olarak görür. Birinci görüşte Eş'arî anlayıştan; ikinci görüşte Mu'tezilî anlayıştan¹²⁵ sıyrılarak Mâtürîdî anlayışı yansıtmaktadır.¹²⁶ Hanefî-Mâtürîdî ekolün klasik kaynaklarının birçoğundan istifade eden Siğnâkî, ortaya koyduğu eseriyle ekole aidiyetini net bir şekilde ortaya koymaktadır.¹²⁷

Abdülazîz el-Buhârî daha çok usulcülüğü ile tanınan bir âlimdir. Kaynaklarda geçtiği üzere kelâma dair bir eseri yoktur. Ebü'l-Berekât en-Neseî ise yazdıkları eserleri ve birikimiyle adeta mezhep müellifleri arasında Hanefî-Mâtürîdî literatüre damga vurmuş isimlerden biridir. Usul, fıkıh, kelâm gibi pek çok sahada eser veren müellif daha sonraki yıllarda kitaplarıyla en fazla rağbet gören müellifler arasına girmiştir. Siğnâkî'nin akranı ve hocası olması bu birikimin Mısır'a, Şam'a ve Halep'e ulaştığını göstermektedir.

Yetiştirdikleri öğrencilere baktığımız zaman Kâkî, İtkânî ve İbnü'l-Fasîh'in daha sonraki yıllarda Mısır'a gittikleri ve orada ilmi meşguliyet içerisine girdikleri görülür. Mısır'daki önemli Hanefî ulemasından, Bâbertî'nin hocası, Ebû Hayyân'ın çağdaşı Kıvâmüddîn el-Kâkî (ö. 749/1348), Siğnâkî ve Abdülazîz Buhârî'den ders almıştır. Daha sonra Mısır'a gidip Hanefî ulemasının önemli bir halkası olacaktır. Kâkî yaşadığı dönemde Hanefî uleması için adeta gelenekselleşen Hidaye ve Ebü'l-Usr'un usulüne şerh yazma adetini devam ettirmiştir. Ebû Hayyân'ın çağdaşlarından olan Kâkî, aynı dönemde Ebû Hayyân'la birlikte Kahire'de ders okutmuştur. Mâverâünnehir'deki birikimin Kahire'de boy göstermesinde önemli müelliflerden biridir.

ancak yaratma, rızık verme, yaşatma, öldürme gibi fiili sıfatlarını ise Allah'ın zatından ayrı hâdis olarak değerlendirir. Mâtürîdîyye ise fiili sıfatları da Allah'ın zatıyla kâim, kadîm sıfatlar olarak değerlendirir.

¹²² Chelidze, *Hüsâmeddin es-Sıgnâkî*, 32, 211.

¹²³ Ebü'l-Muîn en-Neseî, *Bahrü'l-Kelâm*, 39; Chelidze, *Hüsâmeddin es-Sıgnâkî*, 35; Mâtürîdî'nin müteşâbih hakkındaki görüşleri için bk. Özdeş, "Mâtürîdî'nin Te'vil Anlayışında Aklın Yeri", 251.

¹²⁴ Ebû Mansûr el-Mâtürîdî, *Kitâbü'l-Tevhîd*, thk. Fethullah Huleyf (İskenderiyye: Dârü'l-Câmiâtü'l-Mısıriyye 1990), 1/263; Neseî, *Tebseratü'l-Edille*, 2/117,161; Chelidze, *Hüsâmeddin es-Sıgnâkî*, 39.

¹²⁵ Kâdî Abdülcebbâr, *Şerhu'l-Usûli'l-Hamse*, çev. İlyas Çelebi (İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yayınları, (14), 2013), 2/420.

¹²⁶ Chelidze, *Hüsâmeddin es-Sıgnâkî*, 45.

¹²⁷ Chelidze, *Hüsâmeddin es-Sıgnâkî*, 56, 57, 58.

Bu birikimin yetiştirdiği isimlerden biri de Kûfe'de doğan İbnü'l-Fasîh'dir.¹²⁸ (ö. 755/1354) Bağdat'ta Meşhedü Ebû Hanîfe'de ders vermiştir. 1340'tan itibaren Dımaşk'a gidip, orada çeşitli medreselerde tedrisat görevine devam etmiştir. Ebû Hayyân'ın Dımaşk'a geldiğinde onu öven bir kaside yazması çalışmamız açısından önemlidir.¹²⁹ İtkânî'ye gelince o Seyhun nehri civarında, Farab şehrine bağlı İtkan kasabasında doğmuştur.¹³⁰ Sıkı bir Hanefî müdafisidir. Hatta hayatındaki bazı örnekler mutaassıb derecesinde mezhebine bağlı olduğunu göstermektedir. Nîşâbur'da Ebü'l-Berekât'ın halkasında diz çökmüş biridir.¹³¹ Mâverâünnehir'de yetişip Ortadoğu'ya hicret eden âlimlerdendir. Mısır'da da bir süre bulunmuş, kaynaklarda geçtiği üzere Bağdat'ta Meşhedü Ebû Hanîfe'de müderrislik yapmıştır. Şimdi Siğnâkî özelinde Mısır'a ulaşan mezhebî ve ilmî birikimin nasıl İmam Mâtürîdî'ye dayandığını göstermeye çalışalım.

Siğnâkî'nin geldiği ilim silsilesi

İmam Mâtürîdî (ö. 333/944)

Abdülkerim el-Pezdevî (ö. 390/1000)

İsmâ'îl b. 'Abdissâdık (494/1101)

Ebü'l-Yüsr el-Pezdevî (ö. 493/1100)

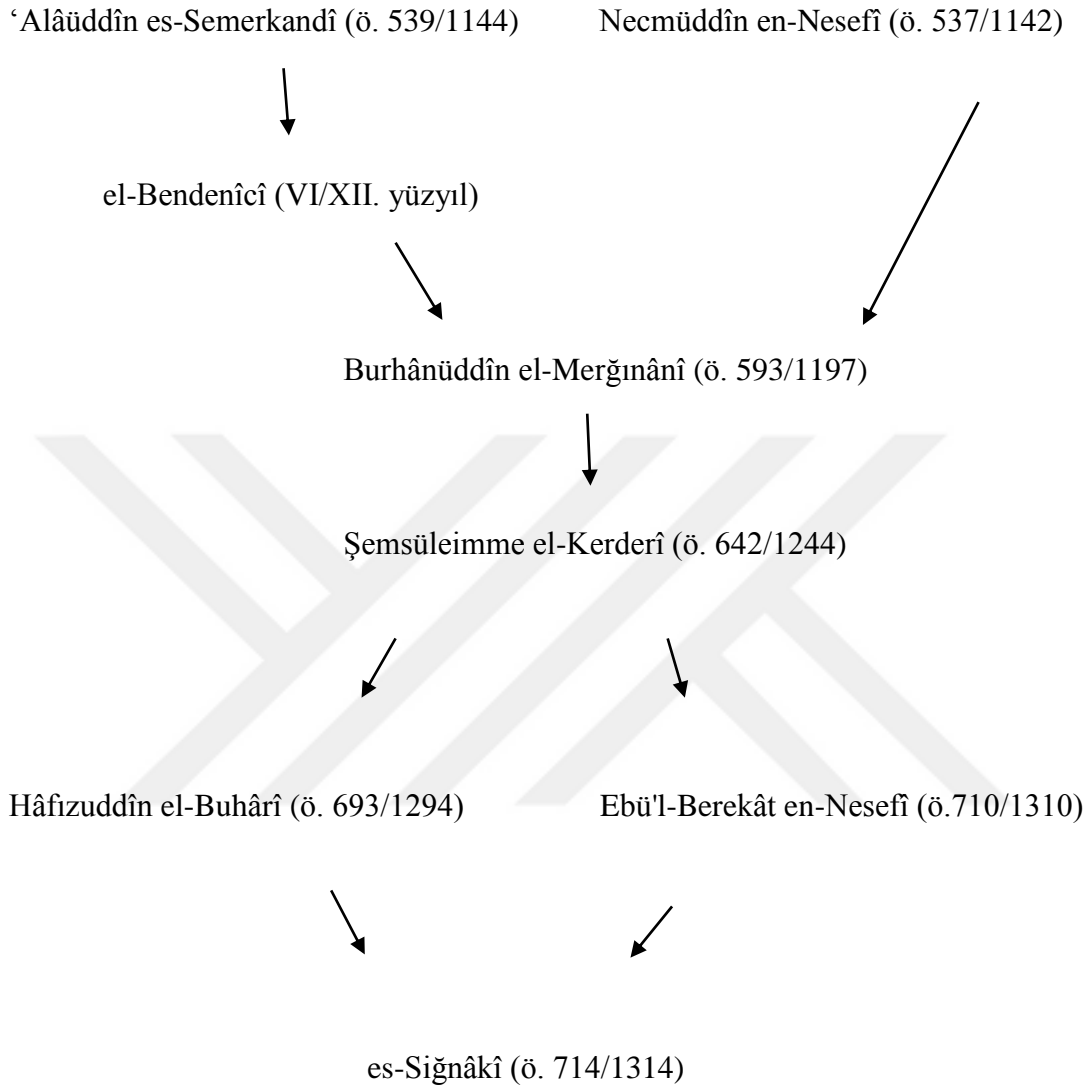
Ebü'l-Muîn en-Nesefî (ö. 508/1115)

¹²⁸ Ahmet Özel, "İbnü'l-Fasîh", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2000), 21/43-44.

¹²⁹ Özel, "İbnü'l-Fasîh", 21/43-44.

¹³⁰ Ahmet Akgündüz, "İtkânî", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2001), 23/464-465.

¹³¹ Akgündüz, "İtkânî", 23/464-465.

Kaynaklarda tespit edebildiğimiz kadarıyla İmam Mâtürîdî'den sonra Mâtürîdîliğe dair kelâmî eseri günümüze ulaşan ilk müellif Abdülkerim el-Pezdevî'nin torunu Ebü'l-Yüsr el-Pezdevî'nin *Usûlü'd-dîn*'idir. Müellifin notuna göre *Usûlü'd-dîn*'i 481 (1088) yılında tamamlamıştır.¹³² Bazı sem'iyât kısımları ve imamet mevzusu dışında eserin genel muhtevası ve meselelere yaklaşımı bakımından

¹³² Bekir Topaloğlu, "Usûlü'd-Dîn", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2012), 42/217-218.

İmam Mâtürîdî'nin *Kitâbü't-Tevhîd*'iyle aynıdır.¹³³ Müellif İmam Mâtürîdî'nin tertibindeki bazı düzensizlikler ve anlaşılması güç bazı konular olması hasebiyle eseri telif ettiğini belirtir.¹³⁴ Eserin yazılış sebeplerinden biri olarak Hanefî fakihlerinin fıkha dalıp Tevhîd ilmini ihmal etmelerini gösterir. Bu durumda kaynaklarda tespit edildiği şekilde hocası İsmâîl b. Abdissâdık, dedesi ve hocası Abdülkerim el-Pezdevî'nin Mâtürîdî'den sonra kelâm'a dair bir eser telif etmediklerini gösterir. Eserinde Mâtürîdî'ye ismi geçmez. Onun yerine Ehl-i sünnet tabirini kullanır. Eş'arîliği ise adıyla müsemma Eş'arîlik olarak zikretmesi, eserlerindeki Ehl-i sünnet'ten maksadının Mâtürîdî'ye olduğunu göstermektedir.

‘Alâüddîn es-Semerkindî'nin konumuz açısından en önemli eseri *Şerhu Te'vilâti'l-Kur'ân*'dır. Müellifin yazdığı bu şerhin aslında hocası Ebû'l-Muîn'in derslerindeki açıklamalarından ibaret olduğunu belirtmesi önemlidir.¹³⁵ Zira o dönem Ebû'l-Muîn'in derslerinde *Te'vilât*'ı okuttuğunun en önemli delilidir. Bu da 3 kuşak boyunca *Te'vilât*'ın nakledildiğini ve derslerde okutulduğunu göstermektedir.

Necmüddîn en-Neseffî'nin çalışmamızla alakalı en önemli eseri *et-Teysîr fî ('ilmi)'t-tefsîr*'dir. Bu eserin ana kaynağı Ebû Mansûr el-Mâtürîdî'nin *Te'vilâtü'l-Kur'ân*'ıdır.¹³⁶ ‘Alâüddîn es-Semerkindî gibi Ebû'l-Muîn'in talebesi olan Necmüddîn'in de hocasının takrirleri üzerinden *Te'vilât* üzerine çalışma yaptığını görmekteyiz.

Bu silsile bize göstermektedir ki Mâverâünnehir ve Horasan bölgesinde doğan Mâtürîdî düşünce her ekolde olduğu gibi talebeleri vasıtasıyla aktarılmıştır. Her devrin farklı dinamiklerine göre muhteviyatına cüzi bir müdahale olsa da İmam Mâtürîdî'nin yerleştirdiği anlayış ve sistem devam etmiştir.¹³⁷ Bu gelenek daha sonraki asırlarda ilmin hicretiyle Mısır'a ulaşmıştır.

¹³³ Muhammed Aruçi, "Ebû'l-Yüsr Pezdevî", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2007), 234/266-267.

¹³⁴ Aruçi, "Ebû'l-Yüsr Pezdevî", 34/267.

¹³⁵ Yusuf Şevki Yavuz, "Ebû'l-Muîn en-Neseffî", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, (İstanbul: TDV Yayınları, 2006), 32/569.

¹³⁶ Ayşe Hümeysra Aslantürk, "Necmeddîn en-Neseffî", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, (İstanbul: TDV Yayınları, 2006), 32/572.

¹³⁷ Mesela mucize konusunu aklî, hissî ve haberi şeklinde üçlü bir tasnife tutan ilk mütekelim Mâtürîdî'dir. Daha sonra Nûreddin Sâbûnî bu tasnifi el-Kifâye'sinde aynen kullanmış daha sonraki Mâtürîdî mütekelimlerde bu tasnife sâdik kalmıştır. Bk. Sâbûnî, *Mâtürîdî'ye Akaidi*, 112.

Çalışmamız açısından üzerinde duracağımız bir diğer Hanefî-Mâtürîdî grup içerisinde dört âlimi değerlendireceğiz. Bu dört önemli âlimden biri Hibetullah et-Türkistânî'dir. Tam adı Hibetullah b. Ahmed b. Mualla b. Mahmûd et-Tarâzî'dir. Onu çalışmamız açısından önemli kılan 671-733/1272-1333 yılları arasında yaşaması, Türkistân'da doğup, Şam'da eğitimini tamamlayıp, Ebû Hayyân ile aynı dönemde Mısır'da müderrislik yapmış olmasıdır.¹³⁸ Doğduğu bölgede İlhanlı ve Çağatay hanları arasındaki mücadele o dönemdeki pek çok âlim gibi onun da hayatını doğrudan etkilemiş önce Şam'a ardından Mısır'a hicret etmiştir. 15 ila 20 yaşları arasında Şam'da olduğu tahmin edilmektedir.¹³⁹ Hocası Habbâzî'den fıkıh ve kelâm dersi aldı.¹⁴⁰ Hibetullah'tan bahseden kaynaklar Hanefî-Mâtürîdî âlimi olduğu, usul ve nahvi iyi bildiğini kaydeder. Hibetullah'ın henüz 15'li yaşlarında iken Şam'a gelmesi daha sonra Kahire'de yaşaması ve akabinde yazdığı eserler göz önüne alındığında Şam ve Kahire âlimlerinden beslenmiş bir âlimin Hanefî-Mâtürîdî literatüre ne kadar hâkim olduğu görülmüş olur. Bu durumdan yola çıkarak Şam ve Kahire'de onun döneminde Hanefî-Mâtürîdî ekolün kökleştiğini söyleyebiliriz. *Şerhu Akîdeti't-Tahâvî* ve *Tebsîratü'l-Esrâr fî Şerhi'l-Menâr* günümüze ulaşan iki eseridir. İkisi de kelâma dair eserlerdir. Konumuz açısından önem arzeden *Şerhu Akîdeti't-Tahâvî* adlı eserini baştan sona inceledik. Tespitlerimize göre ismen İmam Mâtürîdî'den 15 nakil almıştır.¹⁴¹ Bunların ezici çoğunluğu da *Te'vilât*'tan alınmadır. Gene Tahâvî şerhinde belki her bahiste görüşüne başvurduğu âlim ise o dönem Kahire'de bulunan daha sonra Hanefî Kadılıkudatlığına kadar yükselecek olan Ebû Hafs el-Gaznevî'dir. Ebû Hafs'ın da Tahâvî akaidine dair şerhi vardır. Hibetullah şerhinde bu eserden ziyadesiyle faydalanmıştır. Neredeyse her konuda Gaznevî'den alıntı yapan Hibetullah et-Türkistânî tespitlerimize göre Gaznevî'nin şerhinden 41 nakil almıştır. Ebû'l-Muîn'in, *Tebsîratü'l-edillesi* de eseri için kaynak olarak kullandığı metinlerdendir. O dönem Tahâvî akaidi üzerinden Mâtürîdîliğin Mısır'da etkin olma çabası gözden kaçmaz. Yazılan eserlerde Mâtürîdî mezhebinin temel metinlerinin kaynaklık etmesi ve Mâtürîdî mezhebinin görüşlerini ihtiva eden önemli eserlerin ortaya çıkması mezhebin Mısır'daki güçlü gelişimini gözler önüne sermektedir.

¹³⁸ Galmamatov, "Türkistan'dan Mısır'a Orta Çağda Bir Hanefî Âlim", 141.

¹³⁹ Galmamatov, "Türkistan'dan Mısır'a Orta Çağda Bir Hanefî Âlim", 152.

¹⁴⁰ Galmamatov, "Türkistan'dan Mısır'a Orta Çağda Bir Hanefî Âlim", 139.

¹⁴¹ Atabek Galmamatov, *Hibetullah et-Türkistânî ve Şerhu Akîdeti't-Tahâvî Adlı Eserinin Tahkiki* (İstanbul: Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2016), 12,19,20, 22,24,26,27,30,32,34,36,57,69,77.

Ebû Hafs Gaznevî ise Gazne'de doğup, ilk eğitimini burada ve Türkistan'da aldıktan sonra uzun süre Mekke'de kalmış daha sonra Kahire'ye geçmiş ve Hanefî kadilkudatlığına kadar yükselmiştir.¹⁴² Sıkı bir Hanefî müdafisi görülebilecek eserler kaleme almıştır. Mâtürîdiyye'nin adeta alametifarikası olan Allah'ın fiili sıfatlarının zati sıfatları gibi kadim olduğu görüşünü Tahâvî metnine yazdığı şerhinde savunmuş ve bu görüşe muhalif olarak söz ettiği Mu'tezile, Neccariye, Kerramiye ve en önemlisi Eş'arîyye'yi eleştirmiş, kendi fikrini ifade ederken Nahnu ibaresi kullanarak açıkça Mâtürîdî olduğunu göstermiştir.¹⁴³ Uzunca bir şekilde fiili sıfatların ezeli olduğunu izah etmiştir.¹⁴⁴

Mâverâünnehir şehirlerinden Hucend'de doğup ardından Harizm, Bağdat ve Şam bölgelerinde yaşayan Habbâzî bu konuda üzerinde duracağımız bir başka Hanefî-Mâtürîdî âlimidir. Kaynaklarda geçtiği üzere yetiştirdiği öğrencilerinden biri Hibetullah et-Türkistânî'dir. Daha ziyade fıkıh usulü ilmiyle temayüz etmiş olan Habbâzî, *el-Hâdî fi usuli'd-dîn* isimli eseriyle kelâm ilmine olan temayüzünü de göstermiştir.¹⁴⁵ Habbâzî klasik Mâtürîdî anlayışıyla bilgi edinme yollarını izah ederek bilginin kaynakları faslıyla eserine başlamıştır.¹⁴⁶ Tekvin konusunda ehlü'l-hak olarak andığı Mâtürîdiyye'nin görüşünü müdafa etmiştir.¹⁴⁷ Küfrün affi konusunda ve Mâtürîdî mezhebine ait görüşleri ayrı ayrı ele aldıktan sonra Mâtürîdî görüşü destekler ve delillendirmeye gayret eder.¹⁴⁸

Mısır'da Ebû Hayyân dönemi Hanefî ulemasında öne çıkan âlimlerden biri de es-Serûcî'dir (ö. 710/1310). Alâeddin İbn Balaban, İbn Abdülhak el-Vâsıtî, Fahreddin Osman b. İbrâhim et-Türkmânî ile oğulları Alâeddin İbnü't-Türkmânî ve Tâceddin İbnü't-Türkmânî gibi Mısır'da yetişmiş Hanefî fukehasının hocalarından biridir. Devrinin önde gelen medreselerinden Nâsırıyye'de müderrislik yapmış, Mısır Hanefî kadilkudatlığı makamına kadar yükselmiştir. Ebû Hayyân ile aynı dönem Mısır'da bulunmuştur. Serûcî'nin tefsirle ilgili bazı konuları mektupla Ebû Hayyân'a

¹⁴² Ahmet Akgündüz, "Ömer b. İshak Gaznevî", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1996), 13/487-488.

¹⁴³ Ebû Hafs Sirâcüddin Ömer b. İshâk el-Gaznevî, "*Şerhu'l-Akîdeti't-Tahâviyye*" thk. Hâzım b. Abdurrahîm el-Keylânî el-Hanefî, Muhammed Abdulkâdir Nassâr (Kahire: Dâretü'l-Karaz, 2009), 61.

¹⁴⁴ Gaznevî, *Şerhu'l-Akîdeti't-Tahâviyye*, 63.

¹⁴⁵ Mahmut Rıdvanoğlu, "Habbâzî", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1996), 14/342-343.

¹⁴⁶ Adil Bebek, *Habbâzî kelâmî görüşleri ve el-Hâdî adlı eseri* (İstanbul: Marmara İlahiyat Vakfı Yayınları, 2006), 26.

¹⁴⁷ Bebek, *Habbâzî kelâmî görüşleri*, 36.

¹⁴⁸ Bebek, *Habbâzî kelâmî görüşleri*, 50.

sorması aralarındaki mektuplaşmalar hem araştırmamız adına hem de ilmi nezaketin örnekliliği adına önemlidir.¹⁴⁹ Hanefî-Mâtürîdî çizginin Mısır'daki etkisinde Serûcî'nin rolü gözardı edilemez. Serûcî Harran'da bugünkü Suruc kazasında doğmuş, küçük yaşlarda Şam'da bulunmuş daha sonra Mısır'a geçmiştir.¹⁵⁰ Esas eğitimini Kahire'de tamamlayan Serûcî önceleri Hanbelî mezhebine bağlıken daha sonra Hanefî mezhebini tercih etmiştir. Önce müderrisliğe daha sonra Hanefî Kadılıkudatlığına kadar yükselmiştir. Hanefî birikimi Kahire'de elde etmesi, o yıllarda Hanefî mezhebinin Mısır'daki etkisini göstermesi açısından önemlidir. Fıkıh ilminde senedi (icazet zinciri) şu şekildedir: İmam Ebû Rebi' Sadrüddîn Süleyman, Şeyh Cemâlüddîn Mahmûd el-Hasîrî, İmam Fahrüddîn el-Hasen b. Mansûr Kâdihân, İmam Zahîrüddîn el-Hasen b. Ali b. Abdülazîz el-Mergînânî, İmam Sirâcû'l-eimme Burhânüddîn Abdülazîz b. Mâze ve Şemsüddîn Mahmûd ceddü Kâdihân, Şemsüleimme es-Serahsî, İmam Ebû Muhammed Abdülazîz el-Halvânî, Ebû Ali el-Hasen b. Hadir en-Neseffî, İmam Ebû Bekr Muhammed b. el-Fadl el-Buhârî, İmam Ebû Abdillâh b. Ebû Hafs, babası Ebû Hafs el-Kebîr, Muhammed b. el-Hasan, İmâm-ı Azam Ebû Hanîfe Numan b. Sâbit şeklindedir.¹⁵¹ Hanefîlerin Mısır kolunun en önemli temsilcilerinden sayılan Serûcî, Mısır Hanefî ekolünün sembol isimlerinden biridir.

Ebû Hayyân'ın, *Te'vilât*'ı temin etmesini sağladığını düşündüğümüz âlimlerden biri de İbnü'n-Nakîb el-Makdisî'dir. 1214 yılında Kudüs'te doğmuş,¹⁵² Yaşamının önemli bir bölümünü Kahire'de geçirmiştir. Çocukluk döneminde Kahire'ye gitmiş, tasavvufa olan meyli onu büyük velilerden Şehâbeddin es-Sühreverdî'nin elinden hırka giymesine kadar varacak olan yolu açmıştır. Medrese tedrisatından geçerek Aşuriyye Medresesinde ve Ezher Camisinde ders okutmuştur.¹⁵³ Ebû Hayyân'la tanışması da bu müderrislik döneminde gerçekleşmiştir. Ebû Hayyân, el-Makdisî'nin yakın talebelerinden biri olmuştur. Ebû Hayyân'ın Kahire'de eğitim aldığı hocalarından biri de İbnü'n-Nakîb'dir. Arap dilinde

¹⁴⁹ Ömer Faruk Habergetiren, "İlk Mufassal Hidâye Şârihi: Ebû'l-Abbâs es-Serûcî (637-710/1239-1310) Hayatı ve Eserleri", *Harran Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 26 / 26 (Aralık 2011), 105.

¹⁵⁰ Habergetiren, "İlk Mufassal Hidâye Şârihi: Ebû'l-Abbâs es-Serûcî ", 103.

¹⁵¹ Habergetiren, "İlk Mufassal Hidâye Şârihi: Ebû'l-Abbâs es-Serûcî", 106.

¹⁵² Abdulhamid Birşık, "İbnü'n-Nakîb el-Makdisî", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2000), 21/165-166.

¹⁵³ Nefise İnal, *Dil-tefsir ilişkisi çerçevesinde mukaddimetü tefsîri İbni'n-Nakîb adlı eserde mecâz*, (İstanbul: Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2020), 14.

olan yetkinliği ve dönemine kadar en kapsamlı olma özelliği taşıyan ve 100 cilt olarak ifade edilen¹⁵⁴ tefsiri onun ilmi kişiliğini göstermesi açısından önemlidir.

et-Tahrîr ve't-tahbîr li-akvâli e'immeti't-tefsîr adlı tefsirinde Taberî, Kurtubî, Fahreddin er-Râzî, İbn Atıyye, Mâtürîdî gibi tefsir yazmış önemli müelliflerden uzun uzun nakiller alması onu çalışmamız açısından önemli kılmaktadır. Zira Ebû Hayyân'ın dirsek temasında olduğu hocası o döneme kadar en büyük sayılan, adeta bir tefsir derlemesi şeklinde tanımlanabilecek, en hacimli tefsirin müellifidir. Ebû Hayyân, tefsirindeki sözlerinin ekseriyetle -hocasının kitabı- *et-Tahrîr*'e dayandığını ifade etmesi,¹⁵⁵ *Te'vilât*'tan aldığı nakilleri hocasının kitabından iktibas ettiği ihtimalini güçlendirmektedir.

Tespitlerimize göre *et-Tahrîr*'in tahkiki yapılmamıştır. Günümüzde mevcut olan yazma nüshalarından 6'sı Süleymaniye Kütüphanesindedir.¹⁵⁶ Süleymaniye Kütüphanesindeki *et-Tahrîr*'e ait yazmaların bulunduğu Cârullah Efendi koleksiyonunu incelediğimizde 71 nolu nüshanın Bakara 243. ve 280. âyet aralığının tefsirini, 72 nolu nüshanın Hicr ve Nahl sûrelerini içerdiğini, 73 nolu nüshanın ise Enfâl, Tevbe sûrelerini barındırdığı, 74 nolu nüshanın da Kehf, Meryem, Tâhâ sûrelerini içerdiğini tespit ettik. Ebû Hayyân'ın *Te'vilât*'tan aldığı nakillerin Bakara, Âl-i İmrân, Nisâ, Mâide ve En'âm sûrelerinden ibaret olması bu yöndeki araştırmamızı maalesef kısıtlamaktadır. Süleymaniye Kütüphanesinde kayıtlı olan *et-Tahrîr*'e ait diğer nüshalara baktığımızda Fatih koleksiyonundaki nüshalar Müddessir sûresinden Nâs'a kadar olan sûreleri içermektedir. Lâleli koleksiyonundaki nüshalar ise Âl-i İmrân, Nisâ, Mâide ve En'âm sûrelerini ihtiva etmektedir. Çalışmamızda bulabildiğimiz ortak dört rivayetin tamamını Lâleli koleksiyonundan elde edebildik.

Ebû'l-Berekât ile aynı dönemde Kutbiyye-Sultâniyye medresesinde bulunan Tacüşşeria ve Burhanüşşeria dönemin diğer Hanefî-Mâtürîdî müellifleridir. O dönem bölgede nispeten istikrarı yakalayan Kirman'da buluşmuşlardır. Tâcüşşerîa ve Burhânüşşerîa'nın anne ve baba tarafından torunları Sadrüşşerîa (ö. 747/1346), Ebû Hayyân ile aynı aralıkta yaşamış, Kirman ekolünün devamını sağlamıştır. Sadrüşşerîa'nın yetiştirdiği önemli talebelerinden Muhammed b. Mübârekşah daha

¹⁵⁴ İnal, *Dil-tefsir ilişkisi çerçevesinde mukaddimetü tefsîri İbni'n-Nakîb adlı eserde mecâz*, 15.

¹⁵⁵ Ebû Hayyân el-Endelüsî, *el-Bahrü'l-Muhît*, 1/22.

¹⁵⁶ Birışık, "İbnü'n-Nakîb el-Makdisî", 21/165-166.

sonraki yıllarda Mısır'a gitmiş, var olan Hanefî-Mâtürîdî birikimin Mısır'a ulaşmasını sağlamıştır.

Fahredden et-Türkmânî ve oğulları, Mısır'da Hanefî ekolü aile olarak temsil eden ender gruplardan biridir. İki oğlundan biri olan Alâeddin İbnü't-Türkmânî 1348 yılında Hanefî Kadilkudatlığına kadar yükselmiştir.¹⁵⁷ Alâeddin'in oğlu Cemaleddin İbnü't-Türkmânî'de babasının vefatının akabinde Hanefî kadilkudatlığı görevini babasının yerine üstlenmiştir. Fahreddin'in diğer oğlu Taceddin İbnü't-Türkmânî'de tanınmış bir Hanefî fakihidir. Aile'den iki kadilkudat çıkması siyasi konumunu güçlendirmiştir. Babaları Fahreddin'in (ö.731/1331) yazdığı şerhi Mansûriyye medresesinde okutması aynı medresede aynı yıllarda tefsir dersi veren Ebû Hayyân ile münasebetini gösterir.

Tebyînü'l-hakâ'ik müellifi Osmân b. Alî ez-Zeylaî (ö.743/1343), Nasbü'r-râye li-tahrîci ehâdîsi'l-Hidâye müellifi Abdullâh b. Yûsuf ez-Zeylaî (ö. 762/1360), 1328-1338 yılları arasında Mısır Hanefî Kadilkudatlığı yapan İbn Abdülhak el-Vâsîfî (ö. 744/1344) dönemin diğer önemli Hanefî âlimleridir.

Ebû Hayyân'ın tedrisatından geçen Hanefî âlimlerine gelecek olursak, İbnü's-Sâîğ ez-Zümürüddî (ö.776/1375) neşredilmemiş Şerhu'l-Emâlî eserinin müellifidir. Mısır'da yaşadığı dönem Hanefî fikhının otoritelerinden olduğu belirtilen muhaddis İbn Balabân (ö. 739/1339) bir diğer öğrencisidir. 1339'dan sonra Kahire'ye geldiği bilinen Mâtürîdî ekolünün güçlü muhakkik ve şarihlerinden Ekmelüddîn el-Bâbertî (ö. 786/1384) Ebû Hayyân'ın ahir ömrüne yetişmiş ve tedrisatından geçmiştir.¹⁵⁸ el-Cevâhirü'l-mudîyye fî tabakâti'l-Hanefîyye adlı meşhur biyografi eserinin sahibi Abdülkâdir el-Kureşî (ö. 775/1373) Ebû Hayyân'ın Hanefî mezhebine bağlı talebelerinden bir başkasıdır.

¹⁵⁷ Salahattin Polat, "Alâeddin İbnü't-Türkmânî", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2000), 21/234-235.

¹⁵⁸ Arif AYTEKİN, "Bâbertî", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1991), 4/377.

2. Mâverâünnehir Bölgesinin Kısa Tarihçesi

2.1 Bölgeye İslâm'ın Gelişi

Mâverâünnehir bölgesinin İslam ile ilk tanışması Muâviye b. Ebî Süfyân (ö.60/680) döneminde, Muâviye'nin komutanlarından Ubeydullah b. Ziyâd (ö. 67/686) komutasında gerçekleşti. Bölgenin İslâmlaşması adına ilk ciddi başarılar ise Kuteybe b. Müslim'in 86 (705) Horasan valisi tayin edilmesiyle gerçekleşmiştir. Onun döneminde Buhârâ, Keş, Neseş gibi önemli kentler fethedildi. Kuteybe'nin başarılı siyaseti,¹⁵⁹ Dahhâk b. Müzâhim gibi âlimlerin faaliyetleri bölgenin İslâmlaşmasını kolaylaştırmıştır. 110 (728) yılında Türğişlerin müdahalesiyle bölgede ayaklanma çıksa da 133 (751) yılındaki Talas savaşıyla bölge kesin olarak bir İslam beldesi olmuştur. Sâ mâniler döneminde bölge, ekonomi ve kültürel alanlarda altın çağını yaşamıştır. O dönemde hadis ilminde Buhârî ve Dârimî, Tefsirde Dahhâk b. Müzâhim, Kelâm da İmam Mâtürîdî, fıkıhta Ebü'l-Leys es-Semerkindî gibi âlimler yetişmiştir.¹⁶⁰ İbn Havkal ve İstahrî gibi 10. yüzyıl coğrafyacıları yöre halkını cihada olan iştihakları sebebiyle övmüştür.¹⁶¹

İslam fütuhatının Ceyhun nehrine dayanmasıyla nehrin öbür yakası anlamında bölgeye *Mâverâünnehir* ismi verilmiş, zamanla bölge bu isimle anılır olmuştur. Mâverâünnehir bölgesi Ceyhun ile Seyhun nehirleri arasında kalan yaklaşık 660.000 km²'lik coğrafi bölgeyi ifade eder.¹⁶² Buhâra, Semerkant, Kaş, Neseş (Nahşeb), Keş (Kiş), Soğd, Tirmiz, Zemahşer, Hucend, Huttel, Sagâniyân, Fergana, Kaşgar, Şaş (Taşkent), Otrâr, Talas, Yesi ve İsbîcâb şehirleri Mâverâünnehir'in önemli merkezleri arasındadır. Ceyhun nehri eski asırlardan itibaren Türkçe konuşan kavimlerle, Farsça konuşan kavimleri ayıran doğal bir sınırdır. Özellikle Buhârâ ve Semerkant, bölgede dönemin önde gelen merkezleridir. Bu şehirleri kaynaklar "İslâm'ın kubbesi" ve "dünya cennetlerinin en önde geleni" şeklinde tanımlamıştır.¹⁶³

¹⁵⁹ İsmail Yiğit, "Kuteybe b. Müslim", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2002), 26/491.

¹⁶⁰ Detaylı bilgi için bk. Osman Aydın, *Fethinden Sâ mâniler'in Yıkılışına Kadar Semerkant Tarihi* (İstanbul: Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2001), 374.

¹⁶¹ Osman Gazi Özdüğüenli, "Mâverâünnehir", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2003), 28/179.

¹⁶² Özdüğüenli, "Mâverâünnehir", 177.

¹⁶³ Ebü Mansûr Mâtürîdî, *Te'vilâtü Ehli's-Sünne*, thk. Mecdî Bâslûm (Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1426/2005), 1/78; Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemü'l-büldân*, (Beyrut: Dâru Sâdır, 1995) 2.baskı, 3/248; Aydın, *Fethinden Sâ mâniler'in Yıkılışına Kadar Semerkant Tarihi*, 76.

Harita 1: Mâverâünnehir Bölgesi

Kaynak: Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi, Maveraünnehir (Erişim 5 Mart 2021)

2.2. Bölgenin Siyasi-Sosyal Durumu

Buhârâ ve Nişâbur devrin idari merkezleridir. Bölgenin kadim merkezi Semerkant da bölgenin bir diğer önemli şehridir. Semerkant tarih boyunca Mâverâünnehir bölgesinin nüfus ve canlılık bakımından birinci büyük şehri olarak kalmıştır.¹⁶⁴ Hindistan ve İran'dan gelen ticaret kervanlarının birleştiği noktada olması Semerkant'ın bulunduğu bölgedeki önemini göstermektedir.¹⁶⁵ Bölgede ticaret gelişmiş, sağlam su kanalları inşa edilmesi tarımı da çok geliştirmişti. Mâverâünnehir'de Müslüman halkın yanı sıra Mecûsî, Budist, Maniheist, Yahudi ve Hristiyan toplumlarda vardı.¹⁶⁶ Müslümanlar arasında Hanefîlik ve Şâfiîlik yaygın olduğu gibi, Şiîliğinde çeşitli kolları vardır.

Mâverâünnehir bölgesi Kuzeyde Türkistan, Kuzeybatıda Harizm, Güneyde Horasan ve Doğuda Çin ile çevrilidir. İran, Hindistan ve Çin medeniyetlerinin kesişme noktası olması hasebiyle kozmopolit ve çok kültürlü bir yapıya sahiptir.

¹⁶⁴ Talip Özdeş, *İmam Mâtürîdî'nin Te'vilâtü Ehli's-Sünne Adlı Eserinin Tefsir Metodolojisi Açısından Tahlil ve Tanıtımı* (Kayseri: Erciyes Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 1997), 23; Aydın, *Fethinden Sâmânîler'in Yıkılışına Kadar Semerkant*, 45.

¹⁶⁵ Önal, *Mâtürîdî'ye Göre İslam Dışı Dinler*, 44.

¹⁶⁶ Aydın, *Fethinden Sâmânîler'in Yıkılışına Kadar Semerkant*, 459.

Ceyhun nehrinin beri tarafında yer alan Horasan ile derin kültürel bağları vardır. Bağdat merkezli Abbâsî hilâfeti zamanında Hanefî mezhebinin öne çıkması, ilk Kadılıkudat'ın Ebû Hanîfe'nin öğrencisi Ebû Yûsuf olması ve Hanefî kadılarının tayin edilmesi, yeni Müslüman olmuş Mâverâünnehir bölgesini de etkilemiştir. Irak bölgesi adeta Mâverâünnehir ile İslam bölgeleri arasında bir kavşak noktasıdır. Mısır'da İmam Mâlik'in yetiştirdiği öğrencilerin gösterdiği etkiyi, Mâverâünnehir'de de İmam Ebû Hanîfe'nin öğrencileri göstermiştir.¹⁶⁷ Coğrafya kaderdir minvalinde bu etkileşim bölgenin Hanefî mezhebini tercih sebeplerinden biri olmuş¹⁶⁸ ve daha sonraki asırlarda bölgede yaşanan gelişmeler ve bölgede oluşan derin birikim tüm İslam âlemini etkiler hale gelmiştir.

Abbâsîler dönemindeki mihne uygulamaları halk nezdinde Mu'tezile'nin itibarını düşürmüştür. Mu'tezili âlimlerin ameli noktada Hanefî mezhebine bağlı olmaları bir ölçüde Hanefî mezhebini de etkilemiştir. Bu durum Irak ve Horasan bölgesi başta olmak üzere Şâfiî mezhebinin güçlenmesiyle neticelenmiştir.¹⁶⁹

Abbâsî döneminde mihne süreciyle kendini gösteren Mu'tezile etkisi akabinde bu sürece tepki olarak mantık ve kelâmın yasaklanmasıyla neticelenen mihne uygulamalarına karşı gösterilen tepki süreci¹⁷⁰ devletin otoritesini sarsan karışıklıklara sebep oluyordu. Bu gelişmelerin neticesinde Bağdat merkezli ilmi hareket gücünü yitirmiş, Irak'a nispetle daha güvenli ve istikrarlı olan Mâverâünnehir bölgesi bu anlamda daha fazla önem kazanmıştır.¹⁷¹

Abbâsîlerden sonra Mâverâünnehir bölgesine Abbâsî hilâfetinin himayesinde Tâhirîler ve Sâmânîler hâkim olmuştur. Sâmânîler döneminde Semerkant ve Buhârâ yönetim merkezi haline gelmiş bu durum şehirlerin gelişimini hızlandırmıştır. Sâmânîlerin çöküşüyle Horasan'a Büveyhîler, Mâverâünnehir'e Karahanlılar hâkim

¹⁶⁷ Çetin, *Mâtürîdîliğin Siyaset (Hilâfet/İmâmet) Anlayışı*, 98-99-100.

¹⁶⁸ Bu söz İbn Haldûn'a isnat edilmiştir. İbn Haldûn'un eserlerinde böyle bir ibareye rastlamadık. Bu konudaki değerlendirmeler için bk. Yusuf Okşar, "Din ve Coğrafya İlişkisi: Şemsü'd-Din es-Semerkandî ve İbn Haldûn'un Yedi İklim Anlayışlarının Karşılaştırmalı Analizi", *Çukurova Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 18 (2), 1058,1060.

¹⁶⁹ Şükrü Özen, *Ebû Mansûr el-Mâtürîdî'nin Fıkıh Usûlünü Yeniden İnşası* (İstanbul: Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doçentlik çalışması, 2001), 177-186.

¹⁷⁰ Wilferd Madelung, "Mâtürîdîliğin Yayılışı ve Türkler", 308.

¹⁷¹ Önal, *Mâtürîdî'ye Göre İslam Dışı Dinler*, 45; Hanifi Özcan, "Türk Din Anlayışı: Mâtürîdîlik", *İmam Mâtürîdî ve Mâtürîdîlik* haz. Sönmez Kutlu (Ankara, Kitâbiyât Yayınları,2003), 285; Yazıcıoğlu, "Mâtürîdî Kelâm Ekolünün İki Büyük Siması", 157; Çetin, *Mâtürîdîliğin Siyaset (Hilâfet/İmâmet) Anlayışı*, 101.

olmuş, bu siyasi ayrılık tabîî sınır olan Ceyhun nehrinin zamanla sosyal ve kültürel olarak da bölgelerin birbirinden uzaklaşmasına neden olmuştur. Karahanlı, Gazne ve Selçuklu mücadelesinin sürdüğü bölgede, putperest Karahıtayların hâkimiyeti ve devamında gelen Moğol istilası bölgede ciddi değişimler doğurmuş ve bölgeyi yıkıma sürüklemiştir.

Sâmânî hükümdarlarından II. Nasr b. Ahmed (914-943) dönemi Sâmânîlerin, ilim ve kültürde önemli gelişmeler katettiği, Buhârâ'nın ilim merkezi olarak ilk bu dönemde adının duyulduğu kaynaklarda geçmektedir. II. Nasr dönemi bölgede Bâtınî-İsmâîlî hareketlerin önemli gelişimine de sahne olmuştur. Hatta II. Nasr b. Ahmed'in de İsmâiliyye mezhebine girdiği kaynaklarda geçmektedir. Daha sonra durumun vehametini anlayıp İsmâiliyye mezhebinden rücu etmiş ve tahtı oğlu I. Nûh'a bırakmıştır.¹⁷² Başka bir görüşe göre ise Sünnî ulemanın Türk komutanlara müracaatıyla tahttan indirilmiştir.¹⁷³ II. Nasr'ın 329(940-41)'de ölümüyle tahta çıkan oğlu I. Nûh, Bâtınî hareketin gelişimine mâni olduğu gibi Hârizm'de çıkan bir ayaklanmayı da bastırıştır. Bâtınîlerin lideri Muhammed b. Ahmed en-Neseff'i idam ettirmiştir.¹⁷⁴ Etkili takibat neticesinde bölgede İsmâiliyye etkisi kırılmıştır.

Sâmânîler döneminde ipek yolunun getirdiği zenginlik, siyasi ve idari manada gösterilen istikrar, refah seviyesini arttırmış, hükümdarların âlimlere karşı cömert olması bölgeyi kültürel olarak da bir cazibe merkezi haline gelmiştir.¹⁷⁵ İslam dünyasının en büyük kütüphanelerinden biri Buhârâ'daki Sâmânî sarayındaydı.¹⁷⁶ Devrin saray hekimi İbn Sînâ'nın (ö. 428/1037) bu kütüphaneden çokça faydalandığı bilinmektedir. Sâmânîler döneminde oluşan bu ilmi parıltı o dönemde yetişen müelliflere de yansımıştır. İbn Habîb en-Nîsâbûrî (ö. 406/1016), Muhammed b. Ali el-Kaffâl (ö. 365/976) dönemin önemli tefsir âlimleridir. İbn Huzeyme (ö. 311/924), İbn Hibbân (ö. 354/965), Hâkim el-Kebîr (ö. 378/988), Hâkim en-Nîsâbûrî (ö. 405/1014) hadis alanındaki yansımalarıdır. Muhammed b. Nasr el-Mervezî (ö.

¹⁷² Ahmet Güner, "Nasr b. Ahmed", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2006), 32/412-413.

¹⁷³ Önal, *Mâtürîdî'ye Göre İslam Dışı Dinler*, 43; Wilhelm Barthold, *Moğal İstilasına Kadar Türkistan*, Haz. Hakkı Dursun Yıldız (Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1990), 262.

¹⁷⁴ Muzaffer Tan, "Horasan ve Mâverâünnehir'de İlk İsmâ'îli Faaliyetler", *Dini Araştırmalar* 10 / 30 (Haziran 2008): 68.

¹⁷⁵ Yeprem, *İrâde Hürriyeti ve İmâm Mâtürîdî*, 258; Çetin, *Mâtürîdîliğin Siyaset (Hilâfet/İmâmet) Anlayışı*, 103.

¹⁷⁶ Aydın Usta, "Sâmânîler", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2009), 36/64-68.

294/906), I. Nuh'un veziri Hâkim eş-Şehîd (ö. 334/945), Ebü'l-Leys es-Semerkindî (ö. 373/983), Abdullah b. Ahmed el-Kaffâl es-Sagir (ö. 417/1026) dönemin önde gelen fıkıh âlimleridir. Kelâmda İbn Huzeyme (ö. 311/924), Kâ'bi (ö. 319/931), Mâtürîdî (ö. 333/944), Hakîm es-Semerkindî (ö. 342/953), İbn Fûrek (ö. 406/1015), Tasavvufta Hakîm et-Tirmizî (ö. 320/932), Kelâbâzî (ö. 380/990) ve Muhammed es-Sülemî (ö. 412/1021) gibi sadece yaşadıkları döneme değil, İslam kültür tarihine damga vurmuş isimler yetişmiştir.

Tarih boyunca doğu-batı ticaretinin önemli bir kavşak noktası olan Semerkant'ın, Hindistan, İran ve Çin medeniyetleriyle komşu olması bölgenin sosyo-kültürel konumunu göstermektedir. Mâtürîdî'nin doğduğu ve yaşadığı bölge olan Semerkant'ın kadim medeniyetlere komşuluk yapması, doğu-batı ticaretinin önemli güzergahında bulunması sebebiyle ekonomik ve kültürel önemini tarih boyunca kaybetmemiş, bu kozmopolit durumu Mâtürîdî'nin fikirleri üzerine derin tesirler oluşturmuştur.

2.3. İmam Mâtürîdî'nin Hayatı, Eserleri ve *Te'vîlâtü'l-Kur'ân*

Tabakat kitaplarında hayatı hakkında teferruatlı bilgi yok denecek kadar azdır. Genelde dedesine kadar adı, ölüm tarihi ve ölüm yeri kayıtlıdır. Tam adı Ebû Mansûr Muhammed b. Muhammed b. Mahmûd el-Mâtürîdî es-Semerkindî'dir.¹⁷⁷ (ö.333/944) Günümüzde Özbekistan Cumhuriyetine bağlı Mâverâünnehir bölgesinde Semerkant'ın dış mahallesi olan Mâtürîd'e nispet edilmiştir.¹⁷⁸ Mâverâünnehir bölgesinin önemli iki merkezi Semerkant ve Buhârâ, Sâmânîler döneminde yıldızı parlayan iki şehir konumundadır. İmam Mâtürîdî uzun bir ömür sürmüş, Abbâsî hilâfetinin bölgede güç kaybettiği, Sâmânîlerin bölgede otorite haline geldiği dönemde yaşamıştır. Ölüm tarihi hakkında tabakat kitaplarında herhangi bir ihtilaf

¹⁷⁷ İbnü'l-Müstevfî Şerefüddîn el-Mübârek, *Târihu Erbil*, nşr. Sâmî b. Seyyid Hamâs es-Sakkâr (Irak: Vizâratü Sekâfeti ve'l-İ'lâm, 1980), 2/754; Ebû Muhammed Muhyiddîn Abdülkâdir b. Muhammed Kureşî el-Misrî, *el-Cevâhirü'l-mudîyye fî tabakâti'l-Hanefîyye* (Karaçi: Mîr Muhammed kütüb Hân,2010), 2/267; Muhammed Hayrüddîn ez-Ziriklî, *el-A'lâm*, 15.Baskı (Beyrut: Dâru'l-İlm li'l-Melâyîn, Mayıs 2002), 7/19; Ebü'l-Adl Zeynüddîn İbn Kutluboğa, *Tâcü't-Terâcim*, nşr. Muhammed Hayr Ramazân Yûsuf (Şam: Dâru'l-Kalem,1992), 1/249; Âdil Nuvayhit, *Mu'cemü'l-Müfessirîn*, nşr. Şeyh Hasan Hâlid (Beyrut: Müessesetü Nuvayhit, 1988), 2/962; Kâtib Çelebi, *Süllemü'l-vüsûl ilâ tabakâti'l-fuhûl*, nşr. Mahmûd Abdülkâdir Arnâüd, Ekmeleddîn İhsânöğlü (İstanbul: Mektebetü İrsikâ,2010), 3/255.

¹⁷⁸ Kureşî, *el-Cevâhirü'l-mudîyye*, 2/344; Nuvayhit, *Mucemü'l-Müfessirîn*, 2/611; Ahmet Ak, "Mâtürîdîliğin Hanefîlik İle İlişkisi", *Milel ve Nihal: İnanç, Kültür ve Mitoloji Araştırmaları Dergisi* 7/2 (2010), 223-240.

olmasa da doğum tarihi tartışmalıdır. Genel kabul edilen görüş, Hocası ve Rey kadısı olan Muhammed b. Mukâtil er-Râzî'nin 248 (862) yılında vefatından yola çıkılarak h. 3. yüzyılın ilk yarısında doğduğu tahmin edilmektedir.¹⁷⁹ Eğer bu doğru kabul edilirse bir asra yakın bir ömür yaşamıştır. Gerek eserlerinde kullandığı dil ve üslup gerekse yaşadığı bölge olan Semerkant'ın Türklerin çoğunlukta bulunduğu bir bölge olması gibi sebepler Türk kökenli olduğu kanaatini hâkim kılmıştır.

İlmi silsilesi İmam Ebû Hanîfe'ye dayanan İmam Mâtürîdî, yaşadığı bölgedeki önemli âlimlerden ders almıştır. Hocası Ebû Bekir el-Cüzcânî onun hocası Ebû Süleyman el-Cüzcânî onun hocası da İmam Muhammed eş-Şeybânî ve İmam Ebû Yûsuf'tur.¹⁸⁰ Görüldüğü gibi 4. hatta 3. kuşak Hanefî ulemasındandır. Nusayr b. Yahyâ el-Belhî ve Nîşâbur Kadısı Ebû Bekir Muhammed b. Ahmed b. Recâ el-Cüzcânî gibi âlimlerden ders almıştır.¹⁸¹ Ama asıl öğrenimini Dârü'l-Cüzcâniyye'de ders veren, arkadaşı ve hocası Ebû Nasr el-İyâzî'den tamamlamıştır.¹⁸² Kendisinden de Ebû Ahmed el-İyâzî, Ebü'l-Hasan Ali b. Saîd er-Rüstüfağnî ve Ebû Muhammed Abdülkerîm b. Mûsâ el-Pezdevî gibi âlimlerin fıkıh ve kelâm tahsil ettikleri bilinmektedir. Yaşadığı dönemin bir diğer büyük âlimi Hakîm es-Semerkandî'ye ders verdiği iddiası ise kanıtlanmaya muhtaçtır.¹⁸³ Akran olmaları, Ebû Nasr el-İyâzî'den ikisinin de ders almış olması birbirlerini tanıdıklarını gösterir. Ebü'l-Muîn en-Nesefî'ye göre Hakîm es-Semerkandî, Mâtürîdî'nin öğrencisi olup, Mâtürîdî'nin mezar taşındaki kitabeyi yazdıran da O'dur.¹⁸⁴

Mâtürîdî hakkında teferruatlı bilgi veren en eski kaynak Ebü'l-Muîn en-Nesefî'nin *Tebssiratü'l-edille*'sidir.¹⁸⁵ Mâtürîdî'nin öğrencisi Rüstüfağnî'ye isnat edilen *el-Fevaid* ve *el-Esile ve'l-Ecvibe*, Rüstüfağnî'nin öğrencisi İbn Yahya'nın *Şerhu Cümel-i Usûli'd-Din*'i, Ebü'l-Leys Semerkandî'nin *Şerhu Fikhi'l-Ekber*'i Mâtürîdî'ye

¹⁷⁹ Şükrü Özen, "Mâtürîdî", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2003), 28/146-151; Yeprem, *İrâde Hürriyeti ve İmâm Mâtürîdî*, 251; Bebek, *Habbâzî kelâmî görüşleri*, 26.

¹⁸⁰ Ahmed b. Muhammed el-Ednevî, *Tabakâtü'l-Müfessirîn*, nşr. Süleymân b. Sâlih el-Hizyi (Suudi Arabistan: Mektebetü'l-Ulûm ve'l-Hükm, 1417/1997), 1/69; Ak, "Mâtürîdîliğin Hanefîlik ile İlişkisi", 223-240; Hüseyin Atay, "Fatih-Süleymaniye Medreseleri Ders Programları ve İcâzetnâmeleri", *Vakıflar Dergisi*, Ankara 1981, 13/197-198.

¹⁸¹ Özen, "Mâtürîdî", 28/146.

¹⁸² el-Kureşî, *el-Cevâhirü'l-mudıyye*, 1/562; Özen, "Mâtürîdî", 28/146.

¹⁸³ Mustafa Can, "Hakîm es-Semerkandî", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1997), 15/193-194.

¹⁸⁴ Özen, "Mâtürîdî", 28/147; İbnü'l-Müstevfi, *Târîhu Erbil*, 2/754

¹⁸⁵ Çetin, *Mâtürîdîliğin Siyaset (Hilâfet/İmâmet) Anlayışı*, 106.

atıf yapan ilk kaynaklardır.¹⁸⁶ Hakîm es-Semerkindî'nin (ö. 342/953) *es-Sevâdü'l-'Azam*'ı, Ebû Bekir el-İyâzî'nin *el-Mesâilü'l-Aşri'l-Iyaziyye*'si, Ebû Seleme es-Semerkindî'nin *Cümel-ü Usûli'd-Dîn*'i Mâtürîdî'ye atıf yapmayan ilk dönem Mâtürîdî kaynaklarıdır.¹⁸⁷ Bize göre bu kaynaklarda Mâtürîdî'ye atıf yapılmaması ne Ahmet Ak hocanın iddia ettiği gibi siyasi olarak âlimlerin ayrışmasıyla alakalıdır ne de Rudolph'un iddia ettiği gibi Mâtürîdî'nin geliştirdiği kelâm anlayışının genel kabul görmemesiyle ilgilidir.¹⁸⁸ Zira Ebû Seleme es-Semerkindî'nin *Cümel-ü Usûli'd-Dîn* adlı eseri Mâtürîdî'ye atıfta bulunmasa da Mâtürîdî'nin sistematığına bağlı olarak yazılmış en eski eserdir.¹⁸⁹ Kitâbü't-Tevhîd'in günümüze ulaşmasını sağlayan ekolü temsil eden en önemli müelliflerdendir.

Hanefî kaynakları dışında ise Mâtürîdî'nin adı, tesbit edilebildiği kadarıyla ilk defa Şâfiî âlimlerinden Ebû Âsım el-Abbâdî'nin 435'te (1044) tamamladığı *el-Fukahâ'ü's-Şâfi'iyye* adlı eserinin girişinde önde gelen Hanefî fakihlerinin adları sıralanırken "Ebû Mansûr es-Semerkindî" şeklinde geçmektedir. Fahreddin er-Râzî ve Kurtubî, tefsirlerinde Mâtürîdî'nin görüşlerine yer verirler, Kurtubî onu "eş-şeyh el-imâm" diye anar.¹⁹⁰ Bid'at ehliyle yaptığı münazara ve mücadeleler sebebiyle *Âlemü'l-hüdâ*, *İmâmü'l-hüdâ* gibi ünvanlarla da anılmıştır.¹⁹¹

İmam Mâtürîdî'nin fikirleri ve sistemi, bölgenin ilmi altyapısını bina etmiş olsa da Mâtürîdîlik ismi Ebû'l-Muîn en-Nesefî'ye kadar kullanılmamıştır. İmam Mâtürîdî'nin Öğrencisi olan Rüstüfağnî'nin öğrencisi İbn Yahyâ'nın *Şerhu Cümeli Usûli'd-dîn* adlı eserinde yaşadığı dönemde Mâverâünnehir bölgesinde Ehl-i sünnet'in Cûzcâniyye ve İyâziyye diye bilindiğini söylemesi önemlidir.¹⁹² Ebû'l-Yüsr el-Pezdevî'nin Mâtürîdî'ye ait *Kitabut-Tevhid*'i yeterli bulmasına rağmen dil açısından problemleri görüp bazı görüşlerini eleştirmesi henüz o yıllarda da tam anlamıyla ekolleşmediğini göstermektedir. Mâtürîdîliği kelâmî bir ekol haline getiren *Tebşiratü'l-Edillesi* ile Ebû'l-Muîn en-Nesefî'dir.¹⁹³

¹⁸⁶ Ahmet Ak, *Mâtürîdî Kaynaklarda Mâtürîdî ve Mâtürîdîlik* (Ankara: Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2006), 116, 117, 118, 124.

¹⁸⁷ Ak, *Mâtürîdî Kaynaklarda Mâtürîdî ve Mâtürîdîlik*, 105, 111, 113.

¹⁸⁸ Ulrich Rudolph, *Mâtürîdî*, çev. Özcan Taşcı (İstanbul: Litera Yayıncılık, 2017), 513.

¹⁸⁹ Rudolph, *Mâtürîdî*, 229.

¹⁹⁰ Özen, "Mâtürîdî", 28/147.

¹⁹¹ Önal, *Mâtürîdî'ye Göre İslam Dışı Dinler*, 9; Yeprem, *İrâde Hürriyeti ve İmâm Mâtürîdî*, 252.

¹⁹² Çetin, *Mâtürîdîliğin Siyaset (Hilâfet/İmâmet) Anlayışı*, 102.

¹⁹³ Özen, "Mâtürîdî", 28/149.

Mâtürîdî'nin günümüze kadar elimize ulaşan ve onun bütün düşünce sistemini yansıtan en önemli eseri *Te'vilâtü'l-Kur'an*'dır. Meseleleri farklı açılardan ele alması, yaptığı kritik analizler, aklın ve naklin ahengiyle ortaya koyduğu tutarlı yorumlar günümüzdeki pek çok mesele için bile ışık tutmaktadır.¹⁹⁴ *Te'vilât*'ın o dönem ortaya koyduğu üslup ve metodoloji tefsir literatüründe çığır açmış, kendisinden sonra yazılan dirâyet tefsirlerine en müspet örnekliliği teşkil etmiştir. O'nun dönemine kadar tefsir geleneği hadis ve haberlerin isnad zincirleri üzerine kurulmuşken; O, rasyonel bir yaklaşımla rivayetleri akılla birleştirerek belli bir sistem dahilinde eserini oluşturmuştur. *Te'vilât*'ın dirâyette olduğu kadar rivayet dağarcığı da zengindir.¹⁹⁵

Te'vilâtü'l-Kur'an tefsir ilmi açısından önemli olduğu gibi kelâm, fıkıh, fıkıh usulü alanlarında da zengin bilgi içerir. Eser Mâtürîdî'nin öğrencilerine yaptırdığı takrirlerden oluşur. *Te'vilâtü Ehli's-sünne*, *Te'vilâtü'l-Mâtürîdîyye* adlarıyla da anılmıştır. *Te'vilâtü'l-Kur'an*, Ebû Mansûr el-Mâtürîdî'nin en önemli eseri olup eserin sistematigi ve yazıldığı dönem dikkate alındığında çağının ötesinde bir eserdir. Tefsir-te'vil ayrımı, dilsel ve aklî istidlaller, rivayetlere getirdiği eleştirel yaklaşım eserin dikkat çeken yönlerinden bazılarıdır.¹⁹⁶ Yazıldığı dönemde dengi bir kitap olmadığı gibi yazılmadan önce telif edilen eserler arasında da onun seviyesine yaklaşabilecek bir kitap yoktur.¹⁹⁷ Hanefiler içerisinde Kur'an'ı Kerim'in tümünü tefsir eden ilk eserdir.¹⁹⁸ Dirâyet tefsirlerinin Taberî'si olması gerekirken hak ettiği ilgiyi uzun bir süre görememiştir. Mâtürîdî kelâmında olduğu gibi tefsirinde de Kur'an âyetlerine yaklaşımını ortaya koyan epistemolojik görüşlerini eserine alan ilk müfessirdir.¹⁹⁹ Vahyi bilginin karşısında beşeri bilgiyi konumlandırması ve yaptığı tefsir-te'vil ayrımı onun tefsirini özel kılan unsurlardandır.²⁰⁰ Ebû'l-Muîn en-Nesefî, *Te'vilât* hakkındaki görüşlerini şu cümlelerle ifade eder: "Mâtürîdî'nin Kur'an'ın te'villeri konusunda telif ettiği kitabı, alanında hiçbir kitabın kendisine denk olamayacağı, hatta bu alanda daha önce yazılmış hiçbir eserin kendisine

¹⁹⁴ Özdeş, *Mâtürîdî'nin Tefsir Anlayışı*, 54.

¹⁹⁵ Özdeş, *Mâtürîdî'nin Tefsir Anlayışı*, 61, 64, 65.

¹⁹⁶ Mesut Kaya, "Mâtürîdî Tefsiri'nin Osmanlı Tefsirciliğindeki İzleri", *Osmanlı'da İlm-i Tefsir*, ed. M. Taha Boyalık vd. (İstanbul, İsar Yayınları, 2019), 35.

¹⁹⁷ el-Kureşî, *el-Cevâhirü'l-muğıyye*, 2/130.

¹⁹⁸ Melikşah Sezen, *İmam Mâtürîdî'nin Tefsir Literatürüne Tesiri* (İstanbul: Kökler Yayınları, 2018), 23.

¹⁹⁹ Talip Özdeş, "Mâtürîdî'nin Te'vil Anlayışında Aklın Yeri", *İmam Mâtürîdî ve Mâtürîdilik*, haz. Sönmez Kutlu (Ankara, Kitâbiyât Yayınları, 2003), 244.

²⁰⁰ Talip Özdeş, "Mâtürîdî'nin Te'vil Anlayışında Aklın Yeri", 245.

yaklaşamayacağı bir kitaptır."²⁰¹ Fikir ve düşüncelerinin temelini Selef'ten almakla beraber oluşturduğu akideyi güçlü delillere dayandırmış ve selefin görüşleri onun eliyle Kelâm ilmine dönüşmüştür.²⁰²

İmam Mâtürîdî'nin İslam ilim mirasına olan bu katkılarına rağmen neden hak ettiği değeri görmediği önemli bir soru işaretidir.²⁰³ Madelung'a göre Saymeri, Kerhî, Cessâs gibi âlimlerin Mâtürîdîyle aynı dönem Irak'ta etkin olması Mâtürîdî'nin İslam dünyasında yeterince tanınmamasının en önemli sebebidir.²⁰⁴ Semerkant bölgesinin hilâfet merkezinden uzak olması, Ebû Hanîfe'nin gölgesinde kalması, hatta Mâtürîdî'nin Arap olmaması gibi çeşitli sebepler de öne sürülmüştür.²⁰⁵

Bizce bu sorunun cevabı Mâtürîdî'nin vefatına müteakip İslam dünyasında gelişen olağanüstü siyasi ve sosyal olayların içerisinde aranmalıdır. Zira 968'de Fâtımîlerin Mısır'ı zaptetmesi ve akabinde Güney Suriye ve Hicaz'da kurduğu hâkimiyet, Irak bölgesinde ise mevcut olan Mu'tezile etkisi dar bir cepheye sıkışmış Mâverâünnehir'deki Hânefi ulemayı var oluş mücadelesine götürmüş ve Ebû Hanîfe ismi üzerinden kenetlenmişlerdir. Ebû'l-Muîn en-Neseî (ö.508/1115)'ye kadar durum bu şekilde devam etmiştir. Nitekim 10. yüzyıla Şîa mezhebinin damga vurması sebebiyle 10. yüzyıl *Şîi yüzyılı*²⁰⁶ olarak da anılmıştır.

İmam Mâtürîdî'nin en meşhur talebesi Semerkand bölgesinin önde gelen âlimlerinden Rüstüfağnî'dir. Mâtürîdî ekolünün önemli isimlerinden olup hocasıyla arasındaki en önemli ihtilaf, müçtehidin içtihadında isabeti konusundaki farklı değerlendirmeleridir. İmam Rüstüfağnî'ye göre müçtehid hata da yapsa herhalükarda isabet etmiş sayılır.²⁰⁷ Rüstüfağnî ile birlikte Ebû Ahmet el-Iyâzî ve Abdülkerîm el-Pezdevî Mâtürîdî'nin dikkat çeken en önemli öğrencileridir. Mâtürîdîlik bu üç halkadan teşekkül etmiştir.

²⁰¹ Ebû'l-Muîn en-Neseî, *Tebşiratü'l-edille*, thk. Hüseyin Atay (Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 1993), 1/473; Kaya, "Mâtürîdî Tefsiri'nin Osmanlı Tefsirciliğindeki İzleri", 36.

²⁰² Ebû Mansûr el-Mâtürîdî, *Kitâbu't-Tevhîd*, thk. Fethullah Huleyf (İstanbul: 1979), Mukaddime, 5.

²⁰³ Yeprem, *İrâde Hürriyeti ve İmâm Mâtürîdî*, 259.

²⁰⁴ Madelung, "Mâtürîdîliğin Yayılışı ve Türkler", 308.

²⁰⁵ Özdeş, *İmam Mâtürîdî'nin Te'vilâtü Ehli's-Sünne Adlı Eserinin*, 27; Özdeş, *Mâtürîdî'nin Tefsir Anlayışı*, 40.

²⁰⁶ Mehmet Azimli, "Mâtürîdî Çağında Türkistan", *Mâtürîdî Düşünce ve Mâtürîdîlik Literatürü*, ed. Dr. Raşit Akpınar vd. (İstanbul, Önsöz Yayınları, 2018), 92.

²⁰⁷ el-Kureşî, *el-Cevâhirü'l-mudıyye*, 1/363; Buhârî, İ'tisâm, 21; Müslim, Akdiye, 15; Ebû Dâvûd, Akdiye, 7, 2; Tirmizî, Ahkâm, 2; Nesâî, Kudât, 3; İbn Mâce, Ahkâm, 3; Ahmed b. Hanbel, Müsned, II. Detaylı bilgi için bk. Adnan Koşum, "İçtihadta Hata ve İsbet Tartışmaları Işığında Öznellik ve Nesnellik Sorunu", *Usul İslam Araştırmaları* 5 / 5 (Haziran 2006): 16.

Reddü Evâ'ili'l-edille li'l-Ka'bi, Reddü Tehzîbi'l-cedel li'l-Ka'bi, Beyânü vehmi'l-Mu'tezile, Reddü Kitâbi'l-Îmâme li-ba'zi'r-Revâfız, er-Red 'ale'l-Karâmita (fi'l-usûl), Me'âhizü (Me'hazü)'ş-şerâ'i' fî usûli'l-fikh, Kitâbü'l-Cedel fî usûli'l-fikh, er-Red 'ale'l-Karâmita (fi'l-fürû'), Şerhu'l-Câmi'i's-sagîr kaynaklarda geçen eserleridir.²⁰⁸

Mâtürîdî'nin eserlerinde yaşadığı dönemdeki mezhebi canlılığın ve tartışmaların damga vurduğu görülür. Mesela Reddü'l-Usûli'l-hamse li-Ebî 'Ömer el-Bâhilî adlı eserde görüşlerini eleştirdiği âlim Basra Mu'tezilesi'nin ileri gelenlerinden Ebû Ömer Muhammed b. Ömer b. Saîd el-Bâhilî'dir.²⁰⁹

İmam Eşâri'nin vefatından bir müddet sonra 333/944 yılında Semerkant'ta vefat etti. Kabri Semerkant'tadır.²¹⁰ Hanefî mezhebine mensub Müslümanların çoğu itikatta İmam Ebû Mansûr el-Mâtürîdî'ye bağlıdır. Şâfiî mezhebine bağlı Müslümanların ise çoğu Eş'arî'dir.²¹¹

Geçmişteki ve günümüzdeki etkilerine rağmen Mâtürîdî isminin tarihin akışı içerisinde hakkettiği gibi ön plana çıkamaması üzerinde önemle durulması gereken hususlardandır.²¹² Devletlerin tarihsel süreç içerisinde Bâtını akımlara karşı savunma refleksi olarak Eş'arî'liği bayraklaştırması Mâtürîdî ismini geri plana itmiştir. Yetiştirdiği talebeler, ortaya koyduğu eserler ve günümüzdeki etkilerine rağmen konu hakkında tatmin edici bir çalışma bulmak güçtür.

²⁰⁸ el-Kureşî, *el-Cevâhirü'l-mudıyye*, 2/130; el-Ednêvî, *Tabakâtü'l-Müfessirîn*,1/69; İbn Kutluboğa, *Tâcü't-Terâcim*,1/249; Kâtib Çelebi, *Süllemü'l-vüsûl ilâ tabakâti'l-fuhûl*, 3/255.

²⁰⁹ Özen, "Mâtürîdî", 28/149.

²¹⁰ el-Kureşî, *el-Cevâhirü'l-mudıyye*, 2/130; el-Ednêvî, *Tabakâtü'l-Müfessirîn*, 1/70; ez-Ziriklî, *el-A'lâm*, 7/19; Ömer Rızâ Kehhâle, *Mucemü'l-müellifîn*, (Beyrut: Mektebetü'l-Müsennâ, Dâru İhyâi't-Türâsi'l-Arabî), 11/300; İbn Kutluboğa, *Tâcü't-Terâcim*, 1/249; Kâtib Çelebi, *Süllemü'l-vüsûl ilâ tabakâti'l-fuhûl*, 3/255.

²¹¹ Kureşî, *el-Cevâhirü'l-mudıyye*, 1/562.

²¹² Özdeş, *Mâtürîdî'nin Tefsir Anlayışı*, 41.

II. BÖLÜM: EBÛ HAYYÂN'IN MÂTÜRÎDÎ'DEN ALDIĞI NAKİLLER

Hidâyet kaynağı olan Kur'an'ı Kerim ilk asırlardan itibaren başta Hz. Muhammed (sav) ve Ashab-ı kirâm olmak üzere tefsir edilmeye başlanmış, insanların çok boyutlu zihin yapıları, hayatın dinamik şartları çerçevesince maksada aykırı yorum ve te'villerin artması İslam âlimlerinin ilk asırlardan itibaren bu işe önem vermeleriyle neticelenmiştir. Süyûtî'nin tefsir ilminin farz-ı kîfaye olduğu hususunda icmâ olduğunu aktarması bu anlayışın neticesidir.²¹³

el-Bahrü'l-Muhît'te, İmam Mâtürîdî'nin *Te'vilâtü'l-Kur'an* adlı tefsirine atfen toplamda 63 nakil tespit ettik. Bu 63 naklin, 10 adedi Bakara sûresinde, 17 adedi Âl-i İmrân sûresinde, 17 adedi Nisâ sûresinde, 1 adedi Mâide sûresinde, 18 adedi de En'âm sûresindedir.

Yapılan nakillerin 26'sı lügavî, 15'i fikhî, 22'si ise kelâmîdir. Ebû Hayyân gibi bir dilcinin, İmam Mâtürîdî'den 26 lügavî nakil alması dikkat çekicidir. Yapılan nakillerin tamamının En'âm sûresine kadar olması, Ebû Hayyân'ın elinde *Te'vilât*'ın ya da *Te'vilât*'a ulaşmasını sağlayan eserin sadece ilk kısmının olduğu yönündeki kanaatimizi desteklemektedir.

Ebû Hayyân'ın *Te'vilât*'tan aldığı nakilleri belli başlıklar altında aktardık. İncelediğimiz 63 nakli sistemli bir şekilde aktarmak için rivayetlerin içeriğine uygun; lügavî, fikhî ve kelâmî nakiller şeklinde ana başlıklar altına alarak rivayetleri düzenledik. Her rivayete bahsettiği konuya mülhem kısa başlıklar ekledik. İlgili başlıkların altında âyetleri mushaf sıralamasına göre değerlendirdik.

Rivayetleri incelerken öncelikle söz konusu âyetlerin Arapça lafızları ve meâllerini aktararak başladık. Bu konuda Diyanet İşleri Başkanlığı bünyesinde yazılmış olan tefsirden faydalandık. Ardından *el-Bahrü'l-Muhît*'te, Mâtürîdî'ye atfen nakledilen rivayetin metnine yer verdik. Ebû Hayyân'ın rivayeti ele alış şeklini, siyâk-sibâka dikkat ederek rivayetin genel izahlar arasındaki yerini özetleyerek göstermeye çalıştık. Ele aldığımız rivayetler nitelik ve nicelik olarak farklı oldukları için rivayetlerin vasıflarına ve ele alınış şekline göre okuyucuya sunmaya gayret ettik.

²¹³ Celâlüddîn es-Süyûtî, *el-İtkân fi Ulûmi'l-Kur'an*, thk. Muhammed Ebû'l-Fadl İbrâhîm (Mısır: el-Heyetü'l-Mısriyyetü'l-âmmetü li'l-Kitâb, 1974), 1/343; Abdulhamid Birışık, "Tefsîr", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2011), 40/283.

Daha sonra aktarılan rivayeti *Te'vilât*'tan bularak *Te'vilât*'ta geçtiği şekilde Arapça metni gösterdik. *el-Bahrü'l-Muhî'te* açıklamasını yapıp, tercüme ettiğimiz rivayeti bir kez daha *Te'vilât*'ta tercüme etmeye gerek görmedik. *Te'vilât*'ta yer alan metin farklılıkları veya dikkatimizi çeken yönleri var ise bunları aktarıp kısaca özetlemeye gayret ettik.

Ebû Hayyân'ın, Mâtürîdî'ye atfen aktardığı nakiller kimi zaman basit bir tasdik ifadesi, kimi zaman detay vermeksizin konu hakkındaki görüşüne değinir. Kimi zaman ise muarızlara cevap vermek için madde madde Mâtürîdî'nin görüşlerini ele alır. Biz de çalışmanın daha akıcı ve faydalı olması adına bu farklı durumları dikkate alarak kimi zaman motamot çeviride bulunduk, kimi zaman aktarılan rivayetin mahiyeti hakkında bilgi verip, Mâtürîdî'ye atfen nakledilen görüşleri anlatım tarzında aktardık.

2.1. Lügavî Nakiller

Tefsir: "Sarf, nahiv ve belâgat gibi dil bilimlerinden; esbâb-ı nüzûl, nâsih-mensuh, muhkem-müteşâbih gibi Kur'an ilimlerinden; hadis ve tarih gibi rivayet ilimlerinden, mantık ve fıkıh usulü gibi yöntem bilimlerinden yararlanılarak Kur'an'ın manalarının açıklanmasını ve ondan hüküm çıkarılmasını öğreten ilim."²¹⁴ Tefsirin bu klasikleşmiş tanımı dahi dil bilimlerinin tefsir namına değerini göstermektedir. Öyleki Kur'an'ın ilk müfessiri olan Hz. Muhammed (sav)'in sahâbe-i kirâm'ın anlamadığı bazı lafızları izah etmesi,²¹⁵ bazı âyetlerin murad edilenden farklı şekilde yorumlanması,²¹⁶ Kur'an'ı Kerim'de geçen bazı kelimelerin manasının yaygın bir şekilde bilinmemesi²¹⁷ gibi sebepler ilk dönemlerden itibaren dil çalışmalarını hızlandırmıştır. İlk dönemlerde tefsir denilince akla gelen Kur'an üzerine yapılan lügat çalışmalarıdır. Dilin iyi bilinmesi ile dinin doğru anlaşılması arasında yakın bir münasebet vardır.²¹⁸

²¹⁴ Abdulhamid Birişik, "Tefsîr", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2011), 40/281.

²¹⁵ Aydın Temizer, "İlk Dönem Dilbilimsel Tefsir Literatürüne Dair Bir Analiz -Garîbu'l-Kur'an Örneği-/An Analysis of Linguistic Tafsir Literature of the First Period -Garib Al-Qur'an Example-". *İlahiyat / 1* (Aralık/December 2018): 37-50.

²¹⁶ Ali Karataş, "Sahâbenin Anlama Sorunu ile Karşılaştığı Bazı Âyetler", *Bilimname* 38 (Ekim 2019), 290.

²¹⁷ Temizer, "İlk Dönem Dilbilimsel Tefsir Literatürüne Dair Bir Analiz", 41.

²¹⁸ Özdeş, *İmam Mâtürîdî'nin Te'vilâtü Ehli's-Sünne Adlı Eserinin*, 107.

Filolojik tefsir, başta Kur'an-ı Kerim olmak üzere, hadisler, şiirler, kıraatler, sahâbe ve tâbiîn tefsirlerine dayanır. Hz. Muhammed (sav) döneminden itibaren ilk tefsir örnekleri filolojik temellidir. Ebû Ubeyde (ö. 209/824)'nin *Mecâzü'l-Kur'an*'ı, Ferrâ (ö. 207/822) ve Zeccâc (ö. 311/923)'in *Meâni'l-Kur'an*'ı alanın ilk eserleridir. Zemahşerî (ö. 538/1144)'nin *Keşşâf*'ı, İbn Atıyye (ö. 541/1147)'nin *el-Muharrerü'l-Vecîz*'i, Ebû Hayyân (ö. 745/1344)'in *el-Bahrü'l-Muhîti* alanın önemli eserlerindedir.

Te'vilâtü'l-Kur'an'ı filolojik açıdan küçük bir değerlendirmeye tabi tuttuğumuzda Mâtürîdî'nin muarızlarına karşı güçlü bir şekilde Arap dili ve kurallarına istinat etmesi,²¹⁹ âyetlerde geçen kelimelerin, sözlük ve Kur'an bağlamındaki manalarına dair yanılgıya düşmemek için Ebû Avsece, Ebû Ubeyde, Ferrâ, İbn Kuteybe, Kisâi, Zeccâc gibi zengin bir kaynaktan faydalanması²²⁰ tefsirinin filolojik değerini ortaya koymaktadır. Mâtürîdî'nin semantik yaklaşımını bu şekilde tamamlayıp, belâgat yönüne temas edersek en belirgin unsur olarak karşımızda mecaz kavramını buluruz.²²¹ Zira Mâtürîdî'ye göre, Kur'an'ın kaynağının mutlak, sonsuz ve aşkın olması; Kur'an'ın muhatabı olan insanın ise sınırlı bir varlık olması mecazı zorunlu kılmıştır. Bu şekilde Allah ile insan arasındaki ontolojik farklılığa ve haberleşmeye dikkat çekmektedir.²²²

Ebû Hayyân yaşadığı döneme dilci kimliğiyle damga vurmuş bir müellif, *el-Bahrü'l-Muhîti* ile tefsir tarihine geçmiş bir müfessirdir. Sibeveyhî ekolünün en önemli müdafilerin başında gelen Ebû Hayyân yaptığı çalışmalarla günümüze kadar etki eden büyük bir dilcidir. Ebû Hayyân'ın, *Te'vilâtü'l-Kur'an*'dan 26 lügavî nakil alması aslında Mâtürîdî'nin büyük bir kelâmcı ve fakih olması yanında büyük bir dilci olduğuna işaret eden önemli bir anekdotur. Şimdi Ebû Hayyân'ın *Te'vilât*'tan naklettiği lügavî nakillere geçelim.

2.1.1. "İşittik" sözünün anlamı

وَإِذْ أَخَذْنَا مِيثَاقَكُمْ وَرَفَعْنَا فَوْقَكُمُ الطُّورَ خُذُوا مَا آتَيْنَاكُمْ بِقُوَّةٍ وَاسْمِعُوا قَالُوا سَمِعْنَا وَعَصَيْنَا وَأَنشَرُوا فِي قُلُوبِهِمُ
الْعِجْلَ بَكَرَ هُمْ قُلُوبًا بِسَمَاءٍ بِأَمْرِكُمْ بِهِ إِيمَانَكُمْ إِنْ كُنْتُمْ مُؤْمِنِينَ

²¹⁹ Özdeş, *İmam Mâtürîdî'nin Te'vilâtü Ehli's-Sünne Adhı Eserinin*, 110.

²²⁰ Özdeş, *İmam Mâtürîdî'nin Te'vilâtü Ehli's-Sünne Adhı Eserinin*, 111.

²²¹ Özdeş, *İmam Mâtürîdî'nin Te'vilâtü Ehli's-Sünne Adhı Eserinin*, 129.

²²² Özdeş, *İmam Mâtürîdî'nin Te'vilâtü Ehli's-Sünne Adhı Eserinin*, 129.

"Hatırlayın ki sizden sağlam bir söz almış, dağı da üzerinize kaldırmıştık. 'Size verdiklerimizi kuvvetle tutun, söylenenlere kulak verin' demiştik. Onlar, 'İşittik ve isyan ettik!' dediler. İnkârları yüzünden kalpleri buzağı sevgisiyle dopdoluydu. De ki: 'Eğer inanıyorsanız, imanınız size ne kötü şeyler emrediyor!'"²²³

قَالَ الْمَأْتِرِيْدِيُّ: مَعْنَى اسْمَعُوا: افْهَمُوا

Ebû Hayyân *وَاسْمَعُوا* ibaresinin manasını izah etmiş, bu konuya dair çeşitli nakilleri aktarmış, bu nakillerden birisini de *Te'vilât*'tan almıştır.²²⁴

Ebû Hayyân âyeti kerimede geçen *اسْمَعُوا* ibaresini *افْهَمُوا* şeklinde te'vil eden nakli, İmam Mâtürîdî'ye atfetmiştir. "Dinleyin" yani fehmedin, aklınızı kullanın manasına gelmektedir.

وقوله: وَاسْمَعُوا قَالُوا سَمِعْنَا وَعَصَيْنَا

يَحْتَمِلُ وَجْهَيْنِ

يَحْتَمِلُ: اسْمَعُوا، أَي: أَجِيبُوا

ويَحْتَمِلُ: اسْمَعُوا: أَطِيعُوا

Te'vilât'a baktığımızda "اسمعوا (Dinleyin)" ibaresini iki vecih üzere incelediğini görmekteyiz. Buna göre icabet edin ya da itaat edin anlamlarına gelmektedir.²²⁵ *el-Bahrü'l-Muhît*'te yer alan kısa açıklamayı *Te'vilât*'ta ilgili âyetin tefsirinde tespit edemedik.

2.1.2. Yahudilerin Cebrâil (as)'a Düşmanlığı

مَنْ كَانَ عَدُوًّا لِلَّهِ وَمَلَائِكَتِهِ وَرُسُلِهِ وَجِبْرِيلَ وَمِيكَالَ فَإِنَّ اللَّهَ عَدُوٌّ لِلْكَافِرِينَ

"Her kim Allah'a, meleklerine, peygamberlerine, Cebrâil'e ve Mîkâil'e düşman ise bilsin ki Allah da inkârcıların düşmanıdır."²²⁶

فَالْمَعْنَى أَنَّ مَنْ عَادَى اللَّهَ، أَوْ مَلَكًا مِنْ مَلَائِكَتِهِ، أَوْ رَسُولًا مِنْ رُسُلِهِ، فَاللَّهُ عَدُوٌّ لَهُ.

²²³ *Kur'an Yolu Türkçe Meâl ve Tefsir Meâli*, çev. Prof. Dr. Hayrettin Karaman – Prof. Dr. Mustafa Çağrı – Prof. Dr. İbrahim Kâfi Dönmez – Prof. Dr. Sadrettin Gümüş (Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 2020), Bakara 2/93.

²²⁴ Ebû Hayyân, *el-Bahrü'l-Muhît*, 1/494.

²²⁵ Mâtürîdî, *Te'vilâtü Ehli's-Sünne*, 1/511.

²²⁶ Bakara 2/98

وَقَالَ الْمَأْتِرِيُّ: يُحْتَمَلُ أَنْ يَكُونَ الْإِفْتِتَاحُ بِاسْمِ اللَّهِ، عَلَى سَبِيلِ التَّعْظِيمِ لِمَنْ ذُكِرَ بَعْدَهُ، كَقَوْلِهِ تَعَالَى: فَإِنَّ لِلَّهِ خُمْسَهُ
وَخَصَّ جِبْرِيْلَ وَمِيكَالَ بِالذِّكْرِ تَشْرِيفًا لَهُمَا وَتَفْضِيلًا

Tarih boyunca Yahudiler peygamberlerine tabi olmamak için çeşitli bahaneler ileri sürmüşlerdir. Hz. Muhammed (sav)'in nübüvveti döneminde de durum değişmemiş, Hz. Muhammed (sav)'in nübüvvetini bile bile inkâr ettikleri gibi O(sav)'na tabi olmamak için farklı sebepler ileri sürmüşlerdir. Hz. Muhammed (sav)'e vahyi indiren meleğin Mîkâil değil de Cebrâil²²⁷ olmasını inkâr için öne sürdükleri bahanelerinden biri olmuştur.²²⁸

Yahudiler, Hz. Muhammed (sav)'e gelip bazı sorular sormuşlardır. Vahiy meleğinin Cebrâil olduğunu Rasulullah'tan duyunca, "Cibril bizim düşmanımızdır!" diyerek oradan ayrılmışlardır.²²⁹ Bir önceki âyette de Cebrâil (as)'a düşmanlık yapanlardan bahsedilmesi, bu rivayeti doğrulamaktadır. Mâtürîdî'ye ait kavle gelirsek âyette meleklerden önce Allah lafzının gelmesini, melekleri tazim olarak görür. Bu değerlendirmesini "Beşte biri de Allah'ındır." (el-Enfâl 8/41) âyetiyle desteklendirir ki bu ayette de Allah lafza-i celali kendisinden sonrakileri tazim etmektedir. Meleklerden özellikle Cebrâil ve Mîkâil'in ismen geçmesini onların faziletine işaret görür.²³⁰

يحتمل وجهين:

يحتمل: من كان عدوًّا لله، أو ملائكته، أو رسله.

ويحتمل: افتتاح العداوة به دون هؤولاء على التعظيم لهم، وفضل المنزلة عند الله، وحسن المآب لديه؛ كقوله: (واعلموا أنّما عنم من شيءٍ فإنَّ لله خُمسُهُ وللرَّسولِ)، معنى إضافة ذلك إليه: على التعظيم له، والإفضال لله، لا على جعل ذلك لله مفردًا.

فعلى ذلك: معنى افتتاح العداوة به -على ما ذكرنا- والله أعلم.

*Te'vilât'*a baktığımız zaman Ebû Hayyân'ın, *Te'vilât'*'ta geçen iki vechi de kitabına aldığını görmekteyiz. İki vecih üzere yapılan izah *el-Bahrü'l-Muhî'te* toplu bir şekilde verilmektedir. "...Ganimet olarak ele geçirdiğiniz her şeyin beşte biri Allah'a, peygambere, yakınlarla, yetimlere, yoksullara ve yolda kalmışlara aittir." (el-Enfâl

²²⁷ Cebrâil (as)'ı azapları indiren, şiddet ve savaşırlara sebep olan şeklinde değerlendirmişlerdir. Bk. Zemahşerî, *el-Keşşâf*, (Beyrut: Dârü'l-Kitâb'i-Arabi, h.1407), 1/169.

²²⁸ Detaylı bilgi için bk. Önal, *Mâtürîdî'ye Göre İslam Dışı Dinler*, 160.

²²⁹ Fahrüddîn er-Râzî, *Mefâtîhu'l-Gayb*, (Beyrut: Daru İhyâi't-Türâsi'l-Arabi,1420), 3/610.

²³⁰ Ebû Hayyân, *el-Bahrü'l-Muhî't*, 1/516.

8/41) Âyette görüldüğü gibi Allah lafzının başa gelmesi sonrakileri tazim içindir. Bu âyette de melekleri tazim için Allah lafza-i celali başa gelmiştir. Âyetin ilk vechi budur. İkinci vecih ise Allah'ın meleklerine ve rasullerine düşmanlıkta bulunmak bizzat Allah'a düşmanlıkta bulunmak, demektir.²³¹ Yahudilerin inançlarındaki dalalete sapmalarını özellikle de Cebrâil (as)'a karşı gösterdikleri tavırlarını gözler önüne seren bu âyeti Mâtürîdî iki vecih üzere değerlendirerek görüşlerinin yanlışlığını ortaya koyar.

2.1.3. 'Afv/Fazlalık Kelimesinin Anlamı

يَسْأَلُونَكَ عَنِ الْخَمْرِ وَالْمَيْسِرِ قُلْ فِيهِمَا إِثْمٌ كَبِيرٌ وَمَنَافِعُ لِلنَّاسِ وَإِثْمُهُمَا أَكْبَرُ مِنْ نَفْعِهِمَا وَيَسْأَلُونَكَ مَاذَا يُنْفِقُونَ قُلِ
الْعَفْوُ كَذَلِكَ يُبَيِّنُ اللَّهُ لَكُمْ الْآيَاتِ لَعَلَّكُمْ تَتَفَكَّرُونَ

"Sana içkiyi ve kumarı soruyorlar. De ki: Bu ikisinde insanlar için büyük zarar ve bazı faydalar vardır; zararları da faydalarından büyüktür. Sana neyi infak edeceklerini de soruyorlar. De ki: İhtiyaç fazlasını. Allah sizin için âyetlerini işte böyle açıklıyor ki düşünesiniz."²³²

وَقَالَ الْأَمْتَرِيُّ: الْفُتُوتُ: الْفَضْلُ عَنِ الْفُوتِ

Ebû Hayyân, ^{الْتَفَقَةُ} kelimesinin izahına dönük açıklamalar yaparak, âyetin zekât âyetiyle birlikte hükmünün ortadan kalktığını, yani; nesh edildiğini bildirir. Kelime izahlarına devam ederek ^{وَالْعَفْوُ} ibaresine dair ilk yorumu kendisi yapar. O'na göre bu kelime, kişinin aile geçiminin fazlası anlamına gelmektedir. Bu ibareye dair sahâbe ve tâbiîn müfessirlerinden gelen rivayetleri ele alır. Daha sonra önemli gördüğü tefsirlerden alıntılar yapar. İlk olarak Zemahşerî'den, ^{وَالْعَفْوُ} kelimesine dair 'yeteri kadar çabalamamak' şeklinde bir görüş aktarır. Ardından İbn Atıyye'den, 'temel ihtiyaçların fazlası' anlamına gelen bir metne yer verir ve daha sonra bu görüşe yakın olan İmam Mâtürîdî'nin kavlini aktarır. Kıraat farklılıklarına dair rivayetleri inceleyerek âyetin tefsirini tamamlar.²³³

Âyeti kerimede geçen ^{وَالْعَفْوُ} ibaresini İmam Mâtürîdî, ^{الْفُتُوتُ} şeklinde izah etmiştir. ^{فَضْلٌ} değer, lütuf, fazlalık²³⁴ anlamlarına gelirken; ^{فُوتٌ} azık, maişet

²³¹ Mâtürîdî, *Te'vilâtü Ehli's-Sünne*, 1/518.

²³² Bakara 2/219

²³³ Ebû Hayyân, *el-Bahrü'l-Muhît*, 2/407.

²³⁴ Râğıb el-İsfehânî, *el-Müfredât*, nşr. Safvân Adnân ed-Dâvidî (Şam: Dârü'l-Kalem, 1412), "fdl", 1/639.

anlamlarına gelir.²³⁵ Buna göre terkinin manası, "maişet değerinin üstünü infak edin." şeklinde değerlendirilebilir. İsfahânî'ye baktığımız zaman insanın kolayına geleni infak etmesi olarak izah eder.²³⁶

وقوله: وَيَسْأَلُونَكَ مَاذَا يُنْفِقُونَ قُلِ الْعَفْوَ

الْعَفْوُ: هو الفضل عن القوت، وذلك أن أهل الزروع كانوا يتصدقون بما يفضل عن قوت سنة، وأهل الغلات يتصدقون بما يفضل عن قوت الشهور، وأهل الحرف والأعمال يتصدقون بما يفضل عن قوت يوم، ثم نسخ ذلك بما روي عن أنس بن مالك، رضي الله تعالى عنه، عن رسول الله - صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ -، أنه قال: " الزكاة نسخت كل صدقة كانت، وصوم شهر رمضان نسخ كل صوم كان، والأضحية نسخت، كل دم كان ". فإن ثبت هذا فهو ما ذكرنا

Te'vilât'ta ise الْفُضْلُ عَنِ الْقَوْتِ ibaresinin olduğu gibi geçtiğini görüyoruz.²³⁷ Mâtürîdî şöyle izah etmiştir: "Çiftçiler yıllık giderlerinin fazlasını, zenginler aylık giderlerinin fazlasını, sanatkâr ve esnaflar ise günlük giderlerinin fazlasını infak ederler. Enes b. Mâlik'ten nakledilen hadise göre bu âyetin hükmü neshedilmiştir. Rasulullah şöyle buyurmuştur: 'Zekât âyeti diğer tüm sadaka âyetlerini, Ramazan orucu diğer oruçları, kurban ibadeti diğer tüm kurban ibadetlerini neshetmiştir.'²³⁸ Mâtürîdî bu âyetin zekât âyetiyle neshedildiğini düşünmektedir.²³⁹ Âyette geçen 'afv kelimesine dair lügavî izahlar iki tefsirde de yer almış ve bu izahların neticesinde doğan fikhî hükümlerle açıklamalar tamamlanmıştır.

2.1.4. Hiçbir Şey Allah'a Gizli Kalmaz

إِنَّ اللَّهَ لَا يَخْفَى عَلَيْهِ شَيْءٌ فِي الْأَرْضِ وَلَا فِي السَّمَاءِ

"Kuşkusuz yerde olsun gökte olsun hiçbir şey Allah'a gizli kalmaz."²⁴⁰

وَقَالَ الْمَأْثُرِيُّ

لَا يَخْفَى عَلَيْهِ شَيْءٌ مِنَ الْأُمُورِ الْخَفِيَّةِ عَنِ الْخَلْقِ، فَكَيْفَ تَخْفَى عَلَيْهِ أَعْمَالُكُمُ الَّتِي هِيَ ظَاهِرَةٌ عِنْدَكُمْ؟ وَكُلُّ هَذِهِ تَخْصِيصَاتٌ. وَاللَّفْظُ عَامٌّ، فَيَنْدَرُجُ فِيهِ هَذَا كُلُّهُ

Ebû Hayyân âyette geçen شَيْءٌ kelimesinin nekra gelmesi üzerinden Allah (cc)'nün cüziyyatı da külliyyatı da bildiği ve kâmil bir şekilde âlim sıfatının tecelli

²³⁵ Râğîb el-İsfehânî, *el-Müfredât*, 1/687.

²³⁶ Râğîb el-İsfehânî, *el-Müfredât*, 1/574.

²³⁷ Mâtürîdî, *Te'vilâtü Ehli's-Sünne*, 2/119.

²³⁸ Dârekutnî (4/281), Beyhâkî (9/262), senedi metruktur.

²³⁹ Mâtürîdî'nin Nesh hakkındaki görüşü için bk. Özen, "İmam Ebû Mansûr el-Mâtürîdî'nin Fıkıh Usûlünün İnşâsı", 221.

²⁴⁰ Âl-i İmrân 3/5

ettiği neticesini çıkarmıştır. Bu âyeti Hristiyanlara reddiye olarak değerlendirip, İsâ (as)'ın gaybden haber vermesini, Allah'ın ilim sıfatına; ölüleri diriltmesini ise, Allah'ın kudret sıfatına taalluk ettiğini; yoksa Allah (cc)'ye mahsus olan her şeyi bilmek ya da her şeyi diriltmenin İsâ (as) için söz konusu olmadığını, bu vasıfların ancak vahiy yoluyla Allah'ın kudretine ve ilmine taalluk ederek mucize şeklinde zuhur edeceğini açıklamıştır. Bu durum peygamberlerin üzerine taalluk eden sünnetullahtır. Noksansız olarak âlim olan ve kâdir olan sadece Allah'tır.²⁴¹

Te'vilât'a atfen aktarılan metin ise şu şekildedir: "İnsanların önemle gizledikleri sırları bile Allah'tan saklı değildir. Durum bu iken, insanlara bile malum olan sırlar nasıl olur da Allah'a gizli kalır!" Mâtürîdî açıklamalarına devam ederek, tüm bu betimlemelerin manayı güçlendirmek için geldiğini, lafzın âm olup, tüm manaları içine aldığı izah eder.

وقوله: إِنَّ اللَّهَ لَا يَخْفَىٰ عَلَيْهِ شَيْءٌ فِي الْأَرْضِ وَلَا فِي السَّمَاءِ

هو وعيد؛ كأنه - والله أعلم - قال: لا يخفى عليه ما في السماوات، وأما في، الأرض من الأمور المستورة الخفية على الخلق؛ فكيف يخفى عليه أعمالكم وأفعالكم، التي هي ظاهرة عندكم؟! ويحتمل: إذا لم يخف عليه ما بطن، وخفي في الأصلاب والضمائر والأرحام؛ فكيف يخفى عليه أفعالكم وأقوالكم، وهي ظاهرة؟

Te'vilât'a baktığımız zaman bu âyetin bir tehdit içerdiği ve sanki şöyle denilmek istenildiğini aktarır: "Semavat ve arzda mahlukata ait tüm gizli işler Allah'a gizli kalmazken; sizin nezdinizde bile apaçık olan fiilleriniz ve sözleriniz mi, ona gizli kalacak?"²⁴²

Ebû Hayyân âyetin tefsirinde Hristiyanlara yönelik reddiyelere temas etmiş, kelime izahlarında ise Mâtürîdî'ye isnat ettiği rivayeti aktarmıştır.²⁴³

2.1.5. Allah'ın Âyetlerine Muhalefet

إِنَّ الدِّينَ عِنْدَ اللَّهِ الْإِسْلَامُ وَمَا اخْتَلَفَ الَّذِينَ أُوتُوا الْكِتَابَ إِلَّا مِنْ بَعْدِ مَا جَاءَهُمُ الْعِلْمُ بَعْثًا بَيْنَهُمْ وَمَنْ يَكْفُرْ بِآيَاتِ اللَّهِ فَإِنَّ اللَّهَ سَرِيعُ الْحِسَابِ

"Kuşkusuz Allah katında din İslâm'dır. Kitap verilenler, ancak kendilerine ilim geldikten sonradır ki, aralarındaki hak tanımazlık yüzünden ayrılığa düştüler. Allah'ın âyetlerini inkâr edenler bilmelidirler ki Allah'ın hesabı çok çabuktur."²⁴⁴

²⁴¹ Ebû Hayyân, *el-Bahrü'l-Muhît*, 3/19.

²⁴² Mâtürîdî, *Te'vilâtü Ehli's-Sünne*, 2/302.

²⁴³ Konu hakkında detaylı bilgi için bk. Önal, *Mâtürîdî'ye Göre İslam Dışı Dinler*, 226, 267, 273.

وَمَنْ يَكْفُرْ بِآيَاتِ اللَّهِ فَإِنَّ اللَّهَ سَرِيعُ الْحِسَابِ وَأَيَّاتُهُ، هُنَا قِيلَ: حُجِّجْهُ، وَقِيلَ: التَّوْرَةَ وَالْإِنْجِيلَ وَمَا فِيهِمَا مِنْ وَصْفِ نَبِيِّنَا صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ وَقِيلَ: الْقُرْآنُ، وَقَالَ الْمَأْتُرِيدِيُّ: أَيُّ مِنَ الْمُخْتَلِفِينَ

Ebû Hayyân, "âyetler" kelimesi hakkında çeşitli izahlar yapmış, âyetten maksadın 'burhan' yani; delil, anlamına geldiğini bildirmiştir. Başka bir görüşe göre, âyetten maksat Tevrat ve İncil olup, bu kitaplarda müjdelenmiş olan son peygamberin özellikleridir. Âyetten maksat Kur'an-ı Kerim'dir diyen bir görüş de vardır. İmam Mâtürîdî ise âyetleri inkâr etmeyi, kitap üzerine kasıtlı olarak ihtilaf çıkarma şeklinde değerlendirmiştir.²⁴⁵

وقوله: وَمَنْ يَكْفُرْ بِآيَاتِ اللَّهِ

أي: من المختلفين

Te'vilât'a baktığımız zaman, Ebû Hayyân'ın *المختلفين* ibaresini aynen kitabına aldığını görmekteyiz.²⁴⁶

2.1.6. Kıssalarda Lafızların Değil Manaların Dikkate Alınması

قَالَ رَبِّ أُنَى يَكُونُ لِي غُلَامٌ وَقَدْ بَلَغَنِي الْكِبَرُ وَامْرَأَتِي عَاقِرٌ قَالَ كَذَلِكَ اللَّهُ يَفْعَلُ مَا يَشَاءُ

"Zekeriyyâ ise şöyle dedi: 'Rabbim! Bana ihtiyarlık gelip çattığı, üstelik karım da kısır olduğu halde benim nasıl oğlum olabilir?' Buyurdu ki: 'İşte böyle; Allah dilediğini yapar.'²⁴⁷

فَقَالَ الْمَأْتُرِيدِيُّ: لَا تَرَاعَى الْأَلْفَاظَ فِي الْحِكَايَةِ إِنَّمَا تَرَاعَى الْمَعَانِيَ الْمُدْرَجَةَ فِي الْأَلْفَاظِ

Zekeriyyâ (as)'ın Âl-i İmrân 38. âyette Allah (cc)'den evlat talep etmesi ile aynı duanın devamında Âl-i İmrân 40. âyette yer alan soruyu sorması arasındaki münasebeti değerlendiren²⁴⁸ Ebû Hayyân; Zekeriyyâ (as)'ın evlat talep etmesini, müjdelendiği zaman ise yaşlılığına binaen şaşırıp, evladının nasıl olacağını sorması arasında bir tenakuzun bulunmadığını 7 vecihle izah etmiştir.²⁴⁹

²⁴⁴ Âl-i İmrân 3/19

²⁴⁵ Ebû Hayyân, *el-Bahrü'l-Muhît*, 3/71.

²⁴⁶ Mâtürîdî, *Te'vilâtü Ehli's-Sünne*, 2/333.

²⁴⁷ Âl-i İmrân 3/40

²⁴⁸ Ebû Hayyân'ın dil tahlilleri tefsirinde önemli bir yer işgal eder. Bu âyetin tefsirinde de bir dil tahlili dikkatimizi çekmiştir. *وَقَدْ بَلَغَنِي الْكِبَرُ* cümlesinin isim cümlesi değil de fiil cümlesi halinde gelmesini, ihtiyarlık halinin; durmaksızın, sürekli artmasına bağlamıştır.

²⁴⁹ Ebû Hayyân, *el-Bahrü'l-Muhît*, 3/137.

Meryem sûresi ile aynı konuyu ihtiva eden bu âyetlerde Zekerıyyâ (as) önce kendi durumunu sonra eşinin durumunu sıralamıştır. Meryem sûresinde ise bunun tersi bir sıralama söz konusudur. Bu duruma dair Mâtürîdî'ye atfen nakledilen görüş aktarılmıştır. Zira Mâtürîdî'ye göre kıssalarda lafızların ya da lafız sıralamalarının değil, manaların önemli olduğu aktarılmıştır.²⁵⁰

وذكر في سورة مريم: (قَالَ رَبِّ أَنَّى يَكُونُ لِي غُلَامٌ وَكَانَتِ امْرَأَتِي عَاقِرًا وَقَدْ بَلَغْتُ مِنَ الْكِبَرِ عِتِيًّا): ذكر على التقديم والتأخير

وكذلك قوله: (ثَلَاثَةَ أَيَّامٍ إِلَّا رَمْرًا) أو (ثَلَاثَ لَيَالٍ)، والقصة واحدة؛ ذكر على التقديم والتأخير، وعلى اختلاف الألفاظ واللسان؛ دل أنه ليس على الخلق حفظ اللفظ واللسان؛ وإنما عليهم حفظ المعاني المدرجة المودعة فيها، وبالله التوفيق،

İki sûre arasındaki sıralama farklılığına dair *Te'vilât*'a baktığımızda Meryem sûresindeki âyetlerde takdim-tehir olduğu görüşü baskın gelmiştir. Mâtürîdî, tek bir kıssada yer alan lafızlardaki bu farklılıkların, insanların koruması gerekenlerin lafızlara götüren manalar olduğu şeklinde bir değerlendirme de bulunarak izahını sonuçlandırır.²⁵¹

2.1.7. Allah'tan Hakıyla Sakınmak

يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا اتَّقُوا اللَّهَ حَقَّ تَقَاتِهِ وَلَا تَمُوتُنَّ إِلَّا وَأَنتُمْ مُسْلِمُونَ

"Ey iman edenler! Allah'a karşı gereği gibi saygılı olun ve ancak Müslüman olarak can verin."²⁵²

وَقَالَ الْمَأْثُرِيُّ

وَفِي حَرْفِ حَفْصَةَ اعْبُدُوا اللَّهَ حَقَّ عِبَادَتِهِ. وَتَقَاةٌ هُنَا مَصْدَرٌ، وَتَقَدَّمَ الْكَلَامُ عَلَيْهِ فِي إِلا أَنْ تَتَّقُوا مِنْهُمْ تُقَاةً

Ebû Hayyân âyet hakkında izah edici kısa cümlelerle ibarenin tefsirine başlar. Siyâk-sibâk değerlendirmesinden sonra sahâbe ve tâbiînden, âyetin mefhumuna dair rivayetleri aktarır. Tâbiînden âyetin mensuh olduğuna dair görüşler vardır. İbn Abbas ve tâbiîn âlimi Tavus'tan naklettiği metinlerle, Ebû Hayyân karşı görüşü savunur ve âyetlerin arasını bulan te'villeri kullanarak mensuh olduğuna dair iddiayı çürütür.

²⁵⁰ Ebû Hayyân, *el-Bahrü'l-Muhît*, 3/137.

²⁵¹ Mâtürîdî, *Te'vilâtü Ehli's-Sünne*, 2/365.

²⁵² Âl-i İmrân 3/102

Daha sonra lafzın ihtiva ettiği mananın dışına çıkan iki görüş aktarır ki bunlardan biri de İmam Mâtürîdî'ye aittir.²⁵³

İmam Mâtürîdî حَقَّ تَقَاتِهِ (hakkıyla sakının) ibaresine; حَقَّ عِبَادَتِهِ (hakkıyla ibadet edin) şeklinde mana vermiştir. تَقَاتِهِ lafzının masdar olduğunu bildirerek, âyette sakınma ibaresine dikkat çekmek için takdim-tehirin olduğunu vurgulamıştır.

وَرُوي في حرف حفصة: (انقوا الله حَقَّ تَقَاتِهِ) أي: اعبدوا الله حق عبادته، وهذا في اعتقاد التوحيد.

Te'vilât'a baktığımız zaman, ibarenin *el-Bahrü'l-Muhît'te* gene özetlenmiş bir şekilde yer aldığını görürüz. Bunun dışında, hakkıyla ibadet etmenin, tevhide inanmak anlamına geldiğini *Te'vilât'ta* görmekteyiz.²⁵⁴ Burada dikkatimizi çeken Hafsa annemize isnat edilen kıraatin kullanılması durumudur.²⁵⁵ Mâtürîdî bu âyetin tefsirinde Hz. Hafsa'ya isnat edilen kıraat vechinden faydalanarak âyeti tefsir etmiştir. Bu kıraat Mâtürîdî öncesi kaynaklarda geçmemektedir.²⁵⁶ Ebû Hayyân'da bu kıraati Mâtürîdî'nin *Te'vilât'*ından elde etmiştir.

2.1.8. "Bu nereden başımıza geldi?" Sözü Kime Aittir

أَوْلَمَا أَصَابَتْكُمْ مُصِيبَةٌ فَمَا أَصَابَتْكُمْ مِثْلَهَا قُلْتُمْ أَنَّى هَذَا قُلْ هُوَ مِنْ عِنْدِ أَنْفُسِكُمْ إِنَّ اللَّهَ عَلَى كُلِّ شَيْءٍ قَدِيرٌ

"Düşmanınıza iki mislini verdiğiniz kayıp kendi başımıza gelince 'Bu nereden başımıza geldi?' mi diyorsunuz? De ki: 'O, kendinizdendir.' Doğrusu Allah her şeye kadirdir."²⁵⁷

وَقَالَ الْمَأْثُرِيُّ أَيضًا: إِنَّهُ مِنْ كَلَامِ الْمُنَافِقِينَ

Ebû Hayyân هُو zamirinin lafzî değil de mana olarak musibete raci olduğunu izah ederek tefsire başlar. Lafzî olarak raci görmemesi musibetin müennes bir lafız olmasından ileri gelmektedir. Bu musibetin ne olduğuna dair çeşitli rivayetleri aktarır. Aktardığı rivayetlerin birine göre musibetin sebebi, Bedir esirlerinin Allah'ın

²⁵³ Ebû Hayyân, *el-Bahrü'l-Muhît*, 3/285.

²⁵⁴ Mâtürîdî, *Te'vilâtü Ehli's-Sünne*, 2/443.

²⁵⁵ Hz. Hafsa (ra) peygamberimizin eşlerinden biridir, aynı zamanda Hz. Ömer (ra)'ın kızıdır. Okuma yazma bilen sahâbilerdendir. Hz. Ebûbekir (ra) döneminde mushaf haline getirilen Kur'an'ı Kerim, Hz. Ömer (ra)'ın vefatından sonra Hz. Hafsa annemize emanet edilmiştir. Hz. Hafsa (ra)'nın Kıraat ilminde önemli bir yeri vardır. Kendisine ait bir mushafının bulunması, kaynaklarda kendisine isnat edilen birçok kıraat vechinin bulunması bu durumu göstermektedir. Detaylı bilgi için bk. Nesrişah Saylan, "Hz. Hafsa'ya Nispet Edilen Kıraat Vecihlerinin Mâtürîdî Tefsiri Bağlamında İncelenmesi", *Dinbilimleri Akademik Araştırma Dergisi*, 20/1(2020), 397-420.

²⁵⁶ Nesrişah Saylan, "Hz. Hafsa'ya Nispet Edilen Kıraat Vecihlerinin Mâtürîdî Tefsiri Bağlamında İncelenmesi", *Dinbilimleri Akademik Araştırma Dergisi*, 20/1(2020), 406.

²⁵⁷ Âl-i İmrân 3/165

izni olmadan fidye karşılığı bırakılmasıdır. Cumhurun görüşü olarak, Uhud günü peygamberimizin şehir savunması yapılması fikrine karşı çıkılmasını gösterir. Daha sonra "Bu nereden başımıza geldi?" sorusunun sahibinin kim olduğunu incelemeye koyulur. İlk olarak kendi görüşünü beyan edip, bu soruyu soranların Uhud yenilgisinin şaşkınlığıyla müminler olduğunu kabul eder. Daha sonra karşı görüş olarak bu sözün aidiyetini münafıklara isnat edenlerden bahseder ve İmam Mâtürîdî'nin bu görüşü savunduğunu *Te'vilât*'tan naklederek aktarır. Bu görüşün zayıf olduğunu, Uhud günü Münafıkların Abdullah b. Übey önderliğinde savaş alanını terk etmesine atfederek kendi görüşünü delillendirir.²⁵⁸

İmam Mâtürîdî'ye göre âyette belirtilen bu sözü söyleyenler, Abdullah b. Übey ve ona tabî olan münafıklardır.

قال الشيخ - رحمه الله - في قوله - تعالى - : (قُلْتُمْ أَنَّى هَذَا) : يخرج إن كان من أهل النفاق مخرج الاستهزاء، أي: لو كان ما يقول مُحَمَّد - صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ - من النصر له والرسالة حقاً؛ فمن أين بُلي بهذا؟! وذلك كقولهم: (لَوْ كُنَّا لَنَا مِنَ الْأَمْرِ شَيْءٌ مَا قُتِلْنَا هَاهُنَا) وقولهم يوم الخندق: (مَا وَعَدَنَا اللهُ وَرَسُولُهُ إِلَّا غُرُورًا)، وغير ذلك مما عليه معتمدهم في إظهار الإسلام، والله أعلم.

Te'vilât'ın, İmam Mâtürîdî'nin öğrencilerine takrir ettirerek oluştuğu bilinmektedir. Bu âyetin tefsirindeki üsluptan da bu durum görülmektedir. Zira öğrencisi قال الشيخ diyerek vereceği manayı hocasına isnat etmektedir. Mâtürîdî, âyette bahsi geçen sözün münafıklara ait olduğunu, bu sözde istihza maksadıyla söylediklerini iddia eder. Bu görüşünü de münafıkların başka âyetlerde benzer şekilde geçen sözlerini aktararak delillendirmeye çalışır.²⁵⁹ Ebû Hayyân bu âyetin izahında Mâtürîdî'nin sadece görüşünü verip, *Te'vilât*'ta aktardıklarına değinmemiştir.

2.1.9. "Sübat" Kelimesinin Anlamı

يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا خُذُوا حِذْرَكُمْ فَانفِرُوا تَبَاتٍ أَوْ انفِرُوا جَمِيعاً

"Ey iman edenler! Tedbirinizi alın da savaşa ya ayrı bölükler halinde çıkın veya hep birlikte çıkın."²⁶⁰

النَّبِيُّ: الْجَمَاعَةُ الْإِنْتَانِ وَالْتَّلَاثَةُ فِي كَلَامِ الْعَرَبِ قَالَهُ: الْمَثْرَبِيُّ

²⁵⁸ Ebû Hayyân, *el-Bahrü'l-Muhît*, 3/421.

²⁵⁹ Mâtürîdî, *Te'vilâtü Ehlî's-Sünne*, 2/523.

²⁶⁰ Nisâ 4/71

Ebû Hayyân âyette dikkatini çeken lafızları, izaha gerek duyduğu kelimeleri, örnekler verip; kelimelerin köküne inerek, kıraat farklılıklarına değinip, bu konuda geçmiş ulemanın görüşlerinden faydalanarak izah etmiştir. Bu incelediği kelimelerden biri de ثُبَاتٍ kelimesidir. Arap kelâmında iki üç kişiden müteşekkil bir topluluğu ifade ettiğini *Te'vilât*'tan alarak nakleder.²⁶¹

وقيل الثبات: الأثبات، والثبة في كلام العرب الجمع الكثير، ومعناه: انفروا كثيرًا أو قليلاً، وفي ذلك دلالة الأمر بالخروج إلى العدو فرادى وجماعة، وفرقًا وجماعة، والله أعلم

Te'vilât'a baktığımızda الثَّبَةُ kelimesi hakkında 4'ü kîl şeklinde meçhul, 1'i ise İbn Abbas'a isnat edilerek 5 görüş beyan edilmiştir. Bu kîl lafızlarından birini Ebû Hayyân, Mâtürîdî'ye isnat ederek tefsirine almıştır. Bu rivayette Mâtürîdî'nin الثَّبَةُ kelimesinin cemiden az olduğu şeklindeki izahı, Ebû Hayyân'ı Arap dil kaideleri gereği iki ya da üç kişi şeklinde bir çıkarıma götürmüştür.²⁶²

2.1.10. Münafıklara Verilen Öğüt

وَلَوْ أَنَّا كَتَبْنَا عَلَيْهِمْ أَنْ اقْتُلُوا أَنْفُسَكُمْ أَوْ اخْرَجُوا مِنْ دِيَارِكُمْ مَا فَعَلُوهُ إِلَّا قَلِيلٌ مِنْهُمْ وَلَوْ أَنَّهُمْ فَعَلُوا مَا يُوعَظُونَ بِهِ لَكَانَ خَيْرًا لَهُمْ وَأَشَدَّ تَنْبِيئًا

"Eğer onlara kendinizi öldürün yahut yurtlarınızdan çıkın diye emretmiş olsaydık, pek azı müstesna bunu yapmazlardı. Eğer kendilerine verilen öğüdü yerine getirseslerdi, bu onlar için hem daha hayırlı hem de (imanları için) daha sağlamaştırıcı olurdu."²⁶³

وَقَالَ الْمَأْتِرِيْدِيُّ: وَقِيلَ مَا يُوعَظُونَ بِهِ مِنَ الْأَمْرِ مِنَ الْقُرْآنِ

Ebû Hayyân bir âyeti tefsir ederken önce kelimelerin manası, i'rabı, filolojik izahları üzerinde duruyor. Mübhem kelimeler varsa kimleri kapsadığı, kimlere hitap ettiğini izah ederek tefsirine başlıyor. Bu âyette de öncelikle açıklanmaya gerek duyulan ibarelerle başlıyor. Âyet-i kerime görüldüğü gibi iki cümleden oluşmaktadır. İkisinde de onlar zamiri vardır.

Ebû Hayyân ilk hüm 'onlar' zamirini amm bir lafız olarak takdir edip insanların tümüne şamil bir hitap olarak değerlendiriyor. İkinci hüm 'onlar' zamirini ise hass bir lafız olarak takdir edip hitabı münafıklara tahsis ediyor. Bu mübhematı ortadan kaldırdıktan sonra ما يُوعَظُونَ "Kendilerine verilen öğüt." cümlesine dair rivayetleri

²⁶¹ Ebû Hayyân, *el-Bahrü'l-Muhît*, 3/692.

²⁶² Mâtürîdî, *Te'vilâtü Ehli's-Sünne*, 3/251.

²⁶³ Nisâ 4/66

aktarır. Mesela Zemahşerî'den aldığı metne göre; ibarenin anlamı, peygambere ittiba ve itaat manasına gelmektedir. İbn Atıyye'den bu görüşü destekleyen başka bir nakil aktardıktan sonra bu görüşü âyetin zahirine aykırı bularak eleştirir. Bu görüşlerin akabinde Ebû Abdullah er-Râzî ve Rağıb'tan iki rivayet aktarır. Özetle rivayetlerde şunlar geçmektedir: "Allah'ın mükellef tutup emretmesi, va'z olarak isimlendirilmiştir. Çünkü Allahın tekliflerinde hem vaad hem de va'îd yani hem teşvik hem korkutma hem ödül hem de azap bulunmaktadır. Böyle olan herşey va'z olarak isimlendirilir."²⁶⁴ Mâtürîdî'ye attığı rivayette ise kîl ibaresiyle "Kendilerine verilen öğüt." cümlesinden maksadın Kur'an'da geçen emirleri ifade ettiğini aktarır.

وقوله - عَزَّ وَجَلَّ -: (وَلَوْ أَنَّهُمْ فَعَلُوا مَا يُوعَظُونَ بِهِ لَكَانَ خَيْرًا لَهُمْ) يحتتمل هذا وجهين: لو فعلوا ما يؤمرون به من الإسلام والطاعة لكان خيراً لهم من ذلك.

ويحتتمل: لو أنهم فعلوا ما يؤمرون به من القتل لو كتب عليهم، لكان خيراً لهم في الآخرة، (وَأَشَدُّ تَنْبِيْئًا) قيل: حقيقة. وقيل: تحقيقاً في الدنيا

وقيل: ما يوعظون به من القرآن

Te'vilât'ta "Kendilerine verilen öğüt" cümlesi iki vecihle açıklanmıştır. Bunlara ilaveten kîl lafzıyla iki görüş daha aktarılmıştır. Bu, kîl ile ifade edilen görüşlerden ikincisini Ebû Hayyân, *Te'vilât*'a atfen kitabına almıştır.²⁶⁵ İlk vecih şöyledir, teslimiyet ve itaat anlamında kendilerine emredilenleri yapsalardı onlar için daha hayırlı olurdu. Diğer vecihte ise eğer kendilerini öldürmeleri istenilseydi ve emredildikleri işi yapıp da kendilerini öldürselerdi onların âhiretleri için daha hayırlı olurdu. Dünyaları için de daha hayırlı olurdu denilmiştir. Kur'an'da emredilseydi şeklinde de değerlendirilmiştir. Ebû Hayyân ayette geçen 'öğüt' kelimesinin mefhumunun anlaşılması için bu rivayeti kitabında aktarmıştır.

2.1.11. Münafıkların Mizacı

وَإِنَّ مِنْكُمْ لَمَنْ لَّيْبَطُنَّ فَإِنْ أَصَابَكُمْ مُصِيبَةٌ قَالُوا قَدْ أَنْعَمَ اللَّهُ عَلَيْنَا إِذْ لَمْ أَكُنْ مَعَهُمْ شَهِيدًا

"İçinizden bazıları vardır ki, pek ağırdan alır. Eğer başınıza bir felâket gelirse, 'Allah yüzüme baktı da onlarla beraber bulunmadım' der."²⁶⁶

²⁶⁴ Ebû Hayyân, *el-Bahrü'l-Muhît*, 3/697.

²⁶⁵ Mâtürîdî, *Te'vilâtü Ehli's-Sünne*, 3/245.

²⁶⁶ Nisâ 4/72

وَلَئِنْ أَصَابَكُمْ فَضْلٌ مِّنَ اللَّهِ لَيَقُولَنَّ كَأَنْ لَّمْ تَكُنْ بَيْنَكُمْ وَبَيْنَهُ مَوَدَّةٌ يَأْتِيَنِي كُنْتُ مَعَهُمْ فَأَفُورٌ قَوْرًا عَظِيمًا

"Eğer Allah'tan size bir lütuf erişirse, sanki sizinle onun arasında bir yakınlık olmamış gibi, 'Keşke onlarla beraber olup ben de büyük bir kazanç elde etseydim' der."²⁶⁷

وَقَالَ الرَّجَا حُ: هَذِهِ الْجُمْلَةُ اعْتِرَاضٌ، أَخْبَرَ تَعَالَى بِذَلِكَ لِأَنَّهُمْ كَانُوا يُوَادُّونَ الْمُؤْمِنِينَ. وَقَالَ أَيضًا، وَتَبَعَهُ الْمَأْثُرِي دِي هَذَا عَلَى التَّقْدِيمِ وَالتَّأْخِيرِ تَقْدِيرُهُ: فَإِنْ أَصَابَتْكُمْ مُصِيبَةٌ قَالَ: قَدْ أَنْعَمَ اللَّهُ عَلَيَّ إِذْ لَمْ أَكُنْ مَعَهُمْ شَهِيدًا، كَأَنْ لَّمْ تَكُنْ بَيْنَكُمْ وَبَيْنَهُ مَوَدَّةٌ، وَلَئِنْ أَصَابَكُمْ فَضْلٌ مِّنَ اللَّهِ

Ebû Hayyân *فَضْلٌ* kelimesine, zafer ve ganimet manası verdikten sonra *يَأْتِيَنِي* ve *لَيَقُولَنَّ* kelimelerini sahbâbeden, tâbiînden ve dilcilerden rivayetler aktararak açıklar. Âyetteki *كَأَنْ لَّمْ يَكُنْ بَيْنَكُمْ وَبَيْنَهُ مَوَدَّةٌ* ibaresinin i'rabı konusunda müfessirlerden pek çok farklı görüş geldiğini belirterek, ilk olarak Zemahşerî'den cümlenin *لَيَقُولَنَّ* 'nin cümle-i mutarızası olduğuna dair görüşü aktarır. Ebû Hayyân'da bu görüşü tercih etmektedir. Bu mutarıza cümlesinin alay ve istihza için getirildiği kanaatindedir. Peşinden İbn Atıyye'den görüşünü destekleyen bir kavil alır. Mâtürîdî'de cümle-i mutarıza fikrini benimsemekle birlikte aynı zamanda âyette takdim-tehir olduğunu belirtir. Ebû Hayyân, bu nokta da *Te'vilât*'tan aldığı kavli aktarır. Akabinde Mâtürîdî'nin takdim-tehir görüşüne karşı çıkanların görüşlerine yer verir.²⁶⁸

Mâtürîdî burada takdim-tehir olduğu görüşündedir. Takdiri de şöyle izah eder: "Eğer size bir musibet isabet ederse, sizinle onun arasında bir yakınlık olmamış gibi, Allah'tan onlarla beraber değildim, der. Size bir lütuf erişirse, bu sefer keşke onlarla beraber olsaydım, der." Görüldüğü gibi takdim-tehir ile söz konusu manayı bir önceki âyete isnat ederek, önceki âyetin devamı olarak görür.

وَلَئِنْ أَصَابَتْكُمْ فَضْلٌ مِّنَ اللَّهِ لَيَقُولَنَّ كَأَنْ لَّمْ تَكُنْ بَيْنَكُمْ وَبَيْنَهُ مَوَدَّةٌ. . . عَلَى التَّقْدِيمِ وَالتَّأْخِيرِ يَسِرُ وَيَفْرَحُ، إِذَا أَصَابَتْكُمْ مُصِيبَةٌ كَأَنْ لَمْ يَكُنْ بَيْنَكُمْ وَبَيْنَهُ مَوَدَّةٌ؛ لِأَنَّ كُلَّ مَنْ كَانَ بَيْنَهُ وَبَيْنَ آخِرِ مَوَدَّةٍ إِذَا أَصَابَتْهُ نَكْبَةٌ يَحْزَنُ عَلَيْهِ وَيَتَأَلَمُ، فَأَخْبَرَ اللَّهُ - عَزَّ وَجَلَّ - أَنَّ هَؤُلَاءِ الْمُنَافِقِينَ إِذَا أَصَابَتْهُمُ الْمُؤْمِنِينَ نَكْبَةٌ يَسْرُونَ بِذَلِكَ وَلَا يَحْزَنُونَ، كَأَنْ لَمْ يَكُنْ بَيْنَهُمْ مَوَدَّةٌ وَلَا صَحْبَةٌ

Te'vilât'a baktığımız zaman, takdim-tehir görüşü savunularak, müminlerin başına gelen musibetlere münafıkların sevinmesinin illetini şöyle değerlendirir: "Bir kimseyle arasında dostluk olan insan, dostunun başına bir sıkıntı geldiğinde onun için

²⁶⁷ Nisâ 4/73

²⁶⁸ Ebû Hayyân, *el-Bahrü'l-Muhît*, 3/707.

üzülür ve acı çeker. Allah (cc) bu şekilde müminlerin başına bir sıkıntı geldiği zaman; münafıkların üzülmeyip, sevindiğini bu cümleyle haber veriyor."²⁶⁹

2.1.12. "Sözce Allah'tan daha doğru kim vardır!" Âyetinin Açıklaması

وَمَنْ أَصْدَقُ مِنَ اللَّهِ حَدِيثًا اللَّهُ لَا إِلَهَ إِلَّا هُوَ لِيَجْمَعَنَّكُمْ إِلَى يَوْمِ الْقِيَامَةِ لَا رَيْبَ فِيهِ

"Allah -ki, kendisinden başka tanrı yoktur- elbette kıyamet günü hepinizi huzuruna toplayacaktır, bunda hiçbir kuşku yoktur. Sözce Allah'tan daha doğru kim vardır!"²⁷⁰

وَقَالَ الْمَثَرِيُّ: أَيُّكُمْ تَقْبَلُونَ حَدِيثَ بَعْضِكُمْ مِنْ بَعْضٍ مَعَ اِحْتِمَالِ صِدْقِهِ وَكُذْبِهِ، فَإِنْ تَقَبَّلُوا حَدِيثَ مَنْ يَسْتَحِيلُ عَلَيْهِ الْكُذْبُ فِي كُلِّ مَا أَخْبَرَكُمْ بِهِ مِنْ طَرِيقِ الْأُولَى

Ebû Hayyân, âyetteki *وَمَنْ أَصْدَقُ مِنَ اللَّهِ حَدِيثًا* cümlesine dair nefiy içeren bir istifhamın varlığından bahseder. Buradaki *حَدِيثًا* kelimesinin haberî mi yoksa va'dî mi olduğu hususunda iki görüş aktarır. *حَدِيثًا* lafzının haberi olduğunu tercih eder ve bunu desteklemek amacıyla önce İbn Atıyye'den, sonra Mâtürîdî'den aldığı nakillerle kendi görüşünü kuvvetlendirir.²⁷¹

Ebû Hayyân, *Te'vilât*'tan şu cümleyi almıştır: "Sizler yalana ihtimali olmasına rağmen birbirinizin sözünü kabul ediyorsunuz. Haber verdiği her konuda yalan söylemesi imkânsız olanın mı, sözünü doğru kabul etmeyeceksiniz."

وقوله: وَمَنْ أَصْدَقُ مِنَ اللَّهِ حَدِيثًا

معناه - والله أعلم -: أنكم تقبلون الحديث بعضهم من بعض، وإن حديثكم يكون صدقاً ويكون كذباً؛ فكيف لا تقبلون حديث الله وخبره في البعث وما أخبر في القرآن، وحديثه لا يحتمل الكذب؟! هذا - والله أعلم - تأويله

Te'vilât'ta bu şekilde geçmektedir. Ebû Hayyân'ın, rivayeti gene özetleyerek kitabına aldığını görmekteyiz. İki rivayet mana olarak birbirini karşılarsa da kullanılan lafızlar birbirinden farklıdır.²⁷²

2.1.13. "Derece" Kelimesinin Müfred Sigada Gelmesi

لَا يَسْتَوِي الْقَاعِدُونَ مِنَ الْمُؤْمِنِينَ غَيْرُ أُولِي الضَّرَرِ وَالْمُجَاهِدُونَ فِي سَبِيلِ اللَّهِ بِأَمْوَالِهِمْ وَأَنْفُسِهِمْ فَفَضَّلَ اللَّهُ الْمُجَاهِدِينَ بِأَمْوَالِهِمْ وَأَنْفُسِهِمْ عَلَى الْقَاعِدِينَ أَجْرًا عَظِيمًا

²⁶⁹ Mâtürîdî, *Te'vilâtü Ehli's-Sünne*, 3/252.

²⁷⁰ Nisâ 4/87

²⁷¹ Ebû Hayyân, *el-Bahrü'l-Muhît*, 4/7.

²⁷² Mâtürîdî, *Te'vilâtü Ehli's-Sünne*, 3/288.

"Müminlerden -özür sahibi olanlar dışında- oturup kalanlar, malları ve canlarıyla Allah yolunda cihad etmekte olanlara eşit olamazlar. Allah, malları ve canlarıyla cihad edenleri, derece bakımından oturanlardan üstün kıldı. Gerçi Allah bütün müminlere o güzel geleceği vaad etmiştir, ama mücahidleri -çok büyük bir karşılıkla- oturanlardan üstün kılmıştır."²⁷³

قَالَ تَعَالَى: وَلِلرَّجَالِ عَلَيْهِنَّ دَرَجَةٌ لَا يُرَادُ بِهَا شَيْءٌ وَاحِدٌ، بَلْ أَشْيَاءٌ. وَكَرَّرَ النَّفْضِيلَ لِلتَّكْيِيدِ وَالتَّرْغِيبِ فِي أَمْرِ الْجِهَادِ، وَإِلَى هَذَا ذَهَبَ الْمَأْتُرِيدِيُّ قَالَ: وَفِي الْآيَةِ دَلَالَةٌ عَلَى أَنَّ الْجِهَادَ فَرَضٌ كِفَايَةٌ، حَيْثُ يَسْتَقْبُطُ بِقِيَامِ بَعْضِ، وَإِنْ كَانَ خُطَابُ قَوْلِهِ: وَقَاتِلُوا فِي سَبِيلِ اللَّهِ يَغْمُ أَنْتَهُ

Ebû Hayyân önce dil tahlilleriyle âyeti tefsire başlamış, 'cihad edenlerin oturanlarla eşit olamayacağı' cümlesini mukadder bir sorunun cevabı olarak değerlendirip, derece olarak üstünlüğe dair farklı izahları sıralamıştır. Mesela bu izahlardan birine göre; dünyada ganimet, âhirette korkudan emin olma bu derece üstünlüğünün tezahürlerinden biridir. Aktardığı bu görüşlerden biri de *Te'vilât*'a atfen naklettiği rivayettir. 'Allah, malları ve canlarıyla cihad edenleri, derece bakımından oturanlardan üstün kıldı.' Cümlesinde yer alan 'derece' kelimesinin müfred sigada gelmesi farklı görüşlerin dayanağı olmuş, Mâtürîdî'nin de dahil olduğu grup 'derece' kelimesi müfred sigada gelse de maksadın cemi manada olduğu görüşünü paylaşmıştır.

Ebû Hayyân'ın *Te'vilât*'a atfen naklettiği rivayetin geçtiği cümle grubuyla beraber tercümesi şu şekildedir: "وَلِلرَّجَالِ عَلَيْهِنَّ دَرَجَةٌ" "Erkeklerin kadınlar üzerinde derece olarak üstünlükleri vardır." (Bakara 2/228) Burada üstünlük tek bir şey de değildir, aksine pek çok fevkiyyet kastedilmiştir. Bu mefhum cihadın fazileti noktasında da böyledir. İmam Mâtürîdî'de bunu benimsemiş ve şöyle demiştir: Nisâ 95.âyet, cihadın farz-ı kifâye olduğuna delildir, zira cihad emrinden mazereti olanlar istisna edilmiştir. Eğer âyet, 'Allah yolunda savaşın' şeklinde umumu kapsayıcı şekilde olsaydı o zaman farz-ı kifâyeden söz edilemezdi."²⁷⁴

وقوله: فَضَّلَ اللَّهُ الْمُجَاهِدِينَ بِأَمْوَالِهِمْ وَأَنْفُسِهِمْ عَلَى الْقَاعِدِينَ دَرَجَةً

على القاعد الذي قعد لعذر؛ لأنه جعل فضيلته عليه بدرجة، وفي الثاني جعل فضيلته عليه بدرجات

²⁷³ Nisâ 4/95

²⁷⁴ Ebû Hayyân, *el-Bahrü'l-Muhît*, 4/38.

lkn قوله: " درجة "، و " درجات " عندنا: واحد؛ ألا ترى أنه - تعالى - قال: (وَلِلرَّجَالِ عَلِيٌّ دَرَجَةٌ)، ليس هو شيئاً واحداً، ولكنه أشياء، والذي قعد لعذر يستوي في الأجر مع الذي خرج؛ إذا كان يتمنى أن يخرج إن قدر؛ لأنه لو لم يكن كذلك لكان لا معنى للاستثناء

وفي الآية دلالة أن فرض الجهاد - فرض كفاية: يسقط عن الباقيين بقيام بعضهم، وإن كان الخطاب يعمهم في ذلك، وهو قوله - تعالى -: (فَلَوْلَا نَفَرَ مِنْ كُلِّ فِرْقَةٍ مِنْهُمْ طَائِفَةٌ لِيَتَفَقَّهُوا فِي الدِّينِ وَلِيُنذِرُوا قَوْمَهُمْ إِذَا رَجَعُوا إِلَيْهِمْ)، وفرض الخروج لطلب العلم فرض كفاية: إذا خرج بعضهم لطلبه يسقط عن الباقيين ذلك؛ فعلى ذلك فرض الجهاد، وإن كان ذلك خلاف ما عاتب الله - تعالى - عليه الثلاثة الذين خلفوا في سورة " براءة "؛ لأن أولئك تخلفوا عن رسول الله - صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ - وقد قال الله - تعالى - (مَا كَانَ لِأَهْلِ الْمَدِينَةِ وَمَنْ حَوْلَهُمْ مِنَ الْأَعْرَابِ أَنْ يَتَخَلَّفُوا عَنْ رَسُولِ اللهِ وَلَا يَرْغَبُوا بِأَنفُسِهِمْ عَنْ نَفْسِهِ) فإنما عاتب أولئك لتخلفهم عن رسول الله - صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ -

Te'vilât'ta yer alan bilgilerin özetlenerek *el-Bahrü'l-Muhî'te* aktarıldığını görmekteyiz.²⁷⁵ Derece kelimesinin üzerinde duran *Mâtürîdî*, aslında maksadın cemi manada olduğuna dair farklı âyetleri örneklendirerek ispat etmeye çalışır. Âyetten yola çıkarak cihadın farz-ı kifâye hükmünde olduğunu da izah eder. Bu rivayetin sonunda *fikhî* bir hüküm de istinbat etmektedir; ancak aktardığımız rivayetin mana olarak birbirine bağlı olması sebebiyle rivayeti tek parça halinde aktardık.

2.1.14. "Hak" Kelimesi Üzerine Bir Açıklama

إِنَّا أَنْزَلْنَا إِلَيْكَ الْكِتَابَ بِالْحَقِّ لِتَحْكُمَ بَيْنَ النَّاسِ بِمَا أَرَاكَ اللهُ وَلَا تَكُنْ لِلْخَائِنِينَ خَصِيمًا

"İnsanlar arasında Allah'ın sana gösterdiğine göre hükmedesin diye hakkı içeren kitabı sana indirdik; hainlerden taraf olma!"²⁷⁶

وَقَالَ الْمَأْثُرِيُّ

بِالْحَقِّ أَيُّ: مُوَافِقًا لِمَا هُوَ الْحَقُّ عَلَى الْعِبَادِ، وَلَمَّا لِبَعْضِهِمْ عَلَى بَعْضٍ لِيَعْلَمُوا بِذَلِكَ، أَوْ بَيَانًا لِأَمْرِهِ. وَحَقٌّ كَائِنٌ ثَابِتٌ وَهُوَ الْبَعْتُ وَالْقِيَامَةُ، لِيَتَزَوَّدُوا لَهُ. أَوْ بِمَا يَحْمَلُ عَلَيْهِمْ فَاعِلُهُ، أَوْ بِالْعَدْلِ وَالصِّدْقِ عَلَى الْأَمْنِ مِنَ التَّغْيِيرِ وَالتَّبْدِيلِ. بِمَا أَرَاكَ اللهُ: فِيهِ دَلِيلٌ جَوَّازٌ اجْتِهَادِهِ، وَاجْتِهَادُهُ كَالنَّصْنِ، لِأَنَّ اللَّهَ تَعَالَى أَخْبَرَ أَنَّهُ يُرِيهِ ذَلِكَ أَوْ لَا يُرِيهِ غَيْرَ الصَّوَابِ انْتَهَى كَلَامُهُ

Ebû Hayyân âyetin sebebi nüzülü hakkında tefsirlerde çok fazla rivayet olduğunu, bunlardan kabul ettiği görüşü özetleyerek iktifa edeceğini bildirerek tefsire başlar. Bu âyetin peygamberimizi şereflendirdiğini ve işlerin ona havale edilmesinin emredildiğine dikkat çekerek devam eder. Âyetin önceki âyetlerle münasebetine

²⁷⁵ *Mâtürîdî, Te'vilâtü Ehli's-Sünne, 3/333.*

²⁷⁶ *Nisâ 4/105*

değindir, daha sonra âyette geçen kelimeleri tek tek izah eder. Bu izahatleri yaparken *بِالْحَقِّ* kelimesini açıklamak için *Te'vilât*'tan aldığı nakli aktarır.²⁷⁷

Mâtürîdî'ye atfedilen metinde 'hak' kelimesinin izahı şu şekildedir: "Allah'ın kulları üzerindeki ve kulların birbirleri arasındaki hak ve hukuklarını bilmeleri veya emrin; yani, şeriatın apaçık olmasıdır. Hak ibaresi; öldükten sonra dirilme gibi, kıyamet gibi gerçekleşmesi kesin hadiseler içinde kullanılmıştır. Bu şekilde izah edilmesi, gerçekleşmesi kesin olaylara karşı insanların hazırlıklı olmaları içindir." Daha sonra *بِمَا أَرَاكَ اللَّهُ* ibaresine dair açıklamalarda bulunarak, bu ibareyi içtihadın câiz olduğuna dair şeri delil kabul etmiş ve şunları eklemiştir: "İçtihad nas gibidir; çünkü içtihadta maksat hakkın gösterdiğini bulmaktır. Allah (cc) doğruyu gösterdiğini bildirmiştir. Veyahut da doğruyu göstermemiştir ki bu doğru bir kelâm değildir."

وقوله - عَزَّ وَجَلَّ -: إِنَّا أَنْزَلْنَا إِلَيْكَ الْكِتَابَ بِالْحَقِّ

قوله: (بِالْحَقِّ) يتوجه وجوهاً

بحق الله عليكم، أنزل إليك الكتاب

ويحتمل: بحق بعض على بعض أنزل إليك الكتاب؛ لتحكم بين الناس

ويحتمل قوله: (بِالْحَقِّ)، أي: بالمحنة يمتحنهم بها؛ إذ في عقل كل أحد ذلك،

وإهمال كل ذي لب لا يؤمر ولا ينهى - خروج عن الحكمة

أو أن يقال: (بِالْحَقِّ)، أي: بالعواقب؛ لتكون لهم العاقبة

وقوله - تعالى -: (بِالْحَقِّ) أي: بالحق الذي لله، أو لبعض على بعض، أو لأمر كانت، وهو البعث؛ ليعدَّ له،

ويتزودوا بالذي يحمد عليه فاعله؛ إذ الحق صفة لكل ما يحمد عليه فاعله، والباطل لما يذم

وقد يحتمل بالعدل والصدق على الأمر من التغيير والتبديل، والله الموفق

وقوله - عَزَّ وَجَلَّ -: لِنَحْكُمَ بَيْنَ النَّاسِ بِمَا أَرَاكَ اللَّهُ

قيل: إن في الآية دلالة جواز الاجتهاد؛ لأنه قال: (لِنَحْكُمَ بَيْنَ النَّاسِ بِمَا أَرَاكَ اللَّهُ) دل قوله (بِمَا أَرَاكَ اللَّهُ) أن ثمة

معنى يدرك بالنظر والتأمل؛ لأنه لو كان يحكم بالكل بالكتاب، لكان لا معنى لقوله: بِمَا أَرَاكَ اللَّهُ

ولكن يقول له: لتحكم بين الناس بالكتاب؛ دل أنه يحكم بما يريه الله بالتدبر فيه والتأمل، لكن اجتهاده كالنص؛ لأنه

لا يخطئه؛ لأنه أخبر أنه يريه ذلك؛ فلا يحتمل أن يريه غير الصواب، وأما غيره من المجتهدين فيجوز أن يكون

صواباً، ويجوز أن يكون خطأ؛ لأنه لا ينكر أن يكون الشيطان هو الذي أراه ذلك فيكون خطأ؛ فلا يجوز أن يشهد

²⁷⁷ Ebû Hayyân, *el-Bahrü'l-Muhît*, 4/56.

عليه بالصواب ما لم يظهر، وأما اجتهاده - صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ - فهو كله يكون صواباً؛ لأن الله - تعالى - هو الذي أراه ذلك؛ فنشهد أنه صواب

Te'vilât'a baktığımız zaman *el-Bahrü'l-Muhî'te* ibarenin özetlenerek aktarıldığını görmekteyiz. *Te'vilât'ta* farklı vecihler verilmiş, verilen vecihlerin tümü ihtimal dahilinde değerlendirilmiştir. Ebû Hayyân, farklı şekillerde değerlendirilen bu vecihleri özetleyerek kitabına almıştır.²⁷⁸ Mâtürîdî, hak kelimesini; kulların kendi aralarındaki haklarını bilmeleri ve Allah'a karşı sorumluluklarını idrak etmeleri şeklinde değerlendirirken gerçekleşmesi kesin hadiseler için de kullanılabilirdiğine temas eder. Âyetin devamında ise içtihadın şeri delilini bu ayetteki ifadelerden ortaya koyarak gösterir. Burada da hak kelimesinin açıklaması ve içtihadın şeri delilini âyetten istinbat eden hükmü içeren iki konu geçmektedir. Aktarılan rivayeti bölmek için iki hükmüde tek başlık altında aktarmayı tercih ettik.

2.1.15. "Şuh" (Cimrilik) Kelimesinin İzahı

وَإِنْ امْرَأَةٌ خَافَتْ مِنْ بَعْلِهَا نُشُورًا أَوْ إِعْرَاضًا فَلَا جُنَاحَ عَلَيْهِمَا أَنْ يُصْلِحَا بَيْنَهُمَا صُلْحًا وَالصُّلْحُ خَيْرٌ وَأُخْضِرَتِ
الْأَنْفُسُ الشُّحَّ وَإِنْ تُحْسِنُوا وَتَتَّقُوا فَإِنَّ اللَّهَ كَانَ بِمَا تَعْمَلُونَ خَبِيرًا

"Eğer bir kadın kocasının kötü muamelesinden yahut yüz çevirmesinden endişe ederse aralarında bir uzlaşmaya varmalarında onlara günah yoktur ve sulh hayırlıdır. Nefisler de cimriliğe meyillidir. Eğer güzel davranır ve Allah'a itaatsizlikten sakınırsanız bilin ki Allah yaptıklarınızdan haberdardır."²⁷⁹

وَقَالَ الْمَأْتِرِيُّ

وَيُحْتَمَلُ أَنْ يُرَادَ بِالشُّحِّ الْجِرْصُ، وَهُوَ أَنْ يَحْرِصَ كُلُّ عَلَى حَقِّهِ يُقَالُ: هُوَ شَحِيحٌ بِمَوَدَّتِكَ، أَيِ حَرِيصٌ عَلَى بَقَائِهَا،
وَلَا يُقَالُ فِي هَذَا بَخِيلٌ، فَكَانَ الشُّحُّ وَالْجِرْصُ وَاحِدٌ فِي الْمَعْنَى، وَإِنْ كَانَ فِي أَصْلِ الْوَضْعِ الشُّحُّ لِلْمَنْعِ وَالْحَرِصُ
لِلطَّلَبِ، فَأُطْلِقَ عَلَى الْجِرْصِ الشُّحُّ لِأَنَّ كُلَّ وَاحِدٍ مِنْهُمَا سَبَبٌ لِكُونَ الْآخَرِ، وَلِأَنَّ الْبُخْلَ يُحْمَلُ عَلَى الْجِرْصِ،
وَالْجِرْصُ يُحْمَلُ عَلَى الْبُخْلِ انْتَهَى

Ebû Hayyân شُّحٌ (cimrilik) kelimesi hakkında kısa açıklamalarla izaha başlamış, bu ibareye dair sahâbe ve tâbiîn müfessirlerinden rivayetler aktarmıştır. Daha sonra

²⁷⁸ Mâtürîdî, *Te'vilâtü Ehlî's-Sünne*, 3/252.

²⁷⁹ Nisâ 4/128

önceki yaptığı izahları tamamlayacak şekilde شُحَّ kelimesinin manasına dair Mâtürîdî'den teferruatlı bir nakil almıştır.²⁸⁰

İmam Mâtürîdî bu âyette شُحَّ ibaresi üzerine derinlemesine açıklamalar getirmiş, جِرْصُ kelimesiyle arasındaki münasebete değinmiştir. شُحَّ lafzının mana olarak جِرْصُ ibaresine hamledildiğini, bunu da kişinin zımında olanların tamamı için tamahkar olması şeklinde tanımlamıştır. Mâtürîdî, ibareyi teferruatlandırmak için şu açıklamaları getiriyor: "Denilmiştir ki: 'O, senin istediğin, sevdiğin şeylere karşı tamahkardır.' Yani tamah ettiği şeylerin hep elinde olmasını ister. Bu manayı ifade etmek için بَخِيلٌ ibaresi kullanılmaz. شُحَّ ile جِرْصُ bu anlamda tek bir mana gibidir. Kelimelerin aslına rücu ettiğimiz zaman, شُحَّ kelimesinin temelinde mâni olmak vardır. جِرْصُ kelimesinin temelinde ise tamahkarlık vardır. Bu iki kelime birbirinin yerine kullanılabilir, zira her ikisi de birbirinin sebebidir. Bu zâviyeden bakılırsa aslında بَخِيلٌ ile جِرْصُ da birbirinin yerine kullanılabilir."

وقوله - عَزَّ وَجَلَّ -: وَأَحْضِرَتِ الْأَنْفُسُ الشُّحَّ

وقيل: الشح: الحرص، وهو أن يحرص كل على حقه. وكان الشح والحرص واحد، وإن كان أحدهما في المنع، والآخر في الطلب؛ لأن البخل يحمله على الحرص، والحرص يحمله على المنع، وكل واحد منهما يكون سبباً للآخر، والله أعلم

Ebû Hayyân *Te'vilât*'ta kîl lafzi ile geçen rivayeti, Mâtürîdî'ye isnat ederek kitabına almıştır.²⁸¹ Mâtürîdî'nin kelimelerin filolojisine olan hâkimiyetini bu rivayette görmekteyiz.

2.1.16. Eşlere Güzel Davranmak

وَإِنَّ امْرَأَةً خَافَتْ مِنْ بَعْلِهَا نُشُورًا أَوْ إِعْرَاضًا فَلَا جُنَاحَ عَلَيْهِمَا أَنْ يُصْلِحَا بَيْنَهُمَا صُلْحًا وَالصُّلْحُ خَيْرٌ وَأُحْضِرَتِ الْأَنْفُسُ الشُّحَّ وَإِنْ تُحْسِنُوا وَتَتَّقُوا فَإِنَّ اللَّهَ كَانَ بِمَا تَعْمَلُونَ خَبِيرًا

"Eğer bir kadın kocasının kötü muamelesinden yahut yüz çevirmesinden endişe ederse aralarında bir uzlaşmaya varmalarında onlara günah yoktur ve sulh hayırlıdır. Nefisler de cimriliğe meyillidir. Eğer güzel davranır ve Allah'a itaatsizlikten sakınırsanız bilin ki Allah yaptıklarınızdan haberdardır."²⁸²

وَقَالَ الْمَأْتِرِيدِيُّ

²⁸⁰ Ebû Hayyân, *el-Bahrü'l-Muhît*, 4/87.

²⁸¹ Mâtürîdî, *Te'vilâtü Ehlî's-Sünne*, 3/378.

²⁸² Nisâ 4/128

وَإِنْ تُحْسِنُوا فِي أَنْ تُعْطَوْهُنَّ أَكْثَرَ مِنْ حَقِّهِنَّ، وَتَتَّقُوا فِي أَنْ لَا تَنْقُصُوا مِنْ حَقِّهِنَّ شَيْئًا، أَوْ أَنْ تُحْسِنُوا فِي إِبْقَاءِ حَقِّهِنَّ، وَالتَّسْوِيَةَ بَيْنَهُنَّ، وَتَتَّقُوا الْجَوْرَ وَالْمِيلَ وَتُفْضِلَ بَعْضٌ عَلَى بَعْضٍ. أَوْ أَنْ تُحْسِنُوا فِي اتِّبَاعِ مَا أَمَرَكُمُ اللَّهُ بِهِ مِنْ طَاعَتِهِنَّ، وَتَتَّقُوا مَا نَهَاكُمُ عَنْهُ عَنْ مَعْصِيَتِهِ أَنْتَهَى

Ebû Hayyân kelimeleri açıklayıcı kısa cümlelerle tefsire başlamış, daha sonra *Te'vilât*'tan aldığı rivayeti getirmiştir.²⁸³ "Eğer güzel davranır..." cümlesi hakkında aktardığı tek rivayet *Te'vilât*'tan aldığı rivayettir.

Mâtürîdî bu kavlinde âyeti kerime de geçen تُحْسِنُوا kelimesine dair şu açıklamaları yapmıştır: "Kadınların haklarının pek çoğunu hakkıyla yerine getirmek demektir ya da haklarından bir şeyler eksiltmeyerek iyi davranmak veya kadınların (haklarını) ifa ederken güzel davranmaktır. Eşlerine karşı eşit olmak, bir tarafa meyledip diğer eşine zulmetmemektir, Allah'ın emrine tabiyeti sebebiyle onların itaatkâr olanına güzel davranmak, eşlerinin ma'siyet içinde olanlarına karşı ise Allah'ın nehyettiklerini yapmaktan sakınmaktır."

وقوله - عَزَّ وَجَلَّ -: وَإِنْ تُحْسِنُوا وَتَتَّقُوا

في أن تعطوهن أكثر من حقهن، وتتقوا في ألا تبخسوا من حقهن شيئاً

ويحتمل: (وَإِنْ تُحْسِنُوا) في إبقاء حقهن، والتسوية بينهن، وتتقوا الجور والميل، وتفضل بعض على بعض

ويحتمل: (وَإِنْ تُحْسِنُوا) في اتباع ما أمركم الله من طاعته، وتتقوا عما نهاكم الله من معاصيه

"Eğer güzel davranır ve Allah'a itaatsizlikten sakınırsanız." Âyeti hakkında *Te'vilât*'ta şu açıklamalar geçmektedir: "Kadınların haklarının pek çoğunu yerine getirip, haklarından herhangi bir şey eksiltmemektir." Mâtürîdî devamında iki ihtimal daha görür. Birinci ihtimale göre, eşlerin haklarını ifa edip, aralarında eşit davranmaktır. İkinci ihtimale göre ise Allah'ın emrine ittiba ederek itaatkâr eşlerine emredildiği gibi davranmak, itaatkâr olmayan eşlerine ise Allah'ın yasakladığı şeyleri yapmaktan kaçınmaktır.²⁸⁴ Ebû Hayyân, Mâtürîdî'nin ihtimal dahilinde gördüğü açıklamaları da dikkate alarak özetlemiş ve bu üç görüş de *el-Bahrü'l-Muhît*'te yer almıştır.

2.1.17. Âyetin Sibakına Dair Bir Değerlendirme

بَشِيرَ الْمُتَّقِينَ بَأَنَّ لَهُمْ عَذَابًا أَلِيمًا

²⁸³ Ebû Hayyân, *el-Bahrü'l-Muhît*, 4/88.

²⁸⁴ Mâtürîdî, *Te'vilâtü Ehli's-Sünne*, 3/378.

"Münafıkları müjdele, onlar için acı bir azap vardır!"²⁸⁵

قَالَ الْمَآثِرِيُّ

بَشِّرِ الْمُنَافِقِينَ بِدُلِّ عَلَى أَنْ قَوْلُهُ: يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا آمِنُوا «2» فِي أَهْلِ النِّفَاقِ وَالْمُرَاءَةِ، لِأَنَّهُ لَمْ يَسْبِقْ ذِكْرَ
لِلْمُنَافِقِينَ سِوَى هَذِهِ الْآيَةِ. وَيُحْتَمَلُ أَنْ يَكُونَ ابْتِدَاءً مِنْ غَيْرِ تَقَدُّمِ ذِكْرِ الْمُنَافِقِينَ

el-Bahrü'l-Muhît'in menheci gereği Ebû Hayyân önce âyetin manasına dönük, kısa ve basit ifadeler kullanmıştır. Âyetteki "Müjdele!" ibaresine dair açıklamalar yapıp, müjdele lafzının onları alaya alma maksadıyla kullanıldığını bildirir. Ardından İbn Atıyye'den ve *Te'vilât*'tan aldığı rivayetlere yer verir. İki rivayeti de birbirini destekleyici şekilde sunar. Zira iki müellif de Nisâ 136. ve 137. âyetlerinin muhatabının münafıklar olduğunu bu âyetle delillendirerek savunur.

el-Bahrü'l-Muhît'te aktarılan rivayete göre Mâtürîdî, bu âyeti Nisâ 136. âyetin devamı olarak değerlendirip, görüşlerini şu şekilde izah etmektedir: "Münafıkları müjdele' âyeti, riya ve nifak ehlini söz konusu eden Nisâ 136. âyeti kerimenin devamı gibidir. Zira bu âyet dışında, âyetin sibakında münafıklara dönük başka bir hitap yoktur. Bu âyet Münafıklar hakkında evveli olmayan ibtidai bir cümle de olabilir." Nisâ 136. ve 137. âyetlerde her ne kadar münafık ibaresi lafzen gelmemiş olsa da Mâtürîdî manadan münafıkların kastedildiğini ifade etmiş, bunun yanında âyetin evveliyle bağının bulunmaması ihtimalini de göz önünde bulundurmuştur.²⁸⁶

وقوله - عَزَّ وَجَلَّ -: (بَشِّرِ الْمُنَافِقِينَ) - يدل هذا على أن الآية الأولى في أهل النفاق والمرءاة، علي ما ذكرنا من التأويل؛ لأنه لم يسبق فيما تقدم ذكر لهم سوى قوله - تعالى -: (آمِنُوا بِاللَّهِ وَرَسُولِهِ). ويحتمل على الابتداء والانتناف على غير ذكر تقدم، وذلك جائز في القرآن كثير

Âyetin *Te'vilât*'taki izahı yukarıdadır. Lafzi farklılıklar söz konusu olsa da ibarenin mefhumu aynıdır.²⁸⁷

2.1.18. Âyetteki İbarenin Hazf Olunduğu İddiası

يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا شَهَادَةُ بَيْنِكُمْ إِذَا حَضَرَ أَحَدَكُمُ الْمَوْتُ حِينَ الْوَصِيَّةِ اثْنَانِ ذَوَا عَدْلٍ مِنْكُمْ أَوْ آخَرَانِ مِنْ غَيْرِكُمْ إِنْ أَنْتُمْ صَرَبْتُمْ فِي الْأَرْضِ فَأَصَابَتْكُمْ مُصِيبَةُ الْمَوْتِ تَحْسِبُونَهُمَا مِنْ بَعْدِ الصَّلَاةِ فَيُقْسِمَانِ بِاللَّهِ إِنْ أَرْتَبْتُمْ لَا نَشْتَرِي بِهِ ثَمَنًا وَلَوْ كَانَ ذَا قُرْبَىٰ وَلَا نَكْتُمُ شَهَادَةَ اللَّهِ إِنَّا إِذًا لَمِنَ الْآثِمِينَ

²⁸⁵ Nisâ 4/138

²⁸⁶ Ebû Hayyân, *el-Bahrü'l-Muhît*, 4/101.

²⁸⁷ Mâtürîdî, *Te'vilâtü Ehli's-Sünne*, 3/390.

"Ey iman edenler! Birinize ölüm gelip çatınca vasiyet esnasında içinizden iki âdil kişi, şâyet seyahatte iken başınıza ölüm musibeti gelmişse sizden olmayan başka iki kişi aranızda şahitlik etsin. Eğer (vasiyeti uygularken) içinize bir şüphe düşerse, bu iki şahidi namazdan sonra alıyorsunuz; 'Bunu yakınımız hatırına da olsa hiçbir bedel karşılığında satmayız ve Allah'ın buyruğu olan bu tanıklığı asla gizlemeyiz, aksi halde apaçık günahkârlardan olacağımızda kuşku yoktur' diye Allah'ın adına yemin ederler."²⁸⁸

وَقَالَ الْمَأْتِرِيُّ وَاتَّبَعَهُ أَبُو عَبْدِ اللَّهِ الرَّازِيُّ: التَّقْدِيرُ مَا بَيْنَكُمْ فَحَذَفَ مَا

İmam Mâtürîdiye göre شَهَادَةُ بَيْنَكُمْ lafzı arasında ما ibaresi hazf olunmuştur.

Ebû Hayyân âyetin nüzul sebebine dair farklı rivayetleri aktararak izah etmeye başlar. Zemahşerî'den ve İbn Atıyye'den sebebi nüzülü değerlendiren rivayetlere yer verir. Bir önceki âyetle olan münasebetine değinip, şehadetin meşruluğunu bu âyet kapsamında değerlendirir. Daha sonra aldığı rivayetlerle âyetin i'rabî durumunu ve kıraat farklılıklarını inceler. Bu aldığı rivayetlerden biri de İmam Mâtürîdi'ye aittir.²⁸⁹ *el-Bahrü'l-Muhît*'te yer alan açıklamayı *Te'vilât*'ta ilgili âyetin tefsirinde bulamadık.²⁹⁰

2.1.19. Mecazî Kelimeler

أَوْ مَنْ كَانَ مَيِّتًا فَأَحْيَيْنَاهُ وَجَعَلْنَا لَهُ نُورًا يَمْشِي بِهِ فِي النَّاسِ كَمَنْ مَثَلُهُ فِي الظُّلُمَاتِ لَيْسَ بِخَارِجٍ مِنْهَا كَذَلِكَ زُيِّنَ
لِلْكَافِرِينَ مَا كَانُوا يَعْمَلُونَ

"Ölü iken dirilttiğimiz ve insanlar arasında yürüyebilmesi için kendisine ışık tuttuğumuz kimse, karanlıklar içinde kalıp ondan hiç çıkamayacak durumdaki kimse gibi olur mu? İşte kâfirlere yaptıkları böyle güzel gösterilmiştir."²⁹¹

وَقَالَ الْمَأْتِرِيُّ: الْمَوْتُ مَجَازٌ عَنِ كَوْنِهِ فِي ظِلْمَةِ الْبَطْنِ لَا يُبْصَرُ وَلَا يَعْوَلُ شَيْئًا ثُمَّ أُخْرِجَ فَأَبْصَرَ وَعَقَلَ، نَقُولُ: لَا
يَسْتَوِي مَنْ أُخْرِجَ مِنَ الظُّلُمَاتِ وَمَنْ تَرَكَ فِيهَا فَكَذَلِكَ لَا يَسْتَوِي الْمُؤْمِنُ الَّذِي يُبْصِرُ الْحَقَّ وَيَعْمَلُ بِهِ، وَالْكَافِرُ الَّذِي
لَا يُبْصِرُ

Ebû Hayyân, âyetin sebebi nüzulüne dair bazı rivayetleri aktardıktan sonra âyetteki mecazî ibarelere değinmiş, ardından *Te'vilât*'tan aldığı kavle yer vermiştir.²⁹²

²⁸⁸ Mâide 5/106

²⁸⁹ Ebû Hayyân, *el-Bahrü'l-Muhît*, 4/390.

²⁹⁰ Mâtürîdî, *Te'vilâtü Ehli's-Sünne*, 3/638.

²⁹¹ En'âm 6/122

el-Bahrü'l-Muhît'te, Mâtürîdî'ye atfen geçen rivayet şu şekildedir: "Ölüm burada mecazî bir ifadedir. Anne karnının karanlığında kalıp, hiçbir şeyi göremeyen ve akledemeyen insana benzetilmiştir. Sonra o karanlıktan çıkar, görmeye ve akletmeye başlar. Deriz ki; karanlıktan çıkarılan ile karanlıkta terk edilen bir değildir. Hakkı idrak edip; iman eden ve amel edenle, hakkı göremeyen kâfirde elbette bir değildir."

يشبه أن يكون المثل الذي ضرب الله للمؤمن والكافر في الآية أن من كان في ظلمات البطن لا يبصر ولا يسمع ولا يعقل شيئاً، ثم أخرج من ذلك؛ فأبصر وسمع وعقل كمن ترك في تلك الظلمات ولم يخرج منها لا يبصر، ولا يسمع، ولا يعقل، يقول - والله أعلم -: لا يستوي من أخرج من ظلمات البطن بعد ما كان لا يبصر، ولا يسمع، ولا يعقل، ولا يفهم، ثم أبصر وسمع وعقل - والذي ترك في تلك الظلمات على الحال التي كان كما هو: لا يبصر، ولا يسمع، ولا يعقل؛ فعلى ذلك لا يستوي المؤمن الذي يبصر الحق ويسمع ويعقل كل خير ويعلمه، وجعلنا له نورا يمضي به في الناس بنوره، وله أصحاب يدعون الناس إلى الهدى والخير - والكافر: الذي لا يبصر الخير ولا يسمع ولا يعقل، وليس له أصحاب يدعونه إلى الهدى والخيرات، أي: ليس هذا الذي يبصر ويسمع ويعقل كالذي لا يبصر ولا يسمع ولا يعقل

Genel kabule göre; âyette geçen ölüm, nur, zulüm kelimeleri mecazî ifadelerdir.²⁹³ Müfessirler farklı rivayetlerle bu ibareleri açıklamaya çalışmıştır. Ebû Hayyân yukarıda görüldüğü gibi *Te'vilât*'tan gene özet mahiyetinde bir nakilde bulunmuştur.²⁹⁴ Kitabına aldığı bu rivayetle hakikat-mecaz bağlamında bir değerlendirmeye gitmiştir.

2.1.20. Peygamber Gönderilmeden Bir Kavim Helaka Uğrar mı?

يَا مَعْشَرَ الْجِنِّ وَالْإِنْسِ أَلَمْ يَأْتِكُمْ رُسُلٌ مِنْكُمْ يُفَصِّحُونَ عَلَيْكُمْ آيَاتِي وَيُنذِرُونَكُمْ لِقَاءَ يَوْمِكُمْ هَذَا قَالُوا شَهِدْنَا عَلَى أَنْفُسِنَا وَغَرَّبْنَاهُمْ حَيَاةَ الدُّنْيَا وَشَهِدُوا عَلَى أَنْفُسِهِمْ أَنَّهُمْ كَافِرِينَ

"Ey cin ve insan topluluğu! İçinizden size âyetlerimi anlatan ve bugünle karşılaşacağınıza dair sizi uyarayan peygamberler gelmedi mi? 'Kendi aleyhimize şahitlik ederiz' derler; dünya hayatı onları aldatmış oldu ve (âhirette) kâfir olduklarına dair kendi aleyhlerine şahitlik ettiler."²⁹⁵

ذَلِكَ أَنْ لَمْ يَكُنْ رَبُّكَ مُهْلِكَ الْقُرَى بِظُلْمٍ وَأَهْلُهَا غَافِلُونَ

²⁹² Ebû Hayyân, *el-Bahrü'l-Muhît*, 4/634.

²⁹³ Zemaşerî, *el-Keşşâf*, 2/62; Ebü'l-Berekât en-Neseffî, *Medârikü't-Tenzil ve Hakâiku't-Tevîl*, thk. Yûsuf Ali Bedîvî (Beyrut: Darü'l-Kelimi't-Tayyib, 1419/1998), 1/534.

²⁹⁴ Mâtürîdî, *Te'vilâtü Ehli's-Sünne*, 4/248.

²⁹⁵ En'âm 6/130

"Bu da demektir ki, halkı habersizken, rabbın haksızlıkla ülkeleri helâk etmemektedir."²⁹⁶

Ebû Hayyân, âyetin başında yer alan nida ve istifhamın, kıyamet günü azarlama ve kınama için olduğunu ifade ederek tefsire başlar. Tefsirinin devamında âyetin kelâmî bir boyutuna değinerek, cinlerden peygamber gelip gelmeyeceği sorusuna seleften aldığı rivayetlerle cevap bulmaya çalışır. Daha sonra âyette geçen ibareleri tek tek izah ederek tefsire devam eder. Ebû Hayyân'ın âyetleri izah ederken dikkatimizi çeken üslubu, genelde kani olduğu görüşü önce vermesi, ardından; kîl lafzı ile âyetin daha farklı değerlendirmelerinin de olduğunu bildirmesidir. Mesela, "Her biri kendi aleyhine küfür üzere olduğuna şahitlik eder." cümlesini, önce zahiri üzere değerlendirerek, her kâfirin kendi aleyhine şahitlikte bulunacağı şeklinde bir değerlendirmeye gider. Bu görüşü güçlü gördüğü için tefsire bu görüşü aktararak başlar. Ardından ise iki kîl lafzı ile mananın, birbirleri aleyhine şahitlikte bulunacakları ya da kendi organlarının kâfirler aleyhine şahitlikte bulunacağı görüşlerine temas eder.

Ebû Hayyân, 131. âyetin bir önceki âyetle olan yakın münasebetine değinmiş, peygamberlerin tebliği nihâyete erişmeden bir bölgeye azap edilemeyeceğine dair sünnetullahı hatırlattıktan sonra *Te'vilât*'tan aldığı rivayeti getirmiştir. Daha sonra âyetin i'rabî izahlarına geçmiştir.

وَقَالَ الْمَاتَرِيدِيُّ: الْإِشَارَةُ إِلَى مَا وَجَدَ مِنْهُمْ مِنَ التَّكْذِيبِ وَالْمَعْاصِي وَيُحْتَمَلُ أَنْ يُشَارَ بِهِ إِلَى الْهَلَاكِ الَّذِي كَانَ بِالْأُمَّمِ الْخَالِيَةِ أَنْتَهَى.

el-Bahrü'l-Muhît'te, *Te'vilât*'a atfen aktarılan nakil şu şekildedir: "İnsan ve Cin toplulukları içerisinde yalanlayanların ve isyan edenlerin bulunduğu dair işaretir. Daha önceki helak edilmiş toplumlara da işaret olunması söz konusu olabilir."²⁹⁷

ويحتمل ذلك إشارة إلى الهلاك الذي كان بالأمم الخالية

"Daha önceki helak edilmiş toplumlara da işaret olunması söz konusu olabilir."²⁹⁸ *Te'vilât*'ta da bu şekildedir.

و قال الماتريدي: ذلك اشارة الي ما وجد منهم من التكذيب والمعاصي و يحتمل الي الهلاك الذي كان بالامم الخالية

²⁹⁶ En'âm 6/131

²⁹⁷ Ebû Hayyân, *el-Bahrü'l-Muhît*, 4/649.

²⁹⁸ Mâtürîdî, *Te'vilâtü Ehli's-Sünne*,4/261.

İbnü'n-Nakîb el-Makdisî'nin, et-Tahrîr'inde de bu şekilde geçmektedir.²⁹⁹ Bu rivayet üç kitapta da tespit edebildiğimiz ortak rivayetlerin ilkidir. Söz konusu üç kitapta da yoğun bir lafız ve mana benzerliği vardır; ancak ilgili âyetin tefsirinde *Te'vilât*'ta yer almayan bir ibare diğer iki kitapta bulunmaktadır. "Asilerin ve yalanlayanların bulunduğu işaretir." İbaresini *Te'vilât* dışındaki diğer iki kitapta da geçmektedir. Bu da Ebû Hayyân'ın rivayetleri alırken doğrudan kullandığı kaynağın et-Tahrîr olduğunu göstermektedir. Aynı zamanda bu iki kitaptaki lafız benzerliği de dikkat çekmektedir.

2.1.21. Müşriklerin Putların haklarını Allah'ın Hakkından Üstün Tutması

وَجَعَلُوا لِلَّهِ مِمَّا ذَرَأَ مِنَ الْحَرْثِ وَالْأَنْعَامِ نَصِيبًا فَقَالُوا هَذَا لِلَّهِ بِرَعْمِهِمْ وَهَذَا لِشُرَكَائِنَا فَمَا كَانَ لِشُرَكَائِهِمْ فَلَا يَصِلُ إِلَى اللَّهِ وَمَا كَانَ لِلَّهِ فَهُوَ يَصِلُ إِلَى شُرَكَائِهِمْ سَاءَ مَا يَحْكُمُونَ

"Allah'ın yarattığı ekin ve hayvanlardan Allah'a pay ayırıp zanlarınca, 'Bu Allah'a, bu da ortaklarımıza (putlara)' dediler. Ortakları için ayrılan Allah'a ulaşmıyor, fakat Allah için ayrılan ortaklarına ulaşıyor! Ne kötü hüküm veriyorlar."³⁰⁰

وَقَالَ الْمَأْتِرِيُّ: أَيُّ بَيْسٍ الْحُكْمُ حُكْمُهُمْ حَيْثُ قَرَأُوا حَقِّي بِحَقِّ الْأَصْنَامِ وَبَحْسُونِي.

Sahâbe ve tâbiîn müfessirlerinin izahlarıyla başlayan *el-Bahrü'l-Muhît*; İbn Abbas, Mücâhid ve Süddî'ye dayandırdığı bir rivayette özetle şu bilgileri vermektedir: "Cahiliye Arapları zirai ürünleriyle sahip oldukları hayvanlardan bir payı Allah'a, bir payıda şefaatinin³⁰¹ umdukları kabile putlarına adarlar, ihtiyaç duyduklarında ise Allah'ın payından kullanırlar, putlara ayırdıkları paylarda ise daha titiz olurlardı."³⁰² Söz konusu âyet bu bakış açısını eleştirmektedir. Ebû Hayyân'ın, Mâtürîdî'ye atfettiği rivayet şu şekilde geçmektedir: "Onların hükmü ne kadar da kötü hükümdür! Öyle ki Allah'ın hakkını, putlarının haklarıyla bir tutuyorlar. Birde Allah'a ayırdıkları payı eksiltiyorlar, Allah'ın hakkını ne kadar da alçaltıyorlar." *Te'vilât*'tan aldığı bu rivayeti âyetin zahirine en uygun görüş olarak değerlendirir.³⁰³

²⁹⁹ İbnü'n-Nakîb el-Makdisî, *et-Tahrîr ve't-tahbîr* (İstanbul: Süleymaniye Kütüphanesi, Lâleli, 238), 99a.

³⁰⁰ En'âm 6/136

³⁰¹ Ehl-i sünnetin şefaath hakkındaki görüşü için bk. Mâtürîdî, *Kitâbü't-Tevhîd*, 1/365; Neseî, *Tefsîratü'l-Edille*, 2/397; Mâtürîdî, *Kitâbü't-Tevhîd*, 1/365.

³⁰² Detaylı bilgi için bk. Ebû Muhammed el-Begavî, *Meâlimü't-Tenzîl*, thk. Muhammed Abdullah en-Nemr, Osman Cum'a Damîriyye, Süleyman Müslim el-Haraş (Riyad: Dâru Tayyibe, 1417/1997), 3/192.

³⁰³ Ebû Hayyân, *el-Bahrü'l-Muhît*, 4/656.

أحدها: أنهم كانوا يجعلون لله نصيبًا مما كان لله في الحقيقة مع علمهم أن الله هو الذي أنشأ لهم تلك الأشياء وهو ذرأها، ثم يجعلون لله في ذلك نصيبًا وللأصنام نصيبًا، يسفههم لأنهم إذا علموا أن الله هو الذي ذرأ لهم تلك الأشياء وأنشأها لهم، فإليه الاختيار في جعل ذلك لا إليهم إذ علموا، أنهم إنما يملكون هم بجعل الله لهم، وهو المالك عليها حقيقة.

والثاني: ما يبين سفههم -أيضًا- أنهم يجعلون لله في ذلك نصيبًا وللأصنام نصيبًا من الثمار والحروث وغيرها، ثم إذا وقع شيء، مما جعلوا لله وخالط ما جزءوا وجعلوه لشركائهم تركوه، وإذا خالط شيء مما جعلوا لشركائهم، ووقع فيما جعلوه لله أخذوه وردوه على شركائهم وانتفعوا به، وتركوا الآخر للأصنام إيثارًا للأصنام عليه، وإعظاما لها.

ثم أخبر أنهم: سَاءَ مَا يَحْكُمُونَ

أي بس الحكم حكمهم

Te'vilât'a baktığımız zaman müşriklerin akılsızlığını iki vecih üzere değerlendirmektedir. İlkinde; tüm kâinatın, ekinlerin ve hayvanların yaratıcısının Allah olduğunu bile bile Allah'a ve putlara ayrı ayrı pay ayırmalarıdır. İkinci vecihte ise Allah'a ayırdıkları paya nazaran, putlara ayırdıkları payın muhafazasına daha fazla önem vermeleridir.

Ebû Hayyân'ın aldığı rivayetin bir kısmı, *Te'vilât'a* yukarıda geçtiği şekildedir.³⁰⁴

2.1.22. 'Hamule' ve 'Ferş' Kelimelerinin Tahlili

وَمِنَ الْأَنْعَامِ حَمُولَةً وَفَرْشًا كُلُوا مِمَّا رَزَقَكُمُ اللَّهُ وَلَا تَتَّبِعُوا خُطُوَاتِ الشَّيْطَانِ إِنَّهُ لَكُمْ عَدُوٌّ مُبِينٌ

"Hayvanlardan yük taşıyanları ve tüyünden sergi yapılanları da (yaratan O'dur). Allah'ın size rızık olarak verdiklerinden yiyin; şeytanın ardına düşmeyin, şüphesiz o sizin için apaçık bir düşmandır."³⁰⁵

أَوْ مَا قَالَهُ الْمَثَرِيْدِيُّ: مَرَّ كِبُ النَّسَاءِ وَالْفَرْشُ مَا يَكُونُ لِلنِّسَاءِ أَوْ مَا قَالَهُ أَيْضًا: كُلُّ شَيْءٍ مِنَ الْحَيَوَانِ وَغَيْرِهِ يُقَالُ لَهُ فَرْشٌ؟ تَقُولُ لَعَرَبٌ: أَفَرَشَهُ اللَّهُ كَذَا أَيَّ جَعَلَهُ لَهُ

Ebû Hayyân âyetin i'rabına dair bir izahla başlar. Bu âyetin bir önceki âyetteki *أَنْشَأَ*'ye matuf olduğunu bildirerek, "Bu faydalandığınız hayvanları yaratan da Allah'tır." manasına geldiğini aktarır. Daha sonra *حَمُولَةً* ve *فَرْشًا* lafızlarının manalarına dair tâbiîn müfessirlerinden gelen rivayetleri değerlendirir, *Te'vilât'*tan aldığı rivayeti

³⁰⁴ Mâtürîdî, *Te'vilâtü Ehli's-Sünne*, 4/266.

³⁰⁵ En'âm 6/142

de bu rivayetlerin arasına almıştır. İbn Abbas'tan aldığı rivayete göre, *حَمُولَةً* ibaresinden maksat binek gibi taşıma için kullanılan hayvanlar, *فَرَشًا* ibaresini ise koyun olarak değerlendirmiştir. İbn Mes'ûd, Mücâhid gibi müfessirlere göre ise Hamule lafzı deve için, Ferş lafzı ise deveden küçük binek hayvanlar için kullanılır. İbn Zeyd'e göre ise Hamule'den maksat binek hayvanlar, Ferş'ten maksat ise etinden, sütünden ve yününden faydalanılan hayvanlardır.³⁰⁶

وقال أبو عَوْسَجَةَ: الحمولة: مراكب النساء، والفرش: ما يكون للنتاج.

Ebû Hayyân gibi Mâtürîdî de âyeti bir önceki âyete matuf kılmıştır. Âyetin *Te'vilât*'taki izahlarına baktığımız zaman *Te'vilât*'ın zengin bir rivayet birikimine sahip olduğunu görmekteyiz. Zira bu âyet özelinde Ebû Hayyân tefsirinde geçen rivayetlerin hemen hemen tamamı hatta fazlası *Te'vilât*'ta yer almaktadır. Söz konusu rivayete gelince *Te'vilâtü'l-Kur'an*'a baktığımız zaman³⁰⁷ Ebû Hayyân'ın, Mâtürîdî'ye atfettiği açıklamanın *أبو عَوْسَجَةَ* 'ye ait olduğunu görmekteyiz. İbnü'n-Nakîb'in tefsirinde Mâtürîdî'ye atfen aktarılan bilgilerin özetlenerek nakledilmesi, Ebû Hayyân'ın aldığı rivayetleri Mâtürîdî'ye isnat ederek aktarmasına sebep olduğunu düşünüyoruz.

2.1.23. "Rabbimiz Geniş Rahmet Sahibidir."

فَإِنْ كَذَّبُوكَ فَقُلْ رَبُّكُمْ ذُو رَحْمَةٍ وَاسِعَةٍ وَلَا يُرَدُّ بَأْسُهُ عَنِ الْقَوْمِ الْمُجْرِمِينَ

"Eğer seni yalanlarsa da ki: 'Rabbimiz geniş rahmet sahibidir; bununla birlikte O'nun suçlu topluluğa vereceği ceza da geri çevrilemez.'³⁰⁸

وَقَالَ الْمَأْتَرِيُّ: فَإِنْ كَذَّبُوكَ فِيمَا تَدْعُوهُمْ إِلَيْهِ مِنَ التَّصْدِيقِ وَالتَّوْحِيدِ فَقُلْ رَبُّكُمْ ذُو رَحْمَةٍ وَاسِعَةٍ إِذَا رَجَعْتُمْ عَنِ التَّكْذِيبِ انْتَهَى.

Ebû Hayyân âyetteki hitabın muhatabı konusunda tâbiînden çeşitli nakiller aktarmıştır. Tercih ettiği görüşe göre hitap Yahudilerdir ki önceki âyette de Yahudilerden bahsedilmektedir. Kîl lafzı ile hitabın müşriklere dönük olduğuna dair bir görüşte beyan eder.

Ebû Hayyân *عَنْكُمْ* "O'nun suçlu topluluğa vereceği ceza da geri çevrilemez." cümlesini izah ederken *قُلْ* lafzının mamulü olarak âyetin isim cümlesi

³⁰⁶ Ebû Hayyân, *el-Bahrü'l-Muhît*, 4/681.

³⁰⁷ Mâtürîdî, *Te'vilâtü Ehli's-Sünne*, 4/287.

³⁰⁸ En'âm 6/147

üzerine kurulu olduğunu, zira isim cümlesinin fiil cümlesinden daha belîğ olduğunu aktarmaktadır. Allah'ın rahmetini ifade eden bu ibare, isim cümlesi şeklinde gelmişken, gazabını ifade eden cümlenin ise fiil cümlesi olması, rahmeti ile gazabının denk olmadığı; rahmetinin çok daha geniş olduğu, âyetin belîğ bir şekilde bunu ifade ettiğini kitabında ifade eder. Bu ifadelerin ardından *Te'vilât*'tan aldığı kavli getirir. Rivayetin tercümesi şu şekildedir: "Eğer onlar Allah'ı tasdik etmeyi ve tevhide yaptığın çağrışı yalanlarsa; onlara de ki, eğer yalanlamaktan dönerseniz Rabbiniz geniş rahmet sahibidir."³⁰⁹

وقوله - عَزَّ وَجَلَّ -: فَإِنْ كَذَّبُوكَ فَقُلْ رَبُّكُمْ ذُو رَحْمَةٍ وَاسِعَةٍ

قال الحسن: فإن كذبوك فيما تدعوهم إليه وتأمروهم به: من التصديق، والتوحيد له، والربوبية فقل: ربكم ذو رحمة واسعة، إذا رجعتن عن التكذيب، وصدقتم وعرفتم أنه واحد لا شريك له، يغفر لكم ما كان منكم في حال الكفر، ويغفر عنكم سيئاتكم التي كانت

Te'vilât'a baktığımız zaman rivayetin aslında Hasen'e ait olduğunu görmekteyiz. *Te'vilât*'a atfedilen bu ibare gene özetlenmiş bir şekilde *el-Bahrü'l-Muhît*'te yer almıştır. Bize göre, Ebû Hayyân bu rivayeti de diğerleri gibi hocası İbnü'n-Nakîb el-Makdisî'nin eserinden almıştır. İbarenin her zamanki gibi özetlenmiş bir şekilde yer alması, kaynağına istinaden Mâtürîdî'ye atfedilmesi tezimizi güçlendirmektedir.³¹⁰

2.1.24. "Ahd" Kelimesinin Anlamına Dair

وَلَا تَقْرُبُوا مَالَ الْيَتِيمِ إِلَّا بِالَّتِي هِيَ أَحْسَنُ حَتَّىٰ يَبْلُغَ أَشُدَّهُ وَأَوْفُوا الْكَيْلَ وَالْمِيزَانَ بِالْقِسْطِ لَا نُكَلِّفُ نَفْسًا إِلَّا وُسْعَهَا وَإِذَا قُلْتُمْ فَاعْدُوا وَلَوْ كَانَ ذَا قُرْبَىٰ وَبِعَهْدِ اللَّهِ أَوْفُوا ذَلِكُمْ وَصَاكُم بِهِ لَعَلَّكُمْ تَذَكَّرُونَ

"Rüşdüne erişinceye kadar yetimin malına, onun iyiliğine olmadıkça el sürmeyin. Ölçü ve tartıyı adaletle yapın. Biz herkese ancak gücünün yettiği kadarını yükleriz. Söz söylediğiniz zaman, yakınlarınız hakkında bile olsa, adaletli olun. Allah'a verdiğiniz sözü eksiksiz yerine getirin. İşte düşünüp öğüt alınız diye Allah size bunları emretti."³¹¹

قَالَ الْمَأْتَرِيْدِيُّ: أَمْرُهُ وَنَهْيُهُ فِي التَّحْلِيلِ وَالتَّحْرِيمِ

Ebû Hayyân 'ahd' kelimesi üzerinde durur ve ahd'in iki insan arasında olacağını, bu ibarenin Allah'a izafe edilmesi durumunda; emir ve şeriatini muhafaza etme

³⁰⁹ Ebû Hayyân, *el-Bahrü'l-Muhît*, 4/681.

³¹⁰ Mâtürîdî, *Te'vilâtü Ehli's-Sünne*, 4/304.

³¹¹ En'âm 6/152

anlamlarına geldiğini bildirir. Ardından 'ahd' kelimesine dair *Te'vilât*'tan bir rivayet almış ve bir önceki kıl lafzı ile verdiği nakli bu şekilde desteklemiştir.³¹²

Ebû Hayyân'ın İmam Mâtürîdî'den naklettiği görüşe göre 'ahd' kelimesi, helaller ve haramlar konusunda Allah'ın emri ve nehyi³¹³ anlamına gelmektedir.

وقوله - عَزَّ وَجَلَّ -: (وَبِعَهْدِ اللَّهِ أَوْفُوا) أي: بعهد الله الذي عهد إليكم في التحليل والتحریم، والأمر والنهي، وغير ذلك..

Te'vilât'ta yer alan ifade *el-Bahrü'l-Muhît*'e göre lafzî farklılıklar içermekle birlikte aynı manaya gelecek şekilde özetlenerek aktarılmıştır.³¹⁴

2.1.25. Yahudi ve Hristiyanların Bu İsimlerle Adlandırılmaları

أَنْ تَقُولُوا إِنَّمَا أُنزِلَ الْكِتَابُ عَلَي طَائِفَتَيْنِ مِنْ قَبْلِنَا وَإِنْ كُنَّا عَنْ دِرَاسَتِهِمْ لَغَافِلِينَ

"Kitap yalnız bizden önceki iki topluluğa indirildi; biz ise onların okuduklarından tamamen habersiziz."³¹⁵

وَقَالَ الْمَآثِرِيُّ: الْمَعْنَى إِنَّمَا ظَهَرَ نُزُولُ الْكِتَابِ عِنْدَ الْخَلْقِ عَلَي طَائِفَتَيْنِ مِنْ قَبْلِنَا وَلَمْ يَكُونُوا وَقْتَ نَزْلِ التَّوْرَةِ وَالْإِنْجِيلِ يَهُودًا وَلَا نَصَارَى، وَإِنَّمَا حَدَّثَ لَهُمَا هَذَانِ الْإِسْمَانِ لِمَا حَدَّثَ مِنْهُمَا وِدِرَاسَتِهِمْ قِرَاءَتُهُمْ وَدَرَسُهُمْ

Ebû Hayyân *أَنْ تَقُولُوا* ibaresinin mef'ulü liechlih olduğuna dair kanaatini açıkladıktan sonra mef'ulün amili noktasında ihtilaf olduğunu, Kûfe ve Basra ekollerinden ve İbn Atıyye başta olmak üzere önemli dilcilerden çeşitli karşıt rivayetleri aktararak kitabında yer vermiştir. Âyette bahsi geçen iki taifeden maksadın, Yahudi ve Hristiyanlar olduğuna dair hilaf olmadığını bildirir ve âyette hitabı geçen sözleri söyleyenlerin ise müşrik Araplar olduğunu vurgular. Ardından *Te'vilât*'tan aldığı nakli aktarır. "İncil ve Tevrat nâzil olduğu dönemde o toplumlar, Yahudi ve Hristiyan olarak henüz isimlendirilmemişti; ancak daha sonraları kendi kitaplarını okumaları ve öğrenmelerinin neticesinde bu isimlendirmelere mülhak olmuşlardır."³¹⁶

وقوله - عَزَّ وَجَلَّ -: أَنْ تَقُولُوا إِنَّمَا أُنزِلَ الْكِتَابُ عَلَي طَائِفَتَيْنِ مِنْ قَبْلِنَا وَإِنْ كُنَّا عَنْ دِرَاسَتِهِمْ لَغَافِلِينَ

³¹² Ebû Hayyân, *el-Bahrü'l-Muhît*, 4/690.

³¹³ Neseфі tefsirinde de aynı ibare mevcuttur. Bk. Ebü'l-Berekât en-Neseфі, *Medârikü't-Tenzil ve Hakâiku't-Tevîl*, 1/548.

³¹⁴ Mâtürîdî, *Te'vilâtü Ehli's-Sünne*, 4/317.

³¹⁵ En'âm 6/156

³¹⁶ Ebû Hayyân, *el-Bahrü'l-Muhît*, 4/696.

قال أهل التأويل: أنزل الكتاب على الطائفتين: اليهود والنصارى، ومن أنزل الكتاب على اليهود والنصارى إنما أنزله على المسلمين، لكن المعنى - والله أعلم -: إنما أنزل الكتاب على طائفتين، أي: إنما يظهر نزول الكتاب التوراة والإنجيل عند الخلق بطائفتين من قبلنا سموا يهود ونصارى بالتوراة والإنجيل، وإلا لم يكن وقت نزول التوراة يهود، ولا وقت نزول الإنجيل نصارى

Te'vilât'a baktığımızda Ebû Hayyân gibi İmam Mâtürîdî'nin de iki gruptan maksadın Yahudi ve Hristiyan topluluklar olduğu görüşüne katıldığını anlamaktayız. *Te'vilât'ta* aktarılan rivayetin te'vil ehline isnat edildiği görülmektedir. Mübhem bir faille aktarılan rivayet, *el-Bahrü'l-Muhît'te* özetlenerek ve Mâtürîdî'ye atfedilerek aktarılmıştır.³¹⁷

2.1.26. "On katı" İbaresinin Hakikatteki Karşılığı

مَنْ جَاءَ بِالْحَسَنَةِ فَلَهُ عَشْرُ أَمْثَالِهَا وَمَنْ جَاءَ بِالسَّيِّئَةِ فَلَا يُجْزَى إِلَّا مِثْلَهَا وَهُمْ لَا يُظْلَمُونَ

"Kim iyilikle gelirse ona getirdiğinin on katı vardır; kim de kötülükle gelirse o sadece getirdiğinin dengiyle cezalandırılır. Onlar haksızlığa uğratılmazlar."³¹⁸

وَقَالَ الْمَأْتِرِي

أَلَيْسَ عَلَى التَّحْدِيدِ حَتَّى لَا يَزَادَ عَلَيْهِ وَلَا يُنْقَصَ مِنْهُ بَلْ عَلَى التَّعْظِيمِ لِذَلِكَ إِذْ هَذَا الْعَدَدُ لَهُ حَظٌّ عِنْدَ النَّاسِ أَوْ عَلَى التَّمْثِيلِ كَقَوْلِهِ: كَعَرَضِ السَّمَاءِ وَالْأَرْضِ

Ebû Hayyân âyette geçen "on misli" ibaresine dair sahâbe ve tâbiînden çeşitli nakiller aktarmış, "hasene" ve "seyyie" kavramları üzerinde durmuştur. Mesela bu nakillerden birine göre; hasene demek, iman etmek ya da la ilahe illallah demektir, seyylie ise inkâr etmek demektir. Âyette geçen "on katı" ibaresini önce zahiri üzere değerlendirir, ardından karşı görüş olarak Mâtürîdî'den aldığı rivayete yer verir. Zira Mâtürîdî'ye göre "on katı" ifadesinin açıklaması şu şekildedir: "Akılda kalıcı olması için kesretten kinayedir. Buradaki on mislinden maksat, kısıtlama ya da sınırlama değildir; bilakis bu ibare tâzim için getirilmiştir. Bir hasenenin karşılığı çok daha fazla olabilir. On sayısının seçilmesi ise akılda kalması içindir veyahut da -semavat ile arz kadar tabirinde olduğu gibi- temsilen on denilmiştir."³¹⁹

وقوله - عَزَّ وَجَلَّ -: مَنْ جَاءَ بِالْحَسَنَةِ فَلَهُ عَشْرُ أَمْثَالِهَا

³¹⁷ Mâtürîdî, *Te'vilâtü Ehli's-Sünne*, 4/321.

³¹⁸ En'âm 6/160

³¹⁹ Ebû Hayyân, *el-Bahrü'l-Muhît*, 4/702.

ليس هو على التحديد حتى لا يزداد عليه ولا ينقص منه، إنما خرج - والله أعلم - على التعظيم لذلك والإجلال؛ لأنه أخبر في النفقة التي تنفق في سبيل الله أنها تزداد وتنمو إلى سبعمائة، ولا يجوز أن يكون في الحسنة التي جاء بها في التوحيد ما يبلغ إلى ما ذكر، وإذا جاء بنفس ذلك التوحيد لا يبلغ ذلك أو يقصر عن ذلك، ولكنها - والله أعلم - على التعظيم له، أو على التمثيل؛ كقوله: (وَجَنَّةٍ عَرْضُهَا عَرْضُ السَّمَاءِ وَالْأَرْضِ)، ذكر هذا؛ لما لا شيء عند الخلق أوسع منها، وكقوله: (تَكَادُ السَّمَاوَاتُ يَنْفَطِرُنَّ مِنْهُ وَتَنْشَقُّ الْأَرْضُ)، ومثله هو على التمثيل؛

Te'vilât'a baktığımızda ibarenin teferruatlandığını görmekteyiz.³²⁰

Te'vilât'ta dikkatimizi çeken bir nokta Mâtürîdî'nin hasene kelimesine tevhid manası vermeyi câiz görmemesidir. Zira Mâtürîdî'ye göre: "İman artmaz ve azalmaz.³²¹ Tevhid kelimesinin benzeri yoktur ki onu söyleyenin mükâfatı; onun, on misli olsun."

Lügavî nakilleri burada tamamlamış olduk. Ebû Hayyân bazen bir kelimenin manasında, bazen bir kelimenin köküne inen dil tahlillerinde, bazen bir cümlenin i'rabında, bazen ise kıraat farklılıkları konusunda Mâtürîdî'nin *Te'vilât'*ından faydalanmıştır. *Te'vilât* tefsir literatüründe ilk dirâyet tefsiri sayılmasına rağmen -ki hâlâ hak ettiği değeri görmemektedir- rivayet anlamında da zengin bir içeriğe sahiptir. Bölümün başında değindiğimiz gibi Mâtürîdî, Kur'an tefsirinde Arap dilini en önemli unsurlardan biri olarak görmüş ve bu konuda titiz davranmıştır. Kur'an âyetleri hususunda muarızlarına cevap sadedinde söylediklerinin genel manada Arap diline istinat etmesi ve Arap dili kaideleriyle söylediklerini delillendirmesi iddiamızın doğruluğuna kafidir.

2.2. Fıkhî Nakiller

İbâdât, muâmelât ve ukûbâtla ilgili âyetlerin tefsirini konu alan eserlerin ortak adına Ahkâmü'l-Kur'an denir. Tefsîr ilminin tedvîninden itibaren yazılan eserlerde ahkâm âyetlerinin tefsirine de yer verilmiştir. Hicrî 3. asırdan itibaren bu sahada müstakil eserler meydana gelmeye başlamıştır.³²²

Tefsir literatürüne baktığımız zaman Kur'an'ı açıklama çabası âlimlerin ihtisasına ve açıklama ihtiyacı hissettikleri konulara göre farklı ilimlere ağırlık vererek gelişmiştir. Konulu tefsir yönteminin kullanıldığı en eski tür olarak ahkâm

³²⁰ Mâtürîdî, *Te'vilâtü Ehli's-Sünne*, 4/334.

³²¹ Neseî, *Tebîrâtü'l-Edille*, 2/417; Neseî, *Bahrü'l-Kelâm*, 67.

³²² Bedrettin Çetiner, "Ahkâmü'l-Kur'an", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1988), 1/551.

âyetlerinin tefsiri kabul edilmiştir. Kur'an'ı baştan sona tefsir eden ilk müellif olan Mukâtil b. Süleymân'ın (ö.150/767) "Tefsîrû'l-hamsi mie âye mine'l-Kur'ân" adlı eseri ilk derli toplu ahkam tefsiridir.³²³ İmam Şâfiî (ö. 204/820), Tahâvî (ö. 321/933), Cessâs (ö. 370/981) gibi âlimler bu alana dair önemli eserlere imza atmışlardır.

Mâtürîdî sadece mütekellim ve müfessir değil aynı zamanda fakihdir. Ebû Hanîfe'ye uzanan hoca silsilesi, kendi döneminde fakih olarak tanınması ve kendi eserlerinde fakih ünvanı kullanması fikhî birikimine işarettir. Öğrencisi Rüstüfağnî'ye İmam Muhammed'in *el-Mebsût*'unun tamamını, *el-Camiu'l-Kebir*'i de zekât bölümüne kadar okuttuğu bilinen Mâtürîdî, kelâm'da olduğu kadar fıkıhta da üstattır.³²⁴ Günümüze ulaşmasa da *Meâhizü's-şerâi fi usûli'l-fikh* Mâtürîdî'nin kaynaklarda en çok alıntı yapılan fıkıh usulü eseridir. *Şerhu'l-Câmi'i's-sagîr* Hanefî mezhebinin temel kaynaklarından İmam Muhammed'in eserine yazılan bu şerhte Mâtürîdî'nin fıkıha dair bir diğer önemli eseridir. Ebû'l-Usr el-Pezdevî kitaba atıfta bulunmakta, dedesi Abdülkerim el-Pezdevî'yi kitabın ravilerinden saymaktadır. *Tevilatü'l-Kur'an* ahkam âyetlerin tefsirinde Mâtürîdî'nin Hanefî fikhî ve usulüne dair görüşlerini zengin bir ölçekte bizlere sunmaktadır.³²⁵ Şimdi fikhî rivayetlere geçelim.

2.2.1. Takva (Sakınmak) Avdan Kaçınmaktır

وَأَذْكُرُوا اللَّهَ فِي أَيَّامٍ مَعْدُودَاتٍ فَمَنْ تَعَجَّلَ فِي يَوْمَيْنِ فَلَا إِثْمَ عَلَيْهِ وَمَنْ تَأَخَّرَ فَلَا إِثْمَ عَلَيْهِ لِمَنِ اتَّقَىٰ وَاتَّقُوا اللَّهَ
وَاعْلَمُوا أَنَّكُمْ إِلَيْهِ تُحْشَرُونَ

"Belirlenmiş günlerde Allah'ı zikredin. Allah'a saygılı olan için iki günde (dönmekte) acele edene günah yoktur; daha uzun kalana da günah yoktur. Allah'a saygılı olun. Bilin ki sizler O'nun huzurunda toplanacaksınız!"³²⁶

وَقَالَ الْمَأْثُرِيُّ: لِمَنِ اتَّقَىٰ قَتَلَ الصَّيِّدَ فِي الْإِحْرَامِ

Âyette haccın ahvaliyle alakalı bilgiler yer almaktadır. Ebû Hayyân *لِمَنِ اتَّقَىٰ* ibaresi hakkında çeşitli rivayetler aktarmıştır. Günahta ısrar eden kişinin zahirde hac ibadetini yapsa da ona bir faydasının olmayacağı cümlesi ibareyi açıklayan dikkat çekici rivayetlerden biridir. Tâbiîn âlimlerinden nakledilen başka bir görüşte ibarenin anlamı ihramlıyken yasak olan tüm şeylerden sakınmak, fiskdan ve nizadan uzak

³²³ Abdülhamid Birişik, "Tefsir", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2011), 40/289.

³²⁴ Özen, "İmam Ebû Mansûr el-Mâtürîdî'nin Fıkıh Usûlünün İnşâsı", 205.

³²⁵ Özen, "İmam Ebû Mansûr el-Mâtürîdî'nin Fıkıh Usûlünün İnşâsı", 209.

³²⁶ Bakara 2/203

durmadır. Daha sonra *Te'vilât*'tan aktardığı rivayeti getirir. Mâtürîdî'ye göre ibarenin manası: "İhramlı iken avlanmaktan sakınmaktır."³²⁷

وقوله: لِمَنْ اتَّقَى وَاتَّقُوا اللَّهَ وَاعْلَمُوا أَنَّكُمْ إِلَيْهِ تُحْشَرُونَ

قيل فيه بوجه

قيل: (لِمَنْ اتَّقَى)، قتل الصيد في الإحرام، وعلى ذلك قوله: (وَاتَّقُوا اللَّهَ) وأي فلا تستحلوا قتل الصيد في الإحرام

وقيل: (لِمَنْ اتَّقَى) جميع ما يحرم عليه الإحرام من الرفث، والفسوق، والجدال وغيره،

Te'vilât'a baktığımız zaman لِمَنْ اتَّقَى ibaresini iki vecihle değerlendirdiğini görmekteyiz. Mâtürîdî iki vechi de mübhem bir şekilde "kîl" lafzı ile ifade etmiştir. İlk açıklamaya göre ibarenin anlamı 'ihramlı iken avlanmaktan sakınma' manasıdır ki *el-Bahrü'l-Muhît*'te yer alan açıklama da budur. İkinci açıklamaya göre ise ibarenin anlamı ihramlı iken sadece avlanmaktan değil tüm yasaklı şeylerden sakınma manasıdır. Görüldüğü gibi *Te'vilât*'ta geçen mübhem rivayet, *el-Bahrü'l-Muhît*'te Mâtürîdî'ye atfedilmiş şekilde yer almaktadır.³²⁸

2.2.2. Kadınların Tarlaya Benzetilmesi

نِسَاؤُكُمْ حَرْثٌ لَكُمْ فَأْتُوا حَرْثَكُمْ أَنَّى شِئْتُمْ وَقَدِّمُوا لِأَنفُسِكُمْ وَاتَّقُوا اللَّهَ وَاعْلَمُوا أَنَّكُمْ مُلَاقُوهُ وَبَشِّرِ الْمُؤْمِنِينَ

"Kadınlar sizin ekeneğinizdir; ekeneğinize hangi taraftan isterseniz oradan varın. Kendiniz için de önceden hazırlık yapın. Allah'tan sakının ve bilin ki O'na kavuşacaksınız. Müminleri müjdele."³²⁹

قَالَ الْمَأْتِرِيذِيُّ: أَيُّ مُرْدَرَعٍ لَكُمْ، وَفِيهَا دَلِيلٌ عَلَى النَّهْيِ عَنْ امْتِنَاعِ وَطَى النِّسَاءِ، لِأَنَّ الْمُرْدَرَعَ إِذَا تَرَكَ ضَاعَ

وَدَلِيلٌ عَلَى إِبَاحَةِ الْوَطْءِ لِطَلْبِ النَّسْلِ وَالْوَالِدِ، لَا لِفَضَاءِ الشَّهْوَةِ. ائْتَهَى كَلَامُهُ

Ebû Hayyân âyetin irâbına dair açıklamalarla tefsire başlar. Teşbih edatının hazfolunduğunu ve âyette bir teşbih sanatının bulunduğunu, tarladan maksadın kadın rahmi olduğunu,³³⁰ nebatatın da doğacak olan çocuk olduğunu aktarmıştır. Kîl lafzı ile ayette yer alan 'tarla' kelimesine bir izah daha getirerek ibarenin nikahtan kinaye olduğunu bildirir. Ardından *Te'vilât*'tan aldığı nakli aktarır.

³²⁷ Ebû Hayyân, *el-Bahrü'l-Muhît*, 2/324.

³²⁸ Mâtürîdî, *Te'vilâtü Ehli's-Sünne*, 2/99.

³²⁹ Bakara 2/223

³³⁰ Cessâs'da ibareyi cimâ'dan kinaye olarak değerlendirir. Bk. Ebû Bekr Cessâs, *Ahkâmü'l-Kur'an*, Muhammed Sâdık Kamhâvî vd. (Beirut: Dârü İhyâi't-Türâsi'l-Arabi, h.1405), 2/39.

Âyeti kerimenin lafzen zahirine baktığımızda, kadın-erkek münasebetinin ele alındığını ve veciz bir benzetmenin kullanıldığını görüyoruz. "حَزْتُ لَكُمْ" "Sizin ekeneğinizdir." İbaresini hakkında gelen rivayetleri değerlendiren Ebû Hayyân, İmam Mâtürîdî'den şu nakli aktarmıştır: "Kadınlar sizin ekeneğinizdir. Bu ibarede kadınla münasebetten imtina eden erkekleri men etme vardır; çünkü ekenek yani tarla terkedildiği zaman çoraklaşır. Kadınlarla münasebetin şehveti yok etme üzerine değil de salih bir evlat talep etme üzere mübah olduğuna delildir."³³¹

الحرت: هو الزرع. وفيه دليل النهي عن الاعتزال عنها؛ لأن الزرع إذا ترك سُدَى فيضيع ويخرب
وَدَلِيلٌ عَلَى إِبَاحَةِ الْوَطْءِ لِطَلَبِ النَّسْلِ وَالْوَالِدِ، لَا لِقَضَاءِ الشَّهْوَةِ. انْتَهَى كَلَامُهُ.

Te'vilât'ta ibare aynı mefhumu ifade edecek şekilde geçmesiyle beraber bazı lafzi farklılıklar vardır.³³² Görüldüğü gibi âyette yer alan bir benzetme üzerinden fikhî bir hüküm çıkarılmıştır.

2.2.3. Elbisenin Selem Akdine Dahil Edilmesi

يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا إِذَا تَدَايَنْتُمْ بِدَيْنٍ إِلَىٰ أَجَلٍ مُّسَمًّى فَاكْتُبُوهُ وَلْيَكْتُبَ بَيْنَكُمْ كَاتِبٌ بِالْعَدْلِ وَلَا يَأْبَ كَاتِبٌ أَنْ يَكْتُبَ كَمَا عَلَّمَهُ اللَّهُ فَلْيَكْتُبْ وَلْيُمْلِلِ الَّذِي عَلَيْهِ الْحَقُّ وَلْيَتَّقِ اللَّهَ رَبَّهُ وَلَا بِيْحْسَ مِنْهُ شَيْئًا فَإِنْ كَانَ الَّذِي عَلَيْهِ الْحَقُّ سَفِيهًا أَوْ ضَعِيفًا أَوْ لَا يَسْتَطِيعُ أَنْ يُمْلََّ هُوَ فَلْيُمْلِلْ وَلِيَّهُ بِالْعَدْلِ وَاسْتَشْهِدُوا شَهِيدَيْنِ مِنْ رِجَالِكُمْ فَإِنْ لَمْ يَكُونَا رَجُلَيْنِ فَرَجُلٌ وَامْرَأَتَانِ مِمَّنْ تَرْضَوْنَ مِنَ الشُّهَدَاءِ أَنْ تَضِلَّ إِحْدَاهُمَا فَتُذَكِّرَ إِحْدَاهُمَا الْأُخْرَى وَلَا يَأْبَ الشُّهَدَاءُ إِذَا مَا دُعُوا وَلَا تَسْأَمُوا أَنْ تَكْتُبُوهُ صَغِيرًا أَوْ كَبِيرًا إِلَىٰ أَجَلِهِ ذَلِكُمْ أَقْسَطُ عِنْدَ اللَّهِ وَأَقْوَمُ لِلشَّهَادَةِ وَأَدْنَىٰ أَلَّا تَرْتَابُوا إِلَّا أَنْ تَكُونَ تِجَارَةً حَاضِرَةً تُدِيرُونَهَا بَيْنَكُمْ فَلَيْسَ عَلَيْكُمْ جُنَاحٌ أَلَّا تَكْتُبُوهَا وَأَشْهِدُوا إِذَا تَبَايَعْتُمْ وَلَا يُضَارَّ كَاتِبٌ وَلَا شَهِيدٌ وَإِنْ تَفَعَّلُوا فَإِنَّهُ فَسُوقٌ بِكُمْ وَاتَّقُوا اللَّهَ وَيُعَلِّمُكُمُ اللَّهُ وَاللَّهُ بِكُلِّ شَيْءٍ عَلِيمٌ

"Ey iman edenler! Belirlenmiş bir zamana kadar bir borç ilişkisi kurduğunuzda bunu yazın. Aranızdan bir kâtip bunu adaletle yazsın. Kâtip Allah'ın kendisine öğrettiği gibi yazmaktan geri durmasın. Artık o yazsın, borçlu da yazdırsın; rabbi olan Allah'tan korksun ve borçtan hiçbir şeyi eksik bırakmasın. Eğer borçlu akılcı zayıf veya eksik yahut kendisi yazdıramaz durumda olursa velisi adaletle yazdırsın. Erkeklerinizden iki şahidi de tanık tutun. Şahitler iki erkek olmazlarsa, rıza göstereceğiniz şahitlerden bir erkekle -biri yanılırsa diğerinin ona hatırlatması için- iki de kadın olsunlar. Çağrıldıklarında şahitler gelmezlik etmesinler. Borç küçük olsun büyük olsun vadesini belirterek onu yazmaktan üşenmeyin. Böyle yapmanız

³³¹ Ebû Hayyân, *el-Bahrü'l-Muhît*, 2/428.

³³² Mâtürîdî, *Te'vilâtü Ehli's-Sünne*, 2/137.

Allah katında daha adaletli, şahitlik için daha destekleyici ve şüpheye düşmemeniz için daha uygundur. Borç ilişkisinin, aranızda alıp vererek bitirdiğiniz peşin ticaret olması müstesnadır; onu yazmamanızda sizin için bir sakınca yoktur. Alışveriş yaptığınızda şahit tutun. Kâtip de şahit de zarar görmesin. Eğer bunu yapar da zarar verirseniz şüphesiz bu sizin yoldan çıkmanız demektir. Allah'tan korkun, Allah size öğretiyor, Allah her şeyi hakkıyla bilmektedir."³³³

وَقَالَ الْمَاتِرِيدِيُّ: فِيهِ دَلَالَةٌ عَلَى جَوَازِ السَّلْمِ فِي النَّيِّابِ، لِأَنَّ مَا يُؤْكَلُ أَوْ يُوزَنُ لَا يُقَالُ فِيهِ الصَّغِيرُ وَالْكَبِيرُ، وَإِنَّمَا يُقَالُ ذَلِكَ فِي الْعَدَدِيِّ وَالذَّرْعِيِّ. انْتَهَى

Ebû Hayyân, "Borç küçük olsun büyük olsun vadesini belirterek onu yazmaktan üşenmeyin." âyetinin hikmetini insanlar arası niza olmaması ve insanların alacak verecekte kullanılan mallarının iyi bir şekilde tespit edilmesi şeklinde izah etmiştir. Zira borca şahit tutmak ve yazmak, insanlarda oluşabilecek vehmi vesveseleri ve inkârı en asgariye indirecektir, der. Daha sonra *Te'vilât*'tan aldığı kavle yer vermiş ve selem akdine değinmiştir. Mâtürîdî'den aldığı nakil dışında selem akdine dair bir açıklamada bulunmamıştır.

Müdâyene âyeti olarak da bilinen bu âyeti kerime; kitap, sünnet ve icmâ ile sabit olan selem akdinin Kur'an-ı Kerîm'deki delilidir. Âyet-i kerime'de geçen 'deyn' kelimesi, İbn Abbas tarafından 'selem' olarak tefsir edilmiştir.³³⁴ *el-Bahrü'l-Muhît*'e göre, Mâtürîdî bu âyetle elbise türü şeylerin de selem akdine muhatap olacağına değinmiştir; çünkü elbise yenilebilen ya da tartılabilen bir şey değildir. Nihâyetinde selem akdinin de adedî ve ziraî³³⁵ olma şartıyla cevazı vardır.³³⁶

فيه دليل جواز السلم من قوله: (إِذَا تَدَايَنْتُمْ بِدَيْنٍ)؛ لأن المدائنة هي فعل اثنين، وهو السلم نفسه؛ لأنه دين من الجانبين جميعًا،

وقوله تعالى: (إِلَى أَجَلٍ مُّسَمًّى):

فالعرف في الإسلاف عند الناس: ألا يخلى عن الأجل، فصار الأجل بالعرف شرطاً في جواز السلم وإن لم يؤجل؛ لأن الرجل لا يسلم السلف ليؤديه حالة الإسلاف؛ لأن الحاجة هي التي تحمله على الإسلاف فهو إنما يسلف ليؤديه في وقت ثان؛ لأنه لو كان عنده حاضر لا يحتاج إلى غيره، ولكنه يبيعه فيصل إلى حاجته، ولا يتحمل المؤمنة

³³³ Bakara 2/282

³³⁴ Ebû Bekr Cessâs, *Ahkâmü'l-Kur'an*, 2/208; Bilal Aybakan, "Selem", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2009), 36/403.

³³⁵ Mehmet Erkal, "Arşın", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1991), 3/411-413.

³³⁶ Ebû Hayyân, *el-Bahrü'l-Muhît*, 2/736.

العظيمة، فصار في العرف كأنه بأجل، يفسد لترك بيان الأجل. والله أعلم. وعلى ذلك رُوِيَ عن رسول الله - صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ -، أنه قال: " من أسلف فليسلف في كيل معلوم، ووزن معلوم، إلى أجل معلوم ".

وقوله تعالى: وَلَا تَسْأَمُوا أَنْ تَكْتُبُوهُ صَغِيرًا أَوْ كَبِيرًا إِلَىٰ أَجَلِهِ

فيه دلالة جواز السلم في الثياب؛ لأن ما يكال ويوزن لا يقال فيه: " الصغير والكبير "، ولا يكتب: " صغيرة وكبيرة "، إنما يقال ذلك في العددي

Te'vilât'a baktığımız zaman Mâtürîdî bu âyeti selem akdinin cevazına dair delil olarak görür ve şöyle değerlendirir: "Müdâyene yani borçlanma, iki fiili içerir ki selem akdi de bundan ibarettir; çünkü selem akdi 2 taraf için de borçtur. Selef nezdinde insanlar indinde vakti belirsiz bırakmamak örfleşmiştir. Selem akdinin câiz olması için örfen vaktin belirlenmesi şarttır." Mâtürîdî âyette geçen borcun küçük veya büyük olması ifadesine atfen elbisenin tartılabilen bir mal olmayıp adedî nevinden bir mal olduğu için elbise konusunda selem akdine cevaz vermektedir.³³⁷ Ebû Hayyân ibareyi gene özetleyerek tefsirine almıştır. Bir sonraki rivayette ise Îsâ (as)'ın mahiyetine dair yapılan bir açıklamanın nasıl fikhî bir yoruma tabi olduğunu göreceğiz

2.2.4. Kâif'in Sözü'nün Hükümü

هُوَ الَّذِي يُصَوِّرُكُمْ فِي الْأَرْحَامِ كَيْفَ يَشَاءُ لَا إِلَهَ إِلَّا هُوَ الْعَزِيزُ الْحَكِيمُ

"Sizi rahimlerde dilediği gibi şekillendiren O'dur. Mutlak güç ve hikmet sahibi olan Allah'tan başka ilâh yoktur."³³⁸

قَالَ الْمَآثِرِيُّ: فِيهِ إِبْطَالُ قَوْلِ مَنْ يَجْعَلُ قَوْلَ الْقَائِفِ حُجَّةً فِي دَعْوَى النَّسَبِ، لِأَنَّهُ جَعَلَ عِلْمَ التَّصَوُّيرِ فِي الْأَرْحَامِ لِنَفْسِهِ، فَكَيْفَ يَعْرِفُ الْقَائِفُ صَوْرَهُ مِنْ مَائِهِ عِنْدَ قِيَامِ النَّسَابِ فِي الصُّورِ؟ انْتَهَى.

Âl-i İmrân sûresi baştan itibaren 80. âyete kadar Necran Hristiyanlarının sorularına ve iddialarına cevap olarak nazil olmuştur.³³⁹ 6. Âyette de esas maksat Îsâ (as)'ın babasız dünyaya gelmesi hadisesini ilahlık mertebesine te'vil eden Hristiyan alemine eleştiridir.³⁴⁰

Cahiliyye Arap toplumunda ilm-i kıyâfe adıyla var olan bir ilim vardır. Bu ilme göre yeni doğan bir çocuğun fizyonomisine bakarak nesebini tespit etmek

³³⁷ Mâtürîdî, *Te'vilâtü Ehli's-Sünne*, 2/247.

³³⁸ Âl-i İmrân 3/6

³³⁹ Cessâs, *Ahkâmü'l-Kur'an*, 2/285, 295, 297.

³⁴⁰ Hristiyanların Îsâ (as) hakkındaki iddiaları için bk. Mâtürîdî, *Kitâbü't-Tevhîd*, 1/210.

mümkündür.³⁴¹ "Sizi rahimlerde dilediği gibi şekillendiren O'dur." Âyetinin izahında Ebû Hayyân, *Te'vilât*'a atfen yukarıdaki ibareyi aktarır. Mâtürîdî'ye göre: "Bu âyet nesep davasında kâif'in sözünün hükümsüz olduğuna delildir. Zira Allah(cc), rahimlerdeki bebeklerin şekillerinin takdir edilmesini kendi nefesine izafe etmiştir. O halde Allah'ın dilediği gibi şekillendirdiği basit bir sudan müteşekkil bir sübyanı kâif'in bilmesi mümkün görünmemektedir." Îsâ (as)'ın yaratılması hadisesinden bahseden bu ayetten Mâtürîdî fikhî bir hüküm çıkararak, kendi döneminde var olan ilm-i kıyâfenin muteber olmadığını bu şekilde delillendirir.³⁴²

فيه دليل نقض قول من يقول بالقائف؛ لأنه جعل علم التصور في الأرحام لنفسه، لم يجعل لغيره، كيف عرف بالقائف تصوير الأول، حتى قال الله: إنه على صورته وعلى صويره، وإنه من مائه، ثم اختلف في خلق الأشياء:

قَالَ بَعْضُهُمْ بَخْلُقِ الْفُرُوعِ مِنَ الْأَصُولِ، وَهِيَ سَبَابٌ لِلْفُرُوعِ.

وقال آخرون: يكون بأسباب وبغير أسباب، فإن كان بعض الأشياء يكون بأسباب؛ من نحو الإنسان من النطفة، إلا أن النطفة تتلف؛ فتكون علقة، ثم مضغة؛ فدل أنه يخلق الخلق كيف شاء من شيء ولا من شيء، بسبب وبغير سبب، وهو القادر على ذلك، وبالله التوفيق.

İmam Mâtürîdî, bu âyete mülhem nesep davalarında kâif'in³⁴³ sözünün dayanaksız olduğunu âyetten çıkardığı delille ortaya koyar.³⁴⁴ Lafzi farklılıklar olmasıyla beraber iki rivayette mana olarak aynıdır. *Te'vilât*'ta ek olarak, mahlukatın yaratılmasının sebeplere tevessül ettirildiğine dair karşıt iki görüş tartışılmaktadır.

2.2.5. Atların Sâime Hayvan Grubuna Dahil Edilmesi

رُيِّنَ لِلنَّاسِ حُبُّ الشَّهَوَاتِ مِنَ النِّسَاءِ وَالْبَنِينَ وَالْقَنَاطِيرِ الْمُقَنْطَرَةِ مِنَ الذَّهَبِ وَالْفِضَّةِ وَالْخَيْلِ الْمُسَوَّمَةِ وَالْأَنْعَامِ وَالْحَرْثِ ذَلِكَ مَتَاعُ الْحَيَاةِ الدُّنْيَا وَاللَّهُ عِنْدَهُ حُسْنُ الْمَبَإِ

"Nefsânî arzulara, (özellikle) kadınlara, oğullara, yığın yığın biriktirilmiş altın ve gümüşe, soylu atlara, sağmal hayvanlara ve ekinlere düşkünlük insanlara çekici kılındı. İşte bunlar dünya hayatının geçici menfaatleridir. Halbuki varılacak güzel yer, Allah'ın katındadır."³⁴⁵

³⁴¹ Detaylı bilgi için bk. Mehmet Serhan Tayşi, "Kıyâfe", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2002), 25/508.

³⁴² Ebû Hayyân, *el-Bahrü'l-Muhît*, 3/19.

³⁴³ Kâif, Kıyâfe'nin ismi failidir. İki kişinin fizyolojik yapıları ve organları arasındaki benzerliklerden hareketle aralarında kan bağı (nesep) bulunduğunu tesbit etmek anlamına gelir. Detaylı bilgi için bk. Mehmet Serhan Tayşi, "Kıyâfe", (Ankara:2002) 25/508.

³⁴⁴ Mâtürîdî, *Te'vilâtü Ehli's-Sünne*, 2/302.

³⁴⁵ Âl-i İmrân 3/14

وَمِنْ غَرِيبٍ مَا اسْتَنْبَطَ مِنَ الْأَحْكَامِ فِي هَذِهِ الْآيَةِ أَنَّ فِيهَا دَلَالَةً عَلَى إِجَابِ الصَّدَقَةِ فِي الْخَيْلِ السَّائِمَةِ لِذِكْرِهَا مَعَ مَا تَجِبُ فِيهِ الصَّدَقَةُ أَوْ النَّفَقَةُ، فَالنِّسَاءُ وَالْبُنُونَ فِيهِمُ النَّفَقَةُ، وَبَاقِيهَا فِيهَا الصَّدَقَةُ، قَالَهُ الْمَأْتُرِيدِيُّ

Âyette yer alan "İnsanlara güzel gösterildi." cümlesi önemli kelâmî ihtilaflara işaret etmektedir. Bu hususta kelâmda müstakil bir başlık halinde yer alan hüsün-kubuh konusuna dair görüşler, müelliflerin âyeti tefsir ederken ki en önemli hareket noktaları olmuştur. Zira Tevîlât'ta bu ayetin izahında uzun kelâmî açıklamalarla karşılaşmaktayız. Ancak bu ayeti izah ederken bu uzun izahlara değinmeyeceğiz. Çünkü Ebû Hayyân bu âyetin tefsirinde garip bir istinbat olarak tanımladığı Mâtürîdî'nin ayetten çıkardığı fikhî hükme değinmektedir.³⁴⁶

Bu fikhî hükme göre; Mâtürîdî, âyette güzel gösterildiği ifade edilerek lafzen sayılanlar için zekât ya da nafakanın gerektiğini düşünür. Sayılanlar içerisinde kadın ve çocuklara nafaka, bu ikisinin dışındakilere ise zekâtın gerektiğini vurgular. Bu yaptığı çıkarımla sâime at üzerine de zekâtın gerektiğini bu ayetten çıkardığı hükümle destekler. Sâime hayvan tabiri yılın yarısından çoğunu meralarda geçiren koyun, sığır ve deve gibi hayvanlar için kullanılan fikhî bir ibaredir. Bu sâime hayvan grubuna merkep ve katır kesinlikle dahil edilmezken, at konusunda ise ihtilaf vardır. Mâtürîdî bu âyeti delil göstererek atın da sâime hayvan grubuna girdiğinin altını çizer.

ثم في الآية دلالة وجوب الحق في كل ما ذكر في الآية من المال، وكذلك الخيل، وأما في النساء والبنين: فلما مُتَعَوَّا بِهِمْ - أوجب عليهم النفقة كذلك. وقوله - عز وجل - (وَالْقَاتِطِيرِ الْمُقَنْطَرَةِ مِنَ الذَّهَبِ وَالْفِضَّةِ وَالْخَيْلِ الْمُسَوَّمَةِ): أوجب في النساء عليهم النفقة، وكذلك البنين، وأوجب في الذهب والفضة حقا، ثم ذكر الخيل المسومة: إن كان المراد منه جعلها سائمة؛ لذلك قال أبو حنيفة - رضي الله عنه -: إِنَّ فِي الْخَيْلِ صَدَقَةً، ثم اختلف في المسومة؛ قَالَ بَعْضُهُمْ: هي المسيية الراعية وقال آخرون: هي المعلمة، وعن ابن عباس - رَضِيَ اللهُ عَنْهُ -: " الْمُسَوَّمَةُ الرَّاعِيَةُ وقال غيرهم: الْمُطَهَّمَةُ، وهي الْمُحَسَّنَةُ.

Te'vilât'a baktığımız zaman *el-Bahrü'l-Muhît'te* geçen ibarenin teferruatlı bir şekilde yer aldığını görmekteyiz. Ebû Hayyân metni öncekilerde olduğu gibi özetleyerek aktarmıştır.³⁴⁷ Mâtürîdî, âyette insanlara güzel gösterildiği ifade edilen her bir nesne için nafaka ya da zekâtı gerekli görmüş, atında sayılanlar içerisinde sayılmasının neticesinde sâime at üzerine de zekâtın gerekeceğini bu şekilde izah

³⁴⁶ Ebû Hayyân, *el-Bahrü'l-Muhît*, 3/53.

³⁴⁷ Mâtürîdî, *Te'vilâtü Ehli's-Sünne*, 2/323-326.

etmiştir. Bir sonraki rivayette Meryem (as)'a cemaatle ibadetin emredilmesinin şeri açıklamasını okuyacağız.

2.2.6. Meryem (as)'a Toplu İbadete Katılma Emrinin İzahı

يَا مَرْيَمُ اقْنُتِي لِرَبِّكِ وَاسْجُدِي وَارْكَعِي مَعَ الرَّاكِعِينَ

"Ey Meryem! Rabbine ibadet et; secdeye kapan, huzurunda eğilenlerle beraber sen de eğil."³⁴⁸

قَالَ الْمَاتُرِيدِيُّ

وَأَمَّ تُكْرَهُ لَهَا الصَّلَاةُ فِي الْجَمَاعَةِ، وَإِنْ كَانَتْ شَابَةً، لِأَنَّهُمْ كَانُوا ذَوِي قَرَابَةٍ مِنْهَا وَرَحِمٍ، وَلِذَلِكَ اخْتَصُّوا فِي ضَمِّهَا وَإِمْسَاكِهَا. انْتَهَى

Meryem (as)'a toplu ibadete katılmasının emredilmesi onların şeriatince de uygun görülmediği için çeşitli izahlar tefsirlerde yer almıştır. Meryem (as)'a özgü bir durum olduğu, bir örtü arkasında toplu ibadete katıldığı gibi çeşitli açıklamalar geçmektedir. Mâtürîdî'ye göre ise: "Hz. Meryem genç bir kadın olmasına rağmen; ona, cemaatle ibadet mekruh kılınmamıştır. Çünkü bulunduğu mabette ibadet eden kişiler akrabaları ve yakınlarıdır. Bu sebepten onu büyütmeleri ve yetiştirmeleri onlara has kılınmıştı."³⁴⁹ Görüldüğü gibi Mâtürîdî toplu ibadet emrini ibadethanede Meryem (as)'a yabancı birinin bulunmamasına bağlamıştır.

فَإِنْ قِيلَ: كَيْفَ أُمِرَتْ بِالرُّكُوعِ مَعَ الرَّاكِعِينَ؟! قِيلَ: كَانُوا - وَاللَّهِ أَعْلَمُ - ذَوِي قَرَابَةٍ مِنْهَا وَرَحِمٍ؛ أَلَا تَرَى أَنَّهُمْ كَيْفَ اخْتَصَمُوا فِي ضَمِّهَا وَإِمْسَاكِهَا، حَتَّى أَرَادَ كُلُّ وَاحِدٍ مِنْهُمْ ضَمَّهَا إِلَى نَفْسِهِ، وَأَنَّهُ الْأَحَقُّ بِذَلِكَ؟! دَلَّ أَنْ بَيْنَهُمْ وَبَيْنَهَا رَحْمًا وَقَرَابَةً.

Te'vîlât'ta ek olarak yer alan şu cümleler konuyu daha iyi aydınlatmaktadır: "Görmez misin onlar aralarında Meryem (as)'ı kimin büyütüp yetiştireceği konusunda tartışmışlardı. Hepsi de onun mükellefiyetinin kendisine verilmesini istemiş, buna en layık kendileri olduğunu iddia etmişlerdi. Bu da Meryem (as) ile kendileri arasında yakın akrabalık olduğuna delalet eder."³⁵⁰

2.2.7. Savaşta İslam Ordusu Komutanlarına İtaat Etmenin Şeri Delili

وَإِذْ عَدَوْتَ مِنْ أَهْلِكَ تُبَوِّئُ الْمُؤْمِنِينَ مَقَاعِدَ لِلْقِتَالِ وَاللَّهُ سَمِيعٌ عَلِيمٌ

³⁴⁸ Âl-i İmrân 3/43

³⁴⁹ Ebû Hayyân, *el-Bahrü'l-Muhît*, 3/149.

³⁵⁰ Mâtürîdî, *Te'vîlâtü Ehli's-Sünne*, 2/369.

"Hani sen sabah erkenden ailenden ayrılmıştın, savaşmak için müminleri mevzilere yerleştiriyordun. Allah her şeyi hakkıyla işitendir, bilendir."³⁵¹

وَفِي الْآيَةِ دَلِيلٌ عَلَى أَنَّ الْأُئِمَّةَ هُمُ الَّذِينَ يَتَوَلَّوْنَ أَمْرَ الْعَسَاكِرِ وَيَخْتَارُونَ لَهُمُ الْمَوَاضِعَ لِلْحَرْبِ، وَعَلَى الْأَجْنَادِ طَاعَتُهُمْ قَالَهُ: الْمَاتَرِيدِيُّ

Üslubu gereği lügavî izahlarla tefsire başlayan Ebû Hayyân, نُبَوِيُّ fiilinin manasına dair âyet, hadis ve şiirden rivayetlere yer vermiş, İbn Atıyye ve Zemahşerî'den aldığı lügavî açıklamaların akabinde *Te'vilât*'tan aldığı rivayeti aktarmıştır.

Te'vilât'tan aktardığı metin şu şekildedir: "Uhud savaşında nazil olan bu ayetler İslam ordularında emre itaatın gerektiğini izah eden şeri delillerden biridir. Çünkü Hz. Muhammed (sav) savaş için ordunun düzenini bizzat tertiplemiştir. Askerlere düşen de komutanların tertip ve taktiklerine riâyet etmesidir."³⁵²

ثم اختلف في أي حرب كان، وأي يوم؟ قال أكثر أهل التفسير: كان ذلك يوم أحد

وقيل: إنه كان يوم الخندق

وقيل: كان يوم الأحزاب؛ فلا يعلم ذلك إلا بخبر يصح أنه كان يوم كذا، لكن في ذلك أن الأئمة هم الذين يتولون أمر العساكر، ويختارون لهم المقاعد، وعليهم تعاهد إخوانهم، ودفع الخلل والضياع عنهم ما احتمل وسعهم، وعليهم طاعة الأئمة، وقبول الإشارة من الإمام،

Te'vilât'ta ibarenin teferruatlandığını görmekteyiz: "Askeri işleri üstlenmiş olan idareciler, savaş bölgesindeki pozisyonları belirlerler. Bu komutanlar ordunun düzensizliğine mâni olmak, orduya gelebilecek zararı en asgariye indirmekle yükümlüdür. Ordu da komutanların emrine itaat etmekle ve verilen emri yerine getirmekle yükümlüdür."³⁵³

2.2.8. Kardeşler Arası Miras Paylarına Dair Bir Değerlendirme

يُوصِيكُمُ اللَّهُ فِي أَوْلَادِكُمْ لِلذَّكَرِ مِثْلُ حَظِّ الْأُنثَيَيْنِ فَإِنْ كُنَّ نِسَاءً فَوْقَ اثْنَتَيْنِ فَلَهُنَّ ثُلُثَا مَا تَرَكَ وَإِنْ كَانَتْ وَاحِدَةً فَلَهَا النِّصْفُ وَلِأَبَوَيْهِ لِكُلِّ وَاحِدٍ مِّنْهُمَا السُّدُسُ مِمَّا تَرَكَ إِنْ كَانَ لَهُ وَلَدٌ فَإِنْ لَمْ يَكُنْ لَهُ وَلَدٌ وَوَرِثَتْهُ أَبَوَاهُ فَلِأُمِّهِ الثُّلُثُ فَإِنْ كَانَ لَهُ إِخْوَةٌ فَلِأُمِّهِ السُّدُسُ مِنْ بَعْدِ وَصِيَّةٍ يُوصِي بِهَا أَوْ دَيْنٍ آبَاؤُكُمْ وَأَبْنَاؤُكُمْ لَا تَدْرُونَ أَيُّهُمْ أَقْرَبُ لَكُمْ نَفَعًا فَرِيضَةً مِنَ اللَّهِ إِنَّ اللَّهَ كَانَ عَلِيمًا حَكِيمًا

³⁵¹ Âl-i İmrân 3/121

³⁵² Ebû Hayyân, *el-Bahrü'l-Muhît*, 3/328.

³⁵³ Mâtürîdî, *Te'vilâtü Ehli's-Sünne*, 2/466.

"Allah size, çocuklarınız hakkında erkeğe, iki kadın payı kadar (vermenizi) emreder. İki'den fazla kadın iseler bıraktığının üçte ikisi onlarındır. Eğer yalnız bir kadınsa yarısı onundur. Ölenin çocuğu varsa, ana-babasından her birinin mirastan altıda bir hissesi vardır. Eğer çocuğu yok da ana-babası ona vâris olmuşlarsa anasının hakkı üçte birdir. Ölenin kardeşleri varsa anasının payı, vasiyetten ve borçtan sonra altıda birdir. Babalarınız ve oğullarınızdan hangisinin fayda bakımından size daha yakın olduğunu bilemezsiniz. Bunlar Allah tarafından konmuş paylardır; şüphesiz Allah ilim ve hikmet sahibidir."³⁵⁴

وَقَالَ الْمَأْتِرِيْدِيُّ: فِي الْآيَةِ دَلِيْلٌ عَلَى أَنَّ الْمَالَ كُلَّهُ لِلذَّكَرِ إِذَا لَمْ يَكُن مَعَهُ أَنْثَى، لِأَنَّهُ جَعَلَ لِلذَّكَرِ مِثْلَ مَا لِلأُنثَى. وَقَدْ جَعَلَ لِلأُنثَى النِّصْفَ إِذَا لَمْ يَكُنْ مَعَهَا ذَكَرٌ بِقَوْلِهِ: وَإِنْ كَانَتْ وَاحِدَةً فَلَهَا النِّصْفُ فَدَلَّ عَلَى أَنَّ لِلذَّكَرِ حَالَةَ الْإِنْفِرَادِ مِثْلِي ذَلِكَ وَمِثْلًا النِّصْفِ، هُوَ الْكُلُّ أَنْتَهَى

"Allah size, çocuklarınız hakkında erkeğe, iki kadın payı kadar (vermenizi) emreder." Âyette geçen bu cümleyi Ebû Hayyân, Nisâ 7. âyette müphem bırakılan miras payları konusunun tamamlayıcısı olarak görmüştür. Daha sonra âyetin sebebi nüzulüne dair ihtilafları aktararak farklı rivayetleri kîl lafzıyla vermiş ve mirasa mâni durumları değerlendirmiştir. Daha sonra kız kardeşlerin durumuna dair farklı nakiller aktarmıştır. Bu nakillerden biri de Mâtürîdî'ye aittir.

Rivayetin tercümesi şu şekildedir: "Âyete göre varisin kız çocuğu yoksa malının tamamı erkek çocuğa aittir. Çünkü iki kız çocuğunun payı tek erkeğe eşitlenmiştir. Eğer ki erkek çocuğu yoksa o zaman da kız çocuğu mirasın yarısını alır. Âyette geçen جَعَلَ لِلذَّكَرِ مِثْلَ مَا لِلأُنثَى وَوَاحِدَةً فَلَهَا النِّصْفُ bu ibareyle erkek çocuğun payı, iki kız çocuğun payına bedeldir. İki kız çocuğunun payı da tek erkek çocuğa denktir ki bu da tamamı demektir."³⁵⁵

وقوله - تعالى -: (لِلذَّكَرِ مِثْلُ حَظِّ الْأُنثَى): فيه دلالة أن المال كله للذكر من الولد إذا لم يكن ثمة أنثى؛ لأنه جعل للذكر مثلي ما جعل للأنثى، وجعل للأنثى النصف إذا لم يكن معها ذكر؛ بقوله - تعالى -: (وَإِنْ كَانَتْ وَاحِدَةً فَلَهَا النِّصْفُ).

فدل أن للذكر من الولد إذا جعل له مثلي ما جعل للأنثى عند الجمع، إنما جعل له ذلك بحق الكل، ففي حال الانفرد له الكل.

³⁵⁴ Nisâ 4/11

³⁵⁵ Ebû Hayyân, *el-Bahrü'l-Muhît*, 3/535.

Ebû Hayyân'ın özetleyerek aktardığı rivayetin tamamını konunun anlaşılması için *Te'vilât*'ta geçtiği şekilde tercüme ederek aktarıyoruz: "Eğer kız çocuk yok ise bu âyet tüm mirasın erkek çocuğa ait olduğuna delalet eder. Çünkü iki kız çocuğa düşen pay, tek erkek çocuğa denktir. Eğer erkek çocuk olmazsa mirasın yarısını kız çocuğu alır. *وَإِنْ كَانَتْ وَاحِدَةً فَلَهَا النِّصْفُ* "Eğer yalnız bir kadınsa yarısı onundur." Âyetin bu parçası bu hükmü gösterir. Hem erkek hem de kız çocuk varsa, kıza ayrılan payın iki katı erkeğe düşer. Bu da erkek çocuğun tek olması durumunda mirasın tamamına hak sahibi olacağını gösterir."³⁵⁶

2.2.9. Halden Hale Tövbe Etmenin Durumu

إِنَّمَا التَّوْبَةُ عَلَى اللَّهِ لِلَّذِينَ يَعْمَلُونَ السُّوءَ بِجَهَالَةٍ ثُمَّ يَتُوبُونَ مِنْ قَرِيبٍ فَأُولَٰئِكَ يَتُوبُ اللَّهُ عَلَيْهِمْ وَكَانَ اللَّهُ عَلِيمًا حَكِيمًا

"Allah'ın kabul edeceği tövbe, ancak bilmeden kötülük edip de sonra tez elden pişmanlık getirenlerin tövbesidir; işte Allah bunların tövbesini kabul eder; Allah her şeyi bilendir, hikmet sahibidir."³⁵⁷

وقال الماتريدي

جَهْلُ الْفِعْلِ الْوُفُوعُ فِيهِ مِنْ غَيْرِ قَصْدٍ، فَيَكُونُ الْمُرَادُ مِنْهُ الْعَفْوُ عَنِ الْخَطَا، وَيُخْتَمَلُ قَصْدُ الْفِعْلِ وَالْجَهْلُ بِمَوْقِعِهِ أَيْ: أَنَّهُ حَرَامٌ، أَوْ فِي الْحُرْمَةِ: أَيْ: قَدَرِ هِيَ فَيَرْتَكِبُهُ مَعَ الْجَهَالَةِ بِحَالِهِ، لَا قَصْدَ الْإِسْتِخْفَافِ بِهِ وَالتَّهَاؤُنَ بِهِ. وَالْعَمَلُ بِالْجَهَالَةِ قَدْ يَكُونُ عَنْ غَلَبَةِ شَهْوَةٍ، فَيَعْمَلُ لِعَرَضِ اقْتِصَاءِ الشَّهْوَةِ عَلَى طَمَعٍ أَنَّهُ سَيَتُوبُ مِنْ بَعْدُ وَيَصِيرُ صَالِحًا، وَقَدْ يَكُونُ عَلَى طَمَعِ الْمَغْفِرَةِ وَالِاتِّكَالِ عَلَى رَحْمَتِهِ وَكَرَمِهِ. وَقَدْ تَكُونُ الْجَهَالَةُ جَهَالَةً عُقُوبَةً عَلَيْهِ

Ebû Hayyân *بِجَهَالَةٍ* kelimesi üzerine farklı rivayetleri değerlendirerek konuyu izah etmiştir. Kasıtlı olarak işlenen günahın ve peşinden yapılan tövbenin durumu farklı görüşlerin ortaya çıkmasına sebep olmuştur. Kasıtlı olarak işlenen günahın sonrasında da tövbe kapısının açık olduğu görüşü baskındır. Ayet ve hadislerle bu görüş savunulmuştur.³⁵⁸ Bu görüşe karşı diğer görüşlere de yer veren Ebû Hayyân, *Te'vilât*'tan aldığı metni de burada aktarmaktadır.

Te'vilât'tan aktardığı rivayetin tercümesi şu şekildedir: "Cehalet, fiilin meydana gelmesi sırasında kasıtsız işlenmesidir. Buradaki tövbeden maksat hatadan dönmektir. Başka bir ihtimale göre, hafife almadan ya da küçük görmeden kasıtlı olarak haramın işlenmesi; ancak haram olduğunun bilinmemesidir. Başka bir ihtimale

³⁵⁶ Mâtürîdî, *Te'vilâtü Ehli's-Sünne*, 3/39.

³⁵⁷ Nisâ 4/17

³⁵⁸ Ebû Hayyân, *el-Bahrü'l-Muhît*, 3/560.

göre ise şehvetine yenilip, tövbesine güvenerek haramın işlenmesidir ki bu durumdaki cehalet cezaya müstehak olur."³⁵⁹

وقوله - عَزَّ وَجَلَّ -: (يَعْمَلُونَ السُّوءَ بِجَهَالَةٍ)

هذا -أيضاً- يحتمل وجهين:

يحتمل جهل الفعل؛ فيقع فيه من غير قصد

ويحتمل: قصد الفعل، والجهل بموقع الفعل

والعمل بجهالة يخرِّج على وجوه: يكون عن غلبة: تغلب عليه شهوته؛ فيعمل ذلك العمل على طمع منه أنه سيتوب من بعد، ويصير رجلاً صالحاً؛ على ما فعل إخوة يوسف، حيث قالوا: (أَوْ اطْرَحُوهُ أَرْضًا يَخْلُ لَكُمْ وَجْهُ أَبِيكُمْ وَتَكُونُوا مِنْ بَعْدِهِ قَوْمًا صَالِحِينَ) ثم سماهم جهلة بذلك في آية أخرى، حيث قال لهم: (هَلْ عَلِمْتُمْ مَا فَعَلْتُمْ بِيُوسُفَ وَأَخِيهِ إِذْ أَنْتُمْ جَاهِلُونَ

ويحتمل العمل بالجهالة: هو أن يعمل على طمع المغفرة، ويتكل على رحمة الله وكرمه

ويحتمل العمل بالجهالة: جهالة عقوبة عمله على ذلك

وكذلك الخطأ والنسيان على وجهين: خطأ الفعل: وهو الذي ليس بصواب ولا رشد

وخطأ القصد عمد الفعل: وهو الذي قصد أحداً فأصاب غيره

والنسيان على وجهين -أيضاً

نسيان ترك: وهو الذي يجوز أن يضاف إلى الله - سبحانه وتعالى - بحال؛ كذلك الجهالة، والله أعلم

والأصل في الشيء المنسي أنه متروك، فسمي المتروك من الرحمة والكرامة منسياً؛ فتجوز الإضافة إلى الله - تعالى - من هذا الوجه

وقيل: نزل قوله: (إِنَّمَا التَّوْبَةُ عَلَى اللَّهِ لِلَّذِينَ يَعْمَلُونَ السُّوءَ بِجَهَالَةٍ.. .) الآية - في المؤمنين

*Te'vilât'*tan alınan metnin orijinali yukarıdadır. İncelediğimizde *Te'vilât'*ta yer alan bilgilerin, özet mahiyetinde *el-Bahrü'l-Muhît'*te yer aldığını görüyoruz.³⁶⁰ Mâtürîdî fiilin kasıtsız işlenmesi ya da günahı hafife almadan işlenmesi durumunda tövbeyi geçerli görürken, şehvetine yenilip bile bile günah işleyeni ise cezaya müstehak görür.

³⁵⁹ Ebû Hayyân, *el-Bahrü'l-Muhît*, 3/561.

³⁶⁰ Mâtürîdî, *Te'vilâtü Ehli's-Sünne*, 3/79.

2.2.10. Âyetteki Tehdidin Kimleri Kapsadığı Üzerine Bir Değerlendirme

يَأْتِيهَا الَّذِينَ آمَنُوا لَا تَأْكُلُوا أَمْوَالَكُم بَيْنَكُم بِالْبَاطِلِ إِلَّا أَنْ تَكُونَ تِجَارَةً عَنْ تَرَاضٍ مِنْكُمْ وَلَا تَقْتُلُوا أَنْفُسَكُمْ إِنَّ اللَّهَ كَانَ بِكُمْ رَحِيمًا

"Ey iman edenler! Karşılıklı rızâya dayanan ticaret dışında mallarınızı aranızda haksızlıkla yemeyin. Ve kendinizi öldürmeyin. Şüphesiz Allah size karşı çok merhametlidir."³⁶¹

وَمَنْ يَفْعَلْ ذَلِكَ عُدْوَانًا وَظُلْمًا فَسَوْفَ نُصَلِّيهِ نَارًا وَكَانَ ذَلِكَ عَلَى اللَّهِ يَسِيرًا

"Kim haddi aşarak ve haksızlığa saparak bunu yaparsa onu ateşe koyacağız ve bu Allah'a çok kolaydır."³⁶²

وَأَبْعُدُ مِنْ قَوْلِ الطَّبْرِيِّ مَا ذَهَبَ إِلَيْهِ جَمَاعَةٌ مِنْ أَنْ ذَلِكَ إِشَارَةٌ إِلَى كُلِّ مَا نُهِيَ عَنْهُ مِنَ الْقَضَايَا، مِنْ أَوَّلِ السُّورَةِ إِلَى النَّهْيِ الَّذِي أَعْتَبَهُ قَوْلُهُ: وَمَنْ يَفْعَلْ ذَلِكَ. وَجَوَزَ الْمَآثِرِيُّ أَنْ يَكُونَ ذَلِكَ إِشَارَةً إِلَى أَكْلِ الْمَالِ بِالْبَاطِلِ، قَالَ: وَذَلِكَ يَرْجِعُ إِلَى مَا سَبَقَ مِنْ أَكْلِ الْمَالِ بِالْبَاطِلِ، أَوْ قَتْلِ النَّفْسِ بِغَيْرِ حَقٍّ، أَوْ إِلَيْهِمَا جَمِيعًا انْتَهَى

Bazı müellifler âyette yer alan tehdidi; Nisâ 19. âyette kadınlara zorla varis olma eyleminden başlayarak, 29. âyete kadar yerilen tüm fiilleri kapsayacak şekilde değerlendirmişlerdir. Taberî ve Mâtürîdî bu görüşe yakın olmasına karşın Ebû Hayyân bu değerlendirmeyi zorlama ve batıl olarak görüp eleştirir.³⁶³ Mâtürîdî'ye atf içeren bu metin ihtilafli bir konuda Mâtürîdî'nin görüşüne işaret etmekle yetinmiştir.

وهذا الوعيد - والله أعلم - لما يفعل ذلك مستخفا بحدود الله واستحلالا منه لذلك؛ وإلا لو كان ذلك على غير وجه الاستخفاف بها والاستحلال لها - لم يستوجب هذا الوعيد؛ ألا ترى أنه قال - تعالى -: (كُتِبَ عَلَيْكُمُ الْقِصَاصُ فِي الْقَتْلِ) ثم قال - عَزَّ وَجَلَّ -: (فَمَنْ عُفِيَ لَهُ مِنْ أُخِيهِ شَيْءٌ) إنما جاء هذا في قتل العمد، ثم أبقى الأخوة فيما بينهما، وأخبر أن ذلك تخفيف منه ورحمة، وفيما كان الفعل منه فعل الاستخفاف والاستحلال لا يجوز أن يكون فيه منه رحمة، ويخلد في النار؛ وعلى ذلك يخرج قوله - تعالى -: (وَمَنْ يَقْتُلْ مُؤْمِنًا مُتَعَمِّدًا فَجَزَاؤُهُ جَهَنَّمُ خَالِدًا فِيهَا)، إذا قتله مستحلا له مستخفا بتحريم الله إياه؛ فاستوجب هذا الوعيد، وأما من فعل على غير الاستحلال والاستخفاف بحدوده فالحكم فيه ما ذكرنا، والله أعلم

Te'vilât'ta uzunca izahı yapılan konunun bir bölümünü aktardık.³⁶⁴ Bu genel ifadelerden Ebû Hayyân âyetteki tehdidin kapsamına dair Mâtürîdî adına bir neticeye

³⁶¹ Nisâ 4/29

³⁶² Nisâ 4/30

³⁶³ Ebû Hayyân, *el-Bahrü'l-Muhît*, 3/613.

³⁶⁴ Mâtürîdî, *Te'vilâtü Ehli's-Sünne*, 3/143.

varmış, âyetteki tehdidin önceki âyetlerde geçen eylemleri de kapsadığına dair cevaz verdiği aktarmıştır.

2.2.11. Münafıklara Karşı Gösterilmesi Gereken Tutumlar

إِلَّا الَّذِينَ يَصِلُونَ إِلَى قَوْمٍ بَيْنَكُمْ وَبَيْنَهُمْ مِيثَاقٌ أَوْ جَاءُوكُمْ حَصِرَتْ صُدُورُهُمْ أَنْ يُقَاتِلُوكُمْ أَوْ يُقَاتِلُوا قَوْمَهُمْ وَلَوْ شَاءَ اللَّهُ لَسَلَّطَهُمْ عَلَيْكُمْ فَلَقَاتِلُوكُمْ فَإِنْ اعْتَزَلُوكُمْ فَلَمْ يُقَاتِلُوكُمْ وَأَلْفُوا إِلَيْكُمْ السَّلْمَ فَمَا جَعَلَ اللَّهُ لَكُمْ عَلَيْهِمْ سَبِيلًا

"Ancak kendileriyle aranızda antlaşma bulunan bir toplumla ilişki içinde olanlar yahut sizinle de kendi kavimleri ile de savaşmayı içlerine sindiremeyip size sığınanlar müstesna. Allah dileyseydi onları başınıza belâ ederdi de sizinle mutlaka savaşarlardı. Artık onlar sizi bırakıp bir tarafa çekilirler de sizinle savaşmazlar ve size barış teklif ederlerse Allah size, onların aleyhine bir yola girme hakkı vermemiştir."³⁶⁵

Bir önceki âyette müslümanlardan münafıklara karşı net bir duruş istenilmekte, onlarla dostluk kurulmaması ve savaşılması emredilmektedir. Bu âyette ise münafıklar içerisindeki bazı gruplar bu durumdan istisna edilmektedir. Ulemadan bir kesim Tevbe sûresi 5. âyetin nazil olmasıyla istisna hükmünün kaldırıldığını savunur. Zira Tevbe sûresi 5. âyette münafıklarla savaşılmaması şartı; ancak onların tövbe edip, namaz kılıp, zekât vermelerine bağlanmıştır.³⁶⁶

وَقَالَ الْمَثَرِيُّ: إِلَّا الَّذِينَ يَصِلُونَ أَي: إِنْ لِحَقِّ الْمَنَافِقُونَ بِمَنْ لَا مِيثَاقَ بَيْنَكُمْ وَبَيْنَهُمْ فَأَقَاتِلُوهُمْ حَتَّى يَتُوبُوا وَيُهَاجِرُوا، وَإِنْ لَحِقُوا بِأَهْلِ الْمِيثَاقِ فَلَا تَقَاتِلُوهُمْ، أَوْ جَاؤُوكُمْ حَصِرَتْ صُدُورُهُمْ هَذَا صِفَةٌ لِمَنْ سَبَقَ ذِكْرُهُمْ، فَيَكُونُ الْإِسْتِثْنَاءُ عَنِ الَّذِينَ يَصِلُونَ إِلَى أَهْلِ الْعَهْدِ، إِذَا كَانَ وَصْفُهُمْ أَنْ تَضِيقَ صُدُورُهُمْ عَنْ مُقَاتَلَةِ الْمُؤْمِنِينَ وَالْكَفَّارِ جَمِيعًا، إِمَّا لِنِفَارِ طِبَاعِهِمْ، وَإِمَّا لَوَفَاءِ الْعَهْدِ، وَإِمَّا لِكُونِهِمْ فِي مَهَلَةِ النَّظَرِ لِيَتَّبِعُوا الْحَقَّ مِنَ الْبَاطِلِ، وَعَلَى هَذَا وَصَفَ اللَّهُ جَمِيعَ الْمُعَاهِدِينَ الَّذِينَ عَزَمُوا عَلَى الْوَفَاءِ بِالْعَهْدِ: أَنَّهُمْ إِنَّمَا قَبِلُوا الْعَهْدَ وَالذِّمَّةَ لَمَّا تَعَدَّرَ عَلَيْهِمْ قِتَالُ الْمُسْلِمِينَ وَأَبَتْ نُفُوسُهُمْ مُعَاوَنَةَ الْمُسْلِمِينَ عَلَى قَوْمِهِمْ، فَلَمْ يُسَلِّمُوا حَقِيقَةً، وَلَكِنْ سَأَلُوا لِقَبُولِ الْعَهْدِ انْتَهَى.

Kısa izahlarla tefsire başlayan Ebû Hayyân, âyetin başında yer alan istisna edatına dair lügavî rivayetleri ve bunların bağlamında ortaya çıkan fikhî hükümleri değerlendirir. Bu aktardığı rivayetlerden biri de Mâtürîdî'ye aittir: "Müslümanlarla antlaşması bulunmayan münafık bir toplulukla karşılaşıldığında, onlarla tövbe edinceye veya onları sürgün edinceye kadar savaşın. Eğer Müslümanlarla aralarında antlaşma bulunan bir münafık grubuyla karşılaşırsanız ya da Müslümanlarla ve kâfirlerle savaşmayı içlerine sindiremeyenlerle -yani tarafsızlarla- karşılaşırsanız,

³⁶⁵ Nisâ 4/90

³⁶⁶ Ebû Hayyân, *el-Bahrü'l-Muhît*, 4/12.

onlarla savaşmayın. Bu şekilde istisna edilenler arasına bu grupta dahil edildi. Bu hüküm ya onların inatçı tabiatları içindir ya ahde vefa gösterilmesi içindir ya da hakkın batıldan ayrılacağı bir müddet beklenilmesi içindir. Ahde uygun hareket eden tüm anlaşmalı grupları Allah bu şekilde izah etmiş oldu. İşte bu şekilde onlar Müslümanlarla savaşması imkânsız olduğunda anlaşmayı ve zimmeti kabul ederler veyahut da kavimlerine karşı Müslümanlara yardım etmeyi reddederler. Bu şekilde olanlar hakiki manada Müslüman olmuş değildir; ancak ahdi kabul etmekle anlaşma hasıl olmuş olur."³⁶⁷

وقوله - عَزَّ وَجَلَّ -: إِلَّا الَّذِينَ يَصِلُونَ إِلَى قَوْمٍ بَيْنَكُمْ وَبَيْنَهُمْ مِيثَاقٌ

قَالَ بَعْضُهُمْ: اسْتثنى الذين خرجوا من دار الهجرة مرتدين إلى قومهم، وكان بينهم وبين المؤمنين عهد وميثاق، وقال: وفيهم نزل قوله - تعالى -: (إِلَّا الَّذِينَ عَاهَدْتُمْ مِنَ الْمُشْرِكِينَ)، كأنه قال - والله أعلم -: إن وصل هؤلاء إلى أولئك الذين بينكم وبينهم عهد وميثاق - فلا تقاتلوهم

ومن قولنا: إن الإمام إذا وادع أهل بلدة من بلدان أهل الحرب، فمن دخل فيها أو اتصل بهم فهم آمنون مثلهم؛ لا يحل قتالهم، ولا أسرهم، حتى ينبذ إليهم عهدهم، وإذا آمن قوماً منهم في دار الإسلام ووادعهم، ثم انضم إليهم آخرون، فدخلوا معهم دار الإسلام - له قتالهم وأسوهم، والله أعلم.

قيل: أي: ضيقة صدورهم، وهكذا قال الكسائي: كل من ضاق صدره عن فعل أو كلام؛ فقد حصر، فهذا - والله أعلم - ما ذكرنا: أن الموادة ألا يعين بعضهم بعضاً في القتال، ولا يعينوا عليهم عدوهم، فنهاهم الله عن قتالهم؛ لما أخبر أن قلوبهم تضيق على أن يقاتلوكم مع قومهم أو أن يقاتلوا قومهم معكم.

أن يضيق صدره عن مقاتلة المؤمنين والكافرين جميعاً: إما بالطبع، أو بوفاء العهد، أو بالنظر في الأمر؛ ليتبين له الحق، وهو متردد في الأمر

Te'vilât'ta parça parça yer alan izahların, *el-Bahrü'l-Muhît'te* toplu ve özet bir şekilde yer aldığını görmekteyiz.³⁶⁸ Mâtürîdî, Müslümanlarla antlaşması olmayan iman etmemiş gruplara karşı iki ihtimali değerlendirir ya inkârlarından dönüp tevbe ederler ya da sürgüne razı olurlar. Müslümanlarla aralarında antlaşma olan ya da tarafsız bir grupla karşılaşılması halinde ise savaşılması istenmektedir.

³⁶⁷ Ebû Hayyân, *el-Bahrü'l-Muhît*, 4/13.

³⁶⁸ Mâtürîdî, *Te'vilâtü Ehli's-Sünne*, 3/293.

2.2.12. Usûle Dair Bir Değerlendirme

وَمَا كَانَ لِمُؤْمِنٍ أَنْ يَقْتُلَ مُؤْمِنًا إِلَّا خَطَاً وَمَنْ قَتَلَ مُؤْمِنًا خَطَاً فَتَحْرِيرُ رَقَبَةٍ مُؤْمِنَةٍ وَدِيَةٌ مُسَلَّمَةٌ إِلَىٰ أَهْلِهِ إِلَّا أَنْ يَصَدَّقُوا فَإِنْ كَانَ مِنْ قَوْمٍ عَدُوٍّ لَكُمْ وَهُوَ مُؤْمِنٌ فَتَحْرِيرُ رَقَبَةٍ مُؤْمِنَةٍ وَإِنْ كَانَ مِنْ قَوْمٍ بَيْنَكُمْ وَبَيْنَهُمْ مِيثَاقٌ فَدِيَةٌ مُسَلَّمَةٌ إِلَىٰ أَهْلِهِ وَتَحْرِيرُ رَقَبَةٍ مُؤْمِنَةٍ فَمَنْ لَمْ يَجِدْ فَصِيَامٌ شَهْرَيْنِ مُتَتَابِعَيْنِ تَوْبَةً مِنَ اللَّهِ وَكَانَ اللَّهُ عَلِيمًا حَكِيمًا

"Yanlışlıkla olması dışında, bir müminin bir mümini öldürmeye hakkı olamaz. Yanlışlıkla bir mümini öldüren kimsenin mümin bir köle âzat etmesi ve ölenin ailesine teslim edilecek bir diyet vermesi gereklidir; ancak ölünün ailesi diyeti başılsarsa o başka. Öldürülen, mümin olmakla birlikte size düşman olan bir topluluktan ise mümin bir köle âzat etmek lâzımdır. Eğer kendileriyle aranızda antlaşma bulunan bir topluluktan ise ailesine teslim edilecek bir diyet vermek ve mümin bir köleyi âzat etmek gerekir. Bunları bulamayan kimsenin Allah tarafından tövbesinin kabulü için iki ay peşpeşe oruç tutması lâzımdır. Allah her şeyi bilmektedir, hikmet sahibidir."³⁶⁹

Âyetin başındaki cümlede yer alan istisna edatı farklı izahlara muhatap olmuştur. Tevîlât'a atfen aktarılan metinde bu izahlar içerisindedir.

وَاسْتَنْتَىٰ الْخَطَاً، وَالِاسْتِثْنَاءُ مِنَ النَّفْيِ إِثْبَاتٌ، وَقَالَ الْمَأْثُرِيُّ: الْإِشْكَالُ أَنَّ اللَّهَ تَعَالَىٰ نَهَىٰ الْمُؤْمِنَ عَنِ الْقَتْلِ مُطْلَقًا، وَمِنَ التَّحْرِيمِ إِبَاحَةٌ، وَقَتْلُ الْخَطَاً لَيْسَ بِمُبَاحٍ بِالْإِجْمَاعِ، وَفِي كَوْنِهِ حَرَامًا كَلَامٌ أَنْتَهَىٰ

"Bu âyette bir işkal vardır. Nihâyetinde Allah bir mümini öldürmeyi mutlak bir şekilde yasaklamıştır. Bu âyette ise hatâen öldürme istisna edilmiştir. Bu şekilde nefiyden istisnanın neticesinde ispat ortaya çıkar. Tahrim kılınmış bir şeyden istisna ise mübah olması ile neticelenir. Halbuki hatâen öldürme icmâyla mübah bir eylem değildir. O yüzden hataen öldürme de haramdır." Görüldüğü gibi lügate dayalı, usule dair bir izahdır.³⁷⁰

Te'vilât'a baktığımız zaman âyet hakkında üç kıl rivayeti ile tefsire başladığımız görüyoruz. Âyette geçen hata kelimesini kasdî ve dinî olarak değerlendirip iki vecih üzere incelemiştir. *el-Bahrü'l-Muhît'te* yer alan rivayeti, *Te'vilât'ta* ilgili âyetin tefsirinde bulamadık.

³⁶⁹ Nisâ 4/92

³⁷⁰ Ebû Hayyân, *el-Bahrü'l-Muhît*, 4/19.

2.2.13. Farz-ı Kifâye Üzerine Bir Değerlendirme

لَا يَسْتَوِي الْقَاعِدُونَ مِنَ الْمُؤْمِنِينَ غَيْرُ أُولِي الضَّرَرِ وَالْمُجَاهِدُونَ فِي سَبِيلِ اللَّهِ بِأَمْوَالِهِمْ وَأَنْفُسِهِمْ فَضَّلَ اللَّهُ
الْمُجَاهِدِينَ بِأَمْوَالِهِمْ وَأَنْفُسِهِمْ عَلَى الْقَاعِدِينَ دَرَجَةً وَكُلًّا وَعَدَ اللَّهُ الْحُسْنَى وَفَضَّلَ اللَّهُ الْمُجَاهِدِينَ عَلَى الْقَاعِدِينَ أَجْرًا
عَظِيمًا

"Müminlerden -özür sahibi olanlar dışında- oturup kalanlar, malları ve canlarıyla Allah yolunda cihad etmekte olanlara eşit olamazlar. Allah, malları ve canlarıyla cihad edenleri, derece bakımından oturanlardan üstün kıldı. Gerçi Allah bütün müminlere o güzel geleceği vaad etmiştir, ama mücahidleri -çok büyük bir karşılıkla- oturanlardan üstün kılmıştır."³⁷¹

قَالَ بَعْضُ الْعُلَمَاءِ: كَانَ نُزُولُ هَذِهِ الْآيَةِ فِي الْوَقْتِ الَّذِي كَانَ الْجِهَادُ فِيهِ تَطَوُّعًا، وَإِلَّا لَمْ يَكُنْ لِقَوْلِهِ: لَا يَسْتَوِي مَعْنَى،
لِأَنَّ مَنْ تَرَكَ الْفَرَضَ لَا يُقَالُ: إِنَّهُ لَا يَسْتَوِي هُوَ وَالْآتِي بِهِ، بَلْ يَلْحَقُ الْوَعِيدُ بِالتَّارِكِ، وَيَرْغَبُ الْآتِي بِهِ فِي التَّوَابِ
وَقَالَ الْمَثَرِيذِيُّ: نَفَى التَّسَاوِي بَيْنَ فَاعِلِ الْجِهَادِ وَتَارِكِهِ، لَا يَدُلُّ عَلَى أَنَّ الْجِهَادَ مَا كَانَ فَرَضًا فِي ذَلِكَ الْوَقْتِ. إِلَّا
تَرَى أَنَّ قَوْلَهُ تَعَالَى: أَفَمَنْ كَانَ مُؤْمِنًا كَمَنْ كَانَ فَاسِقًا لَا يَسْتَوُونَ «2» نَفَى الْمُسَاوَاةَ بَيْنَ الْمُؤْمِنِ وَالْفَاسِقِ،
وَالْإِيمَانَ فَرَضًا. وَقَالَ تَعَالَى: أَمْ حَسِبَ الَّذِينَ اجْتَرَحُوا السَّيِّئَاتِ

الْآيَةَ وَقَالَ: هَلْ يَسْتَوِي الَّذِينَ يَعْلَمُونَ وَالَّذِينَ لَا يَعْلَمُونَ، وَالْعِلْمُ فِي كَثِيرٍ مِنَ الْأَشْيَاءِ فَرَضٌ. وَإِذْ جَارَ نَفْيُ «3»
الْإِسْتِوَاءِ بَيْنَ فَاعِلِ التَّطَوُّعِ وَتَارِكِهِ، فَلِأَنَّ الْجُورَ بَيْنَ فَاعِلِ الْفَرَضِ وَتَارِكِهِ بِطَرِيقِ الْأُولَى، وَإِنَّمَا لَمْ يَلْحَقِ الْإِتْمَ
تَارِكُهُ لِأَنَّهُ فَرَضٌ كِفَايَةً ائْتَهَى

Söz konusu âyette Allah (cc) iman edenleri bazı vasıflarla tasnife tabi tutmuştur. Oturanlarla, malları ve canlarıyla cihad edenleri ayırmış; malları ve canlarıyla mücadele edenlerin üstünlüklerini bildirmiştir. Ebû Hayyân'ın Mâtürîdî'ye atfen naklettiği rivayet şu şekildedir:

"Allah için cihad edenle, cihadı terk edenin Allah katında bir olmayacağı ifade edilmiştir. Bu âyetin nâzil olduğu dönemde cihadın farz olmadığı iddia edilemez. Allah'ın benzer bir üslupla şöyle buyurduğunu görmez misin? 'Mümin hiç fasıkla bir olur mu? Elbette durumları aynı değildir.' (Secde 32/18) Bu âyette de mümin ile fasığın eşit olma durumu reddedilmiştir ki; iman ise, zaten farzdır. Bir başka âyeti kerimede ise şöyle buyurur: "Yoksa kötülüğe gömülüp kalanlar, hayatlarını ve ölümlerini, eşit olarak iman edip dünya ve âhîret için yararlı işler yapanlarınkı gibi mi yapacağımızı zannediyorlar?" (Câsiye 45/21). "De ki: "Hiç bilenlerle bilmeyenler bir

³⁷¹ Nisâ 4/95

olur mu!"(Zümer 39/9) bu âyette de ilmin farziyyetine işaret eder. Farz olan bir eylemi yapan ile terk edenin arasını ayırmak bu şekilde câiz oluyor. Cihad, farz-ı kifâyeye olduğu için toplu terk edilmediği müddetçe herkesi vebal altında bırakmıyor.³⁷² Mâtürîdî âyetin indiği dönemde cihadın farz olmadığını iddia edenlerin görüşlerine karşı gelmektedir. Zira O'na göre cihad günümüzde olduğu gibi âyetin indiği dönemde de farz-ı kifâyedir.

وقوله - عَزَّ وَجَلَّ -: لَا يَسْتَوِي الْقَاعِدُونَ مِنَ الْمُؤْمِنِينَ غَيْرُ أُولِي الضَّرَرِ وَالْمُجَاهِدُونَ فِي سَبِيلِ اللَّهِ بِأَمْوَالِهِمْ وَأَنْفُسِهِمْ

قال الحسن: كان هذا في الوقت الذي كان الجهاد تطوعاً؛ لأنه لو كان فرضاً لكان لا معنى لقوله: لا يستوي كذا من كذا، وهما غير مستويين: أحدهما فرض عليه، والآخر لا

قيل له: هذا الذي ذكرت لا يدل على أن الجهاد ليس بفرض في ذلك الوقت؛ ألا ترى أنه قال: (أَقَمَّنْ كَانَ مُؤْمِنًا كَمَنْ كَانَ فَاسِقًا لَا يَسْتَوُونَ)، وقال: (أَمْ حَسِبَ الَّذِينَ اجْتَرَحُوا السَّيِّئَاتِ أَنْ نَجْعَلَهُمْ كَالَّذِينَ آمَنُوا وَعَمِلُوا الصَّالِحَاتِ سَوَاءً مَحْيَاهُمْ وَمَمَاتُهُمْ) جمع بين متضادين، ثم قال: (لَا يَسْتَوُونَ)؛ فعلى ذلك هذا، وهو أولى

Te'vilât'ta ilk dikkatimizi çeken Hasen'e atfedilen görüşün, *el-Bahrü'l-Muhît*'te de yer alması ve failinin mübhem bırakılmasıdır. Hasen'e göre âyetin nazil olduğu dönemde cihad farz değildir. Eğer farz olsaydı, yapanla yapmayanın aynı seviyede olmayacağını ifade eden söz konusu ayete gerek kalmazdı; çünkü farz olan bir işi herkes yapmak zorundadır. Mâtürîdî bu görüşe katılmaz, katılmadığı gibi de eleştirir. Mâtürîdî'ye göre: cihad, farz-ı kifayedir. Bu ilmi tartışmanın özetlenmiş şeklini *el-Bahrü'l-Muhît*'te görmekteyiz.³⁷³

2.2.14. Boşanmanın Mendup Olduğu Hal

وَإِنْ يَتَفَرَّقَا يُغْنِ اللَّهُ كُلًّا مِنْ سَعَتِهِ وَكَانَ اللَّهُ وَاسِعًا حَكِيمًا

"Eğer karı koca ayrılırlarsa Allah bol rızkından onların ihtiyaçlarını giderir. Allahın lutfu geniştir, hikmeti sonsuzdur."³⁷⁴

وَقَالَ الْمَأْثُرِيُّ: أَوْ حَيْثُ نُدِبَ إِلَى الْفُرْقَةِ عِنْدَ اخْتِلَافِهِمَا، وَعَدَمِ التَّسْوِيَةِ بَيْنَهُمَا

³⁷² Ebû Hayyân, *el-Bahrü'l-Muhît*, 4/36.

³⁷³ Mâtürîdî, *Te'vilâtü Ehli's-Sünne*, 3/332.

³⁷⁴ Nisâ 4/130

Ebû Hayyân, evlilik ve boşanma hadiselerinde Allah'ın rızka kefil olduğunu çeşitli nakillerle izah ederek açıklamalarına başlar. *Te'vilât*'a atfen aldığı rivayette ise Mâtürîdî'nin âyetten çıkardığı fikhî hükmü aktarır. Aktardığı rivayetin tercümesi şu şekildedir: "Eğer eşlerin aralarını bulmak mümkün değilse ve aralarında daimî anlaşmazlık varsa ayrılmaları yani boşanmaları menduptur."³⁷⁵

أي: الزوجان إن تفرقا؛ لما لم يقدر الزوج على التسوية بينهما (يُغْنِ اللهُ كُلاً مِنْ سَعْتِهِ): المرأة تتزوج آخر، والرجل بامرأة أخرى

Te'vilât'a baktığımızda eşlerin arasını bulmak mümkün olmadığı zaman, boşanmanın vuku bulabileceği; kadının başka bir erkekle, erkeğinde başka bir kadınla evlenebileceği ifade edilmiştir.³⁷⁶

2.2.15. Günahın Açığı ve Gizlisine Dair Bir Değerlendirme

وَدَرُوا ظَاهِرَ الْإِثْمِ وَبَاطِنَهُ إِنَّ الَّذِينَ يَكْسِبُونَ الْإِثْمَ سَيُجْزَوْنَ بِمَا كَانُوا يَقْتَرِفُونَ

"Günahın açığını da gizlisini de bırakın! Çünkü günah işleyenler, yaptıklarının cezasını mutlaka göreceklerdir."³⁷⁷

وَقَالَ الْمَأْثُرِيُّ: الْأَلْفِيقُ أَنْ يُحْمَلَ ظَاهِرَ الْإِثْمِ وَبَاطِنَهُ عَلَى أَكْلِ الْمَيْتَةِ وَمَا لَمْ يَذَكَرْ اسْمَ اللَّهِ عَلَيْهِ

Ebû Hayyân, âyette ifade edilen günahın açığı ve gizlisine dair sahâbe ve tâbiünden aktardığı rivayetlerle tefsire başlar. Aktardığı rivayetlerden birine göre açıkça yapılan günah, bedeni; gizlice yapılan günah ise kalbidir. Mâtürîdî'ye atfen aktardığı rivayette bu açıklamaların içerisinde. Rivayetin tercümesi şu şekildedir: "Âyetteki manayı açıklayacak en güzel ifade şu şekildedir: Açıkça ve gizlice işlenen günah, leş eti ve Allah'ın adı anılmadan kesilen hayvanın etini yemektir."³⁷⁸

وَلَا تَأْكُلُوا مِمَّا لَمْ يُذَكَرْ اسْمُ اللَّهِ عَلَيْهِ وَإِنَّهُ لَفِسْقٌ

قَالَ بَعْضُهُمْ: هُوَ الْمَيْتَةُ، وَهُوَ قَوْلُ ابْنِ عَبَّاسٍ، رَضِيَ اللَّهُ عَنْهُ

وَقَالَ بَعْضُهُمْ: مَا أَهْلٌ بِهِ لِغَيْرِ اللَّهِ

وقلنا نحن: هو ما لم يذكر اسم الله عليه؛ لأن الله قد صرح بتحريم الميتة بقوله: (حُرِّمَتْ عَلَيْكُمُ الْمَيْتَةُ وَالدَّمُ وَلَحْمُ الْخِنْزِيرِ) وصرح بتحريم ما أهل لغير الله به بقوله: (وَمَا أَهْلٌ لِغَيْرِ اللَّهِ بِهِ): فإذا كان الميتة وما أهل لغير الله به

³⁷⁵ Ebû Hayyân, *el-Bahrü'l-Muhît*, 4/90.

³⁷⁶ Mâtürîdî, *Te'vilâtü Ehli's-Sünne*, 3/381.

³⁷⁷ En'âm 6/120

³⁷⁸ Ebû Hayyân, *el-Bahrü'l-Muhît*, 4/632.

تصريح وتحريم في غير هذا الموضع؛ رجع هذا الخطاب إلى تحريم ما لم يذكر اسم الله عليه وكذلك صرح بتحريم الميتة وما أهل لغير الله به بقوله؛ (قُلْ لَا أَجِدُ فِي مَا أُوحِيَ إِلَيَّ مُحْرَمًا. . .) الآية؛ فقوله - تعالى -: (قُلْ لَا أَجِدُ فِي مَا أُوحِيَ إِلَيَّ مُحْرَمًا) كان لا يجد في ذلك الوقت ثم وجد ما لم يذكر اسم الله عليه محرماً في حادث الوقت، وكذلك وجد كل ذي ناب من السباع وذي مخلب من الطير محرماً في حادث الأوقات، كان لا يجد في ذلك الوقت محرماً إلا ما ذكر، ثم وجد أشياء محرمة من بعد.

وقوله - عَزَّ وَجَلَّ -: (وَإِنَّهُ لَفَسْقٌ)، أخبر أنه ما لم يذكر اسم الله عليه فسق، كما أخبر أن التناول من الميتة وما أهل لغير الله به فسق، والفسق: هو الخروج عن أمر الله، والذي ترك ذكر اسم الله عليه: خارج عن أمر الله - تعالى - كالميتة التي ذكرنا،

el-Bahrü'l-Muhî'te yer alan ibarenin daha iyi anlaşılabilmesi için eksik kaldığını düşündüğümüz bazı cümleleri *Te'vilât'tan* tercüme edeceğiz. *el-Bahrü'l-Muhî'te* aktarılan metin, *Te'vilât'ta* aynı sûrenin 121. âyetinin tefsirinde geçmektedir.³⁷⁹ Zira 121. âyet, Allah'ın adı anılmadan kesilen hayvanlardan yemeyi büyük günah addetmektedir. Allah'ın adı anılmadan kesilen hayvan İbn Abbas'a atfen, leş eti; başka bir gruba göre ise Allah'tan başkası adına boğazlanan hayvandır. Mâtürîdî âyetteki ifadenin iki manayı da içerdiğini izah ederek görüşünü bildirir.

Fıkhî rivayetleri de burada noktalamış olduk. Mâtürîdî'nin fıkhî istinbatlarının ibarenin lafzına sıkı sıkıya bağlı olduğunu gördük. Mâtürîdî'nin ahkâma dair çıkardığı hükümlerde dil hususundaki tahlilleri ve ayetlerin zahirine olan bağlılığı belli bir usulde ilerlediğini göstermektedir.

2.3. Kelâmî Nakiller

İslam'ın ilk asırlarından itibaren Hz. Muhammed (sav)'in vefatını takip eden süreçte mezheplerin somut anlamda ilk oluşum süreci başlamıştı. Cemel ve Sıffin olayları siyasi kaosun yanında bazı kelâmî problemleri de beraberinde getirmiştir.³⁸⁰ Böylelikle ilk asırlardan itibaren oluşmaya başlayan mezhepler kendi görüşlerini meşrulaştırmak için Kur'an-ı Kerim'den deliller getirmeye başlamışlardı. Bu sürecin neticesinde âyetlerin kelâmî tefsiri önem kazanmış, âyetleri bağlamından koparan, maksuda aykırı şekilde yoruma tabi tutanlara karşı âyetlerin nazil olduğu dönemdeki duruma itibar edilmesi, Allah ve rasulünün maksadına uygun bir şekilde âyetlerin tefsir edilmesi önem kazanmıştır.

³⁷⁹ Mâtürîdî, *Te'vilâtü Ehli's-Sünne*, 4/244.

³⁸⁰ Yusuf Ziya Yörükân, *İslâm Akaid Sisteminde Gelişmeler* (İstanbul: Ötüken Neşriyat, 2006), 49.

İmam Mâtürîdî'nin *Te'vilâtü'l-Kur'an*'ı, Zemahşerî'nin *Keşşâf*'ı, Fahreddin er-Râzî (ö. 606/1210)'nin *Mefâtihu'l-Gayb*'ı, kelâm ağırlıklı tefsirler içerisinde öne çıkmış eserlerdendir.

Mâtürîdî'nin kelâm sistemi Ebû Hanîfe'nin itikadî ve fikhî fikirleri üzerine bina edilmiş; Mâtürîdî, aklî ve naklî delillerle Ebû Hanîfe'nin görüşlerini açıklamış ve desteklemiştir.³⁸¹ Mâtürîdî, seleflerinden gelen bilgileri aktarmakla yetinmemiş, bu öğretileri temellendirmek için kendi dönemine kadar kullanılmayan kelâm metoduna başvurarak, sağlam temellere oturtulmuş bilgi nazariyesiyle selefinin görüşlerini aklî ve naklî delillerle kuvvetlendirmeyi başarmıştır.³⁸² Kelâm ilmini siyasi mecradan çıkarmış, akıl-nakil rekabetini ortadan kaldırmış ve Sünnî kelâmın kurucusu olmuştur.³⁸³

el-Bahrü'l-Muhît'te yer alan 22 kelâmî rivayeti kelâm kitaplarında yer alan uluhiyyet, nübüvvet ve âhiret şeklindeki tasnif açısından değerlendirirsek şöyle bir neticeyle karşılaşırız. 1. ve 17. Rivayetlerde Mu'tezile'nin uluhiyyete dair görüşlerine ağır eleştiriler içermektedir. 3. 13. ve 14. Rivayetlerde tevhid esaslı değerlendirmeler mevcuttur. 12. 19. 21. ve 22. Rivayetlerde salah-aslah, kader gibi başlıklar üzerinden uluhiyyete dair görüşleri buluyoruz. 6. 9. 11. Rivayetlerde iman kavramına dönük açıklamaları, 15. 16. rivayetlerde ise Allah'ın azametini dair metinleri görüyoruz. 4.7. 8. 10. ve 18. Rivayetlerde nübüvvet konularını, 2. 5. 7. rivayetlerde ise âhiretle ilgili bahisleri göreceğiz. Şimdi Ebû Hayyân'ın *Te'vilât*'tan aktardığı kelâmî rivayetlere geçebiliriz. Rivayetleri öncekilerde olduğu gibi mushaf sıralamasıyla ele alacağız.

2.3.1. Mu'tezile'nin Uluhiyyet Görüşlerine Ağır Eleştiriler

قَالُوا ادْع لَنَا رَبَّكَ يُبَيِّنْ لَنَا مَا هِيَ إِنَّ الْبَقَرَ تَشَابَهَ عَلَيْنَا وَإِنَّا إِن شَاءَ اللَّهُ لَمُهْتَدُونَ

"Bizim için rabbine dua et de onun nasıl bir şey olduğunu bize iyice açıklasın; çünkü bu sığır bize ayırt edilemez geldi; inşallah doğrusunu buluruz."³⁸⁴

قَالَ الْمَآثِرِيُّ

³⁸¹ Önal, *Mâtürîdî'ye Göre İslam Dışı Dinler*, 28; Yeprem, *İrade Hürriyeti ve İmâm Mâtürîdî*, 256; Özdeş, *Mâtürîdî'nin Tefsir Anlayışı*, 49.

³⁸² Rudolph, *Mâtürîdî*, 503.

³⁸³ Bekir Topaloğlu, "Ebû Mansûr el-Mâtürîdî'nin Kelâmî Görüşleri", İmam Mâtürîdî ve Mâtürîdîlik, haz. Sönmez Kutlu (Ankara, Kitâbiyât Yayınları,2003), 200-201; Özdeş, *Mâtürîdî'nin Tefsir Anlayışı*, 50.

³⁸⁴ Bakara 2/70

إِنَّ قَوْمَ مُوسَى، مَعَ غَلْظِ أَفْهَامِهِمْ وَقِلَّةِ عُقُولِهِمْ، كَانُوا أَعْرَفَ بِاللَّهِ وَأَكْمَلَ تَوْحِيدًا مِنَ الْمُعْتَزَلَةِ، لِأَنَّهُمْ قَالُوا: وَإِنَّا إِنْ شَاءَ اللَّهُ لَمُهْتَدُونَ، وَالْمُعْتَزَلَةُ يَقُولُونَ: قَدْ شَاءَ اللَّهُ أَنْ يَهْتَدُوا، وَهُمْ شَاؤُوا أَنْ لَا يَهْتَدُوا، فَغَلَبَتْ مَشِيئَتُهُمْ مَشِيئَةَ اللَّهِ تَعَالَى، حَيْثُ كَانَ الْأَمْرُ عَلَى: مَا شَاؤُوا إِلَّا كَمَا شَاءَ اللَّهُ تَعَالَى، فَتَكُونُ الْآيَةُ حُجَّةً لَنَا عَلَى الْمُعْتَزَلَةِ. انْتَهَى كَلَامُهُ

Kelime tahlilleri ve kıraat farklılıklarına işaret ettikten sonra Ebû Hayyân, *Te'vilât*'tan aldığı rivayetle âyetin kelâmî izahlarına geçmiştir. Ebû Hayyân'ın, *Te'vilât*'tan aldığı rivayetin tercümesi şu şekildedir: "Mûsâ (as)'ın kavmi, akılları kıt ve anlayışları dar olmasına rağmen Mu'tezile'ye kıyasla tevhid inançları daha kamil, Allah'ı tanıma seviyeleri daha yüksektir. Mûsâ (as)'ın kavmi bile inşallah, diyerek; Allah dilerse doğru yolu bulabileceklerini beyan etmişlerdir. Mu'tezile ise Allah bir kavmin hidayetini dilese dahi o kavim hidayeti dilemediği sürece doğru istikamete ulaşamayacaklarını iddia eder.³⁸⁵ Onların nazarında insanların meşietini Allah'ın meşietinden üstündür. Halbuki hakikatte Allah dilemeden bir kavmin hiçbir şey dileyemeyeceğidir. Söz konusu âyet Mu'tezile'ye karşı bizim delilimizdir."³⁸⁶

وقوم موسى مع غلظ أفهامهم، ورفقة عقولهم - أعرَفَ اللهُ، وأمهلُ توحيدًا من المعتزلة؛ لأنهم قالوا: إن شاء الله لكننا من المهتدين

والمعتزلة يقولون: قد شاء الله أن يهتدوا، وشاءوا هم ألا يهتدوا؛ فغلبت مشيئتهم على مشيئة الله على قولهم فغود بالله من السرف في القول، والجهل في الدين

Te'vilât'a baktığımızda *el-Bahrü'l-Muhî'te* yer alan metnin özetlenerek aktarıldığını görüyoruz. Mâtürîdî *Te'vilât*'ta Mu'tezile'nin sözlerindeki aşırılık ve dindeki cehaletlerinden Allah'a sığınmıştır. Mu'tezile'nin uluhiyyet görüşünü, Mûsâ (as)'ın putperest kavminden daha aşağı görmesi ve Mûsâ (as)'ın kavmini Mu'tezileye göre tevhid³⁸⁷ inancına daha yakın olduğunu düşünmesi dikkate şayandır.³⁸⁸

2.3.2. Mü'minler Ölümü Temenni Ederler mi?

قُلْ إِنْ كَانَتْ لَكُمْ الدَّارُ الْآخِرَةُ عِنْدَ اللَّهِ خَالِصَةً مِنْ دُونِ النَّاسِ فَتَمَنَّوْا الْمَوْتَ إِنْ كُنْتُمْ صَادِقِينَ

"Onlara, 'Şâyet Allah katında âhret yurdu, diğer insanlara değil de yalnız size ait ise ve bu iddianızda doğruysanız haydi ölümü isteyin bakalım!' de."³⁸⁹

³⁸⁵ Kâdî Abdülcebbar, Şerhu'l-Usûli'l-Hamse, 2/720; Nesefî, *Tebseratü'l-Edille*, 2/314,319.

³⁸⁶ Ebû Hayyân, *el-Bahrü'l-Muhî'te*, 1/411.

³⁸⁷ Mâtürîdî'nin Ehl-i kitap dışındaki dinler hakkındaki görüşleri için bk. Önal, *Mâtürîdî'ye Göre İslam Dışı Dinler*, 300-395.

³⁸⁸ Mâtürîdî, *Te'vilâtü Ehlî's-Sünne*, 1/494.

³⁸⁹ Bakara 2/94

وَقَالَ الْمَآثِرِيُّ مَا مَلَّحْصُهُ: أَنَّ الْمُؤْمِنَ يَقُولُ: إِنَّ الْجَنَّةَ لَهُ، وَمَعَ ذَلِكَ لَيْسَ يَتَمَنَّى الْمَوْتَ. وَأَجَابَ: بِأَنَّهُ لَمْ يَجْعَلْ لِنَفْسِهِ مِنَ الْمَنْزِلَةِ عِنْدَ اللَّهِ مِنَ الدَّعَاءِ بُنُوَّةً وَمَحَبَّةً مِنَ اللَّهِ لَهُمْ مَا جَعَلَتْهُ الْيَهُودُ، لِأَنَّ جَمِيعَ الْمُؤْمِنِينَ، غَيْرَ الْأَنْبِيَاءِ، لَا يَزُولُ عَنْهُمْ خَوْفُ الْخَاتِمَةِ. وَالْخَاطِئُ مِنْهُمْ مُقْتَوِرٌ إِلَى زَمَانٍ يَتَدَارَكُ فِيهِ تَكْفِيرَ حَطِّهِ. فَلِذَلِكَ لَمْ يَتَمَنَّ الْمُؤْمِنُونَ الْمَوْتَ. وَلِذَلِكَ كَانَ الْمُبَشِّرُونَ بِالْجَنَّةِ يَتَمَنُّونَهُ.

Âyette Yahudilerin cenneti kendilerine mahsus görmeleri eleştirilmiş ve iddialarını ispat etmeleri için ölümü istemeleri onlardan talep edilmiştir. Muarızların bu inancı Müslümanlıkta da görmesi ve İslamı eleştirmesi üzerine Yahudi inancı ile İslam inancının bu konuda aynı olmadığı çeşitli tefsirlerde izah edilmiştir. Ebû Hayyân'da iki inancın farklarına bu ayetin tefsirinde temas etmiş ve bu konuda *Te'vilât*'tan destek almıştır. *Te'vilât*'a atfen aldığı metnin Türkçe tercümesi şu şekildedir: "Müminler, cennet inananlarıdır, derler; bununla birlikte ölümü temenni etmezler. Bu durum ise şöyle izah edilir: Müminler, Yahudilerin iddia ettikleri gibi kendilerini Allah katında O'nun evlatları ve ayrıcalıklı kulları gibi görmezler. Çünkü inananlar, peygamberler gibi masum olmadıkları için akıbetlerinden emin olamazlar. Müminler, hatalarını telafi etmek için her daim kendilerini zamana muhtaç görürler. Bu sebeplerden müminler ölümü arzulamazlar. Sadece cennetle müjdelenenler içerisinde olabilmeyi temenni ederler."³⁹⁰ Mâtürîdî İslami anlayışın farklarından bahsedip, Yahudilerin batıl anlayışlarıyla arasını tefrik etmiş ve izah etmiştir.³⁹¹

فَإِنْ قِيلَ: إِنَّكُمْ تَقُولُونَ: إِنَّ الْآخِرَةَ لِلْمُؤْمِنِينَ، ثُمَّ لَا أَحَدٌ مِنْهُمْ يَتَمَنَّى الْمَوْتَ إِذَا قِيلَ لَهُ: تَمَنَّ الْمَوْتَ، فَمَا مَعْنَى الْاِحْتِجَاجِ عَلَيْهِمْ بِذَلِكَ، وَذَلِكَ عَلَى الْمُؤْمِنِينَ كَهُوَ عَلَيْهِمْ؟ قِيلَ: لَوْجِهَيْنِ

أحدهما: أَنَّ الْمُؤْمِنِينَ لَمْ يَجْعَلُوا لِأَنْفُسِهِمْ مِنَ الْفَضْلِ وَالْمَنْزِلَةِ عِنْدَ اللَّهِ مَا جَعَلُوا هُمْ لِأَنْفُسِهِمْ؛ فَكَانَ فِي تَمَنِّيهِمْ صَدَقٌ مَا ادْعَوْا لِأَنْفُسِهِمْ، وَفِي الْاِمْتِنَاعِ عَنِ ذَلِكَ ظُهُورُ صَدَقِ رَسُولِ اللَّهِ - صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ

وَالثَّانِي: مَا ذَكَرْنَا أَنَّهُمْ ادْعَوْا: أَنَّهُمْ أَبْنَاءُ اللَّهِ وَأَحِبَّاءُهُ، وَفِي تَمَنِّيهِ الْمَوْتَ رَدَّهُمْ، وَصَرَفَهُمْ إِلَى الْحَبِيبِ، وَالْأَبِ الَّذِي ادْعَوْهُ، وَلَا أَحَدٌ يَرِغِبُ وَيَنْفِرُ عَنِ حَبِيبِهِ وَأَبِيهِ؛ فَدَلَّ اِمْتِنَاعَهُمْ عَنِ ذَلِكَ: عَلَى كَذِبِهِمْ فِي دَعَاوِيهِمْ. وَبِاللَّهِ نَسْتَعِينُ

Te'vilât'a baktığımız zaman, muarızların Yahudi inancına benzer addedip, âyet üzerinden İslami anlayışa yaptıkları eleştirileri madde madde cevapladığını görmekteyiz. Bu cevaplar özetlenerek *el-Bahrü'l-Muhît*'te yer almıştır.³⁹²

³⁹⁰ Ebû Hayyân, *el-Bahrü'l-Muhît*, 1/500.

³⁹¹ Detaylı bilgi için bk. Önal, *Mâtürîdî'ye Göre İslam Dışı Dinler*, 213.

³⁹² Mâtürîdî, *Te'vilâtü Ehli's-Sünne*, 1/513.

2.3.3. Haccı da Umreyi de Allah İçin Yapın

وَأْتُمُوا الْحَجَّ وَالْعُمْرَةَ لِلَّهِ فَإِنْ أُخْصِرْتُمْ فَمَا اسْتَيْسَرَ مِنَ الْهَدْيِ وَلَا تَخْلِفُوا رُءُوسَكُمْ حَتَّىٰ يَبْلُغَ الْهَدْيُ مَحَلَّهُ

"Haccı ve umreyi Allah için eksiksiz yerine getirin; engellenirseniz kolayınıza gelen bir kurban gönderin. Kurban, mahalline ulaşmıncaya kadar başlarınızı tıraş etmeyin."³⁹³

وَقَالَ الْمَأْتِرِيذِيُّ: إِنَّمَا قَالَ وَأْتُمُوا الْحَجَّ وَالْعُمْرَةَ لِلَّهِ لِأَنَّ الْكُفْرَةَ كَانُوا يَفْعَلُونَ الْحَجَّ لِلَّهِ وَالْعُمْرَةَ لِلصَّنَمِ

Ebû Hayyân, hac ve umre menasiklerinin tam bir şekilde yerine getirilmesini bu âyetin gereklerinden biri olarak değerlendirip, konu hakkında çeşitli rivayetleri aktarmıştır. *Te'vilât*'tan aldığı metinde bu rivayetlerden biridir.

Mâtürîdî'ye atfen nakledilen rivayet şu şekildedir: "Haccı da umreyi de Allah için yapın. Çünkü kâfirler Haccı Allah için, umreyi ise putları için yapıyorlardı."³⁹⁴

ثم في الأمر بالإتمام وجوه

أحدها: أنهم كانوا يفتتحون الحج بالعمرة، فأمرُوا بِإِتْمَامِهَا، عَلَى مَا رُوِيَ عَنْ عُمَرَ، رَضِيَ اللَّهُ عَنْهُ، قَالَ: مَتَعَتَانِ كَانَتَا عَلَى عَهْدِ رَسُولِ اللَّهِ - صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ -، وَأَنَا أَنهَى عَنْهُمَا وَأَعاقِبُ عَلَيْهِمَا مَتَعَةَ الْحَجِّ، وَمَتَعَةَ النِّسَاءِ

والثاني: أنهم كانوا لا يجعلون العمرة لله، فأمرُوا بِجَعْلِهَا لِلَّهِ

Âyette geçen وَأْتُمُوا "Tamamlayın." kelimesi, *Te'vilât*'ta 2 vecih üzere değerlendirilmiştir. *el-Bahrü'l-Muhît*'te yer alan rivayet bu vecihlerin ikincisidir.³⁹⁵ Mâtürîdî bu âyette tevhid inancına vurgu yaparak, cahiliyye dönemindeki adeti yermiştir.

2.3.4. İnsanlığın Bir Tek Ümmet Olması

كَانَ النَّاسُ أُمَّةً وَاحِدَةً فَبَعَثَ اللَّهُ النَّبِيِّينَ مُبَشِّرِينَ وَمُنذِرِينَ وَأَنْزَلَ مَعَهُمُ الْكِتَابَ بِالْحَقِّ لِيَحْكُمَ بَيْنَ النَّاسِ فِي مَا اختلفُوا فِيهِ وَمَا اختلف فِيهِ إِلَّا الَّذِينَ أُوتُوهُ مِنْ بَعْدِ مَا جَاءَتْهُمُ الْبَيِّنَاتُ بَغْيًا بَيْنَهُمْ فَهَدَى اللَّهُ الَّذِينَ آمَنُوا لِمَا اختلفُوا فِيهِ مِنَ الْحَقِّ بِإِذْنِهِ وَاللَّهُ يَهْدِي مَنْ يَشَاءُ إِلَى صِرَاطٍ مُسْتَقِيمٍ

"İnsanlar bir tek ümmet idi. Sonra Allah, müjdeciler ve uyarıcılar olarak peygamberleri gönderdi; onlar aracılığı ile anlaşmazlığa düştükleri konularda insanlar arasında hüküm vermek için gerçeği içeren kitabı indirdi. Ancak kendilerine apaçık gerçekler geldikten sonra aralarındaki kıskançlık yüzünden, o kitap hakkında, sadece

³⁹³ Bakara 2/196

³⁹⁴ Ebû Hayyân, *el-Bahrü'l-Muhît*, 2/255.

³⁹⁵ Mâtürîdî, *Te'vilâtü Ehli's-Sünne*, 2/70.

onun verildiği kimseler anlaşmazlığa düştüler. Sonra Allah kendi iradesiyle, onların, hakkında ayrılığa düştükleri gerçeği müminlere gösterdi. Allah dilediğini doğru yola iletir."³⁹⁶

أَوْ: صِنْفًا وَاحِدًا، فَكَانَ الْمُرَادُ: أَنَّ الْكُلَّ مِنْ جَوْهَرٍ وَاحِدٍ، وَأَبٍ وَاحِدٍ، ثُمَّ خَصَّ صِنْفًا مِنَ النَّاسِ بِبَعْثِ الرُّسُلِ إِلَيْهِمْ، وَإِنزَالِ الْكُتُبِ عَلَيْهِمْ تَكْرِيمًا لَهُمْ، قَالَهُ الْمَأْتُرِيدِيُّ فَهَذِهِ اثْنَا عَشَرَ قَوْلًا فِي النَّاسِ

Kelime tahlilleriyle başlayan Ebû Hayyân daha sonra sahâbe ve tâbiînden gelen rivayetleri değerlendirir. Âyetin başında yer alan; insanların tek ümmet olması, ifadesini izah etmek için çeşitli rivayetleri almıştır. Bu rivayetlerden birine göre, tek bir ümmetten maksat: Âdem (as) ile Nûh (as) arasındaki yaşamış olan on kuşaktır. Mâtürîdî'nin izahı ise şöyledir: "İnsanlık tek bir cevherden, tek bir babadan meydana geldi. Daha sonra peygamberlerin gönderilmesi ve vahiy kitaplarının nazil olmasıyla Müslümanların iman etmeyenlere karşı üstünlüğü ortaya çıktı."³⁹⁷ Görüldüğü gibi Mâtürîdî'ye göre tek bir ümmetten maksat, tek bir cevherden; yani, tek bir babadan meydana gelmez.

قوله: (كَانَ النَّاسُ أُمَّةً وَاحِدَةً)، يعني صِنْفًا وَاحِدًا

ومعنى الأمة معنى الصنف، كقوله تعالى: (وَمَا مِنْ دَابَّةٍ فِي الْأَرْضِ وَلَا طَائِرٍ يَطِيرُ بِجَنَاحَيْهِ

إِلَّا أُمَّةٌ أُمَّةً وَاحِدَةً)، يعني: أصنافا

ثم خص الله تعالى صنفا ببعث الرسل إليهم وإنزال الكتب عليهم من بين غيرها من الأصناف تفضيلاً لهم وإكراماً، وبعث كل رسول إلى قومه فيهم كفار وفيهم مؤمنون؛ لأن الأرض لا تخلو من ولي أو نبي، كقوله تعالى: (وَلَقَدْ كَرَّمْنَا بَنِي آدَمَ)، ليعلموا أن سائر أصناف الخلق خلقوا لهم ولحاجاتهم. وهو قول الحسن وكذلك قول أبي حنيفة - رضي الله تعالى عنه -: أن الأرض لا تخلو عن نبي أو ولي. والله أعلم

el-Bahrü'l-Muhî'te geçen metnin, öncekilerde olduğu gibi *Te'vilât'tan* özetlenerek aktarıldığını görmekteyiz.³⁹⁸

2.3.5. Cennet Ehlinin Noksanlıklardan Hali Olması

قُلْ أَوْثِقُوا بُرُوجَكُمْ بِخَيْرٍ مِنْ ذَلِكَ لِلَّذِينَ اتَّقَوْا عِنْدَ رَبِّهِمْ جَنَّاتٌ تَجْرِي مِنْ تَحْتِهَا الْأَنْهَارُ خَالِدِينَ فِيهَا وَأَزْوَاجٌ مُطَهَّرَةٌ وَرِضْوَانٌ مِنَ اللَّهِ وَاللَّهُ بَصِيرٌ بِالْعِبَادِ

³⁹⁶ Bakara 2/213

³⁹⁷ Ebû Hayyân, *el-Bahrü'l-Muhî't*, 2/363.

³⁹⁸ Mâtürîdî, *Te'vilâtü Ehli's-Sünne*, 2/107.

"De ki: Size bunlardan daha iyisini bildireyim mi? Takvâ sahipleri için rableri katında, altlarından ırmaklar akan ebediyen kalacakları cennetler, tertemiz eşler ve (hepsinden önemlisi) Allah'ın hoşnutluğu vardır. Allah kullarını tam manasıyla görmektedir."³⁹⁹

الْمَأْتِرِي: أَهْلُ الْجَنَّةِ مُطَهَّرُونَ لِأَنَّ الْعُيُوبَ فِي الْأَشْيَاءِ عِلْمُ الْفَنَاءِ، وَهُمْ خُلِقُوا لِلْبَقَاءِ، وَحَصَّ النَّسَاءُ بِالطُّهْرِ لِمَا فِيهِنَّ فِي الدُّنْيَا مِنْ فَضْلِ الْمَعَايِبِ وَالْأَذَى.

Ebû Hayyân lügavî izahlarla tefsirine başlar. Daha sonra Mâtürîdî'ye atfen aldığı metni aktarır. Rivayetin tercümesi şu şekildedir: "Cennet ehli mutahhar kılınmıştır. Dünyada var olan eksiklikler ve ayıplar cennette olmayacaktır. Çünkü cennet beka, dünya fena üzerine kurulmuştur. 'Tertemiz eşler' cümlesindeki 'tertemiz' kelimesinin kadınlara has kılınması, dünyada onların eksiklik ve ayıplarının çok olması sebebiyledir."⁴⁰⁰

قِيلَ: مُطَهَّرَةٌ: مِنَ الْآفَاتِ كُلِّهَا، مِنَ الْأَخْلَاقِ السَّيِّئَةِ، وَالْأَفْذَارِ وَالْعُيُوبِ كُلِّهَا، وَقَدْ ذَكَرْنَا فِيمَا تَقَدَّمَ فِي صَدْرِ السُّورَةِ؛ قَالَ: وَكُلُّ أَهْلِ الْجَنَّةِ مُطَهَّرٌ مِنْ جَمِيعِ الْمَعَايِبِ؛ لِأَنَّ الْعُيُوبَ فِي الْأَشْيَاءِ عِلْمُ الْفَنَاءِ، وَهُمْ خُلِقُوا لِلْبَقَاءِ، إِلَّا أَنْ الذَّكَرَ جَرَى لِلنِّسَاءِ؛ لِمَا ظَهَرَ فِي الدُّنْيَا فِيهِنَّ مِنْ فَضْلِ الْمَعَايِبِ وَالْأَذَى.

Te'vilât'a baktığımız zaman, rivayet edilen metnin *el-Bahrü'l-Muhît*'te özetlenerek aktarıldığını görmekteyiz.⁴⁰¹ Mâtürîdî, kadınların dünyada muhatap olduğu eza verici durumlar ve eksikliklerin cennette karşılıklarına çıkmayacağını açıklamaktadır; çünkü cennette mümin ve müminelere eza ve cefa verici hiçbir durum yaşanmayacaktır.

2.3.6. İmanda İstisna ve İman-Amel Münasebeti

الَّذِينَ يَقُولُونَ رَبَّنَا إِنَّنَا أَمْنَا فَأَغْوِرْ لَنَا ذُنُوبَنَا وَفِنَا عَذَابَ النَّارِ

"Rabbimiz bizler iman ettik, günahlarımızı bağışla ve bizi ateş azabından koru, derler."⁴⁰²

وَقَالَ الْمَأْتِرِي: مَدَحَهُمْ تَعَالَى بِهَذَا الْقَوْلِ، وَفِيهِ تَرْكِيَةٌ أَنْفُسِهِمْ بِالْإِيمَانِ، وَاللَّهُ تَعَالَى نَهَى عَنْ تَرْكِيَةِ الْأَنْفُسِ بِالطَّاعَاتِ، كَمَا قَالَ تَعَالَى: فَلَا تُرْكَوْا أَنْفُسَكُمْ فَلَوْ كَانَ الْإِيمَانُ اسْمًا لِجَمِيعِ الطَّاعَاتِ لَمْ يَرْضَ مِنْهُمْ التَّرْكِيبَ بِالْإِيمَانِ، كَمَا لَمْ يَرْضَهَا بِسَائِرِ الطَّاعَاتِ، فَالآيَةُ حِجَّةٌ عَلَى مَنْ جَعَلَ الطَّاعَاتِ مِنَ الْإِيمَانِ، وَفِيهَا دَلَالَةٌ عَلَى أَنَّ إِدْخَالَ الْإِسْتِثْنَاءِ فِي الْإِيمَانِ بَاطِلٌ، لِأَنَّهُ رَضِيَهُ مِنْهُمْ دُونَ اسْتِثْنَاءٍ.

³⁹⁹ Âl-i İmrân 3/15

⁴⁰⁰ Ebû Hayyân, *el-Bahrü'l-Muhît*, 3/56.

⁴⁰¹ Mâtürîdî, *Te'vilâtü Ehli's-Sünne*, 2/327.

⁴⁰² Âl-i İmrân 3/16

Müfessirlerin iman-amel münasebeti ve imanda istisna gibi mühim konuları tartıştığı bu âyetin tefsirinde Ebû Hayyân, Mâtürîdiyye'nin görüşünü ekolün kurucusundan aktarmıştır.

el-Bahrü'l-Muhît'te Mâtürîdî'ye atfen nakledilen rivayetin tercümesi şu şekildedir: "Allah (cc) âyette yer alan 'İman ettik o halde günahlarımızı bağışla.' çağrısını övmektedir. Dolayısıyla nefisleri iman ile tezkiye etmek, övülen bir davranıştır. Halbuki Necm sûresinde amellerle nefisleri tezkiye etmekten sakındırılmıştır. Nitekim *هُوَ أَعْلَمُ بِمَنْ أَنْفَى* "Şu hâlde kendinizi temize çıkarmayın! Kimin günahı sakındığını en iyi bilen O'dur." (Necm 53/32) âyeti bunu göstermektedir. O halde iman ile amel farklıdır. Zira iman ile nefisleri tezkiye etme övülmüştür. Bu âyet imanda istisnanın batıl olduğuna da delildir. Zira Allah (cc) istisnası olmayan bir şekilde küfre karşı imana razı olmuştur."⁴⁰³

قد رضي منهم بهذا القول، وفيه تزكية لهم، ولو كان الإيمان: جميع الطاعات - لم يرض منهم التزكية بها، وقد أخبر الله نبيه - صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ - أن للذين اتقوا عند ربهم في الجنة خيرا من هذا الذي زُيِّنَ، للناس في الدنيا من النساء، وما ذكر إلى آخره.

Söz konusu âyetin *Te'vilât*'taki tefsiri yukarıdadır. İki metni kıyasladığımız zaman mana olarak birbirlerini karşıladıklarını görmekteyiz. *Te'vilât*'ta da âyetin nefisleri amelle tezkiye etmekten sakındırıldığı,⁴⁰⁴ imanda istisnanın batıl olduğuna işaret ettiği ve taatleri imandan saymaya karşı ise delil olduğu aktarılmıştır.⁴⁰⁵

İmanda istisna konusu Mâtürîdî mezhebinin ayırıcı görüşlerinden biridir. İmam Mâtürîdî ve sonraki Mâtürîdî ulema imanda istisnayı câiz görmemişlerdir.⁴⁰⁶ Bu da imanı tanıma ve tanımlama şekilleriyle doğrudan bağlantılıdır.⁴⁰⁷

2.3.7. Zekeriyâ (as)'ın Duası

هُنَالِكَ دَعَا زَكَرِيَّا رَبَّهُ قَالَ رَبِّ هَبْ لِي مِنْ لَدُنْكَ ذُرِّيَّةً طَيِّبَةً إِنَّكَ سَمِيعُ الدُّعَاءِ

⁴⁰³ Ebû Hayyân, *el-Bahrü'l-Muhît*, 3/56.

⁴⁰⁴ Mâtürîdî, *Te'vilâtü Ehli's-Sünne*, 9/431.

⁴⁰⁵ Mâtürîdî, *Te'vilâtü Ehli's-Sünne*, 2/328.

⁴⁰⁶ Mâtürîdî, *Kitâbü't-Tevhîd*, 1/388; Nesefî, *Tebseratü'l-Edille*, 2/423; Sâbûnî, *Mâtürîdiyye Akaidi*, 183.

⁴⁰⁷ Detaylı bilgi için bk. Bekir Topaloğlu, "Ebû Mansûr el-Mâtürîdî'nin Kelâmi Görüşleri", İmam Mâtürîdî ve Mâtürîdîlik, haz. Sönmez Kutlu (Ankara, Kitâbiyât Yayınları,2003), 198; Rudolph, *Mâtürîdî*, 496; Nesefî, *Bahrü'l-Kelâm*, 22, 65.

"Orada Zekeriyyâ rabbine dua edip dedi ki: 'Rabbim! Bana tarafından temiz bir nesil ihsan eyle! Kuşkusuz sen duayı işitmehtesin."⁴⁰⁸

وَقَالَ الْمَأْتِرِيْدِيُّ: كَانَتْ نَفْسُهُ تُحَدِّثُهُ بِأَنْ يَهْبَ اللَّهُ لَهُ وَلَدًا يَبْقَى بِهِ الذِّكْرُ إِلَى يَوْمِ الْقِيَامَةِ، لَكِنَّهُ لَمْ يَكُنْ يَدْعُو مُرَاعَاةً لِلأَدَبِ، إِذِ الأَدَبُ أَنْ لَا يَدْعُو لِمُرَادٍ إِلَّا فِيْمَا هُوَ مُعْتَادُ الوجودِ وَإِنْ كَانَ اللَّهُ قَادِرًا عَلَى كُلِّ شَيْءٍ، فَلَمَّا رَأَى عِنْدَهَا مَا هُوَ نَاقِضٌ لِلْعَادَةِ حَمَلَهُ ذَلِكَ عَلَى الدُّعَاءِ فِي طَلْبِ الوَلَدِ غَيْرِ المُعْتَادِ. انْتَهَى

Zekeriyyâ (as)'ın âyette geçen duasına dair çeşitli görüşleri inceleyen Ebû Hayyân, Mâtürîdî'nin konu hakkındaki görüşünü benimsemiş olacak ki; O'na yakın bir görüş öne sürmüş, daha sonra kendi görüşünü desteklemek için *Te'vilât*'tan aldığı rivayeti aktarmıştır.

el-Bahrü'l-Muhît'te, Mâtürîdî'ye atfen nakledilen rivayet şudur: "Zekeriyyâ (as) Hak Teâlâ'dan kıyamet gününe kadar Allah'ın zikrini daim edecek bir evlat, bir soy vermesi için gönlünce Allah'tan istiyordu. Ancak edebi gözeterek dua etmiyordu. Allah her şeye kadir olsa da olması mümkün olan şeyleri istemek edebe uygundu. Meryem (as)'in sebepsiz rızıklandırıldığını görünce bu durum onun içinde sakladığını dillendirmeye, duasını eda etmeye götürdü."⁴⁰⁹

قيل: فعند ذلك دعا زكريا ربه لما كانت نفسه الخاشية تحدث بالولدان تهب له، لكنه لم يدعو لما رأى نفسه متغيرة عن الحال التي يطمع منها الولد، فرأى أن السؤال في مثل ذلك لا يصلح؛ فلما رأى عندها فاكهة الصيف في الشتاء، وفاكهة الشتاء في الصيف غير متغيرة عن حالها - علم عند ذلك أن السؤال يصلح، وأنه يجاب للدعاء في غير حينه، فذلك معنى قوله: (هُنَالِكَ دَعَا زَكْرِيَّا رَبَّهُ)، والله أعلم

ويحتمل أنه لما رأى ما أكرمت امرأة عمران في قبول دعوتها وتبليغ ابنتها في الكرامة المبلغ الذي رأى فيها مما لعل أطماع الأنفس لا تبلغ ذلك - دعا الله - جل جلاله - أن يكرمها ممن يبقى له الأثر فيه والذكر، وإن كانت تلك الحال حال لا تطمع الأنفس فيما رغب - عليه السلام - مع ما كان يعلم قدرة الله - تعالى - على ما يشاء من غير أن كان يحس على طلب الإكرام بكل ما يبلغه قدره، حتى رأى ما هو في الأعجوبة قريب مما كانت نفسه تتمنى، والله أعلم بالمعنى الذي سأل

Te'vilât'ta ibarenin teferruatlı bir şekilde yer aldığını görmekteyiz. Aktarılan metin *Te'vilât*'ta kîl lafzı ile geçmektedir.⁴¹⁰ Duanın önemi ve adabına dair önemli bilgileri gördüğümüz bu rivayette Zekeriyyâ (as)'ın dua hususundaki yaklaşımını da idrak etmiş oluyoruz.

⁴⁰⁸ Âl-i İmrân 3/38

⁴⁰⁹ Ebû Hayyân, *el-Bahrü'l-Muhît*, 3/126.

⁴¹⁰ Mâtürîdî, *Te'vilâtü Ehli's-Sünne*, 2/360.

2.3.8. 'Salihlerden Bir Peygamber' Âyetine Dair Değerlendirmeler

فَنَادَتْهُ الْمَلَائِكَةُ وَهُوَ قَائِمٌ يُصَلِّي فِي الْمِحْرَابِ أَنَّ اللَّهَ يُبَشِّرُكَ بِيَحْيَى مُصَدِّقًا بِكَلِمَةٍ مِنَ اللَّهِ وَسَيِّدًا وَحَصُورًا وَنَبِيًّا مِنَ الصَّالِحِينَ

"O mihrapta namaz kılarken, melekler ona şöyle seslendi: 'Allah, kelimesini tasdik edici, efendi, iffetli ve Salihlerden bir peygamber olmak üzere Yahya'yı sana müjdeliyor.'⁴¹¹

وَقَالَ الْمَأْتُرِيُّ

لَا يَتَحَقَّقُ إِلَّا بَعْضُهَا، وَإِنْ كَانَ الْإِسْمُ يُنْطَلِقُ عَلَى الْكُلِّ الصَّلَاحِ يَتَحَقَّقُ فِي كُلِّ نَبِيِّ مِنْ جَمِيعِ الْأُجُوهِ، وَفِي غَيْرِهِمْ لَكِنَّ سَبَبَ اسْتِحْقَاقِ الْإِسْمِ فِي الْأَنْبِيَاءِ هُوَ تَحْقِيقُ الصَّلَاحِ مِنْ جَمِيعِ الْأُجُوهِ، وَفِي غَيْرِهِمْ مِنْ بَعْضِهَا، فَخَصَّهُ بِالذِّكْرِ حَتَّى يَنْقَطِعَ اِحْتِمَالُ جَوَازِ النَّبُوءَةِ فِي مُطْلَقِ الْمُؤْمِنِينَ، فَكَانَ تَقْيِيدُهُ بِاسْمِ الصَّلَاحِ مُفِيدًا

Peygamberlerin masum olduğu hususunda ihtilaf yoktur. İnsanların en salihleri oldukları, mevki itibariyle de en üstte yer aldıkları hususunda ittifak vardır.⁴¹² Peki söz konusu âyette yer alan salihlerden bir peygamber cümlesiyle ne kastedilmiş olabilir. İşte Ebû Hayyân bu ibareyi iki vecih üzere izah etmiştir. İlk olarak peygamber soyundan gelen peygamberlerin kastedildiğini ifade etmiş, ikinci olarak ise peygamberlerin arasındaki derece üstünlüğüne işaret etmiştir.⁴¹³ Daha sonra konu hakkında dikkatini çeken görüşlere yer veren Ebû Hayyân, Mâtürîdî'nin görüşüne bu başlıkta değinir. Rivayetin tercümesi şu şekildedir: "Salih olma durumu her peygamber için tüm vecihleriyle geçerlidir. Nebiler dışında ise salih olma durumu tüm yönlerden tecelli etmez. Tüm yönleriyle salihlerden ibaresinin özellikle âyette geçmesinin sebebi, Müslümanlar için nübüvvet iddiasının câiz olma durumunu ortadan kaldırmak içindir. 'Salihlerden' ibaresiyle kayıt konulmasının hikmeti budur."⁴¹⁴

ذكر أنه من الصالحين، وإن كان كل نبي لا يكون إلا صالحًا؛ على ما سمي كل نبي صديقًا، وإن كان لا يكون إلا صديقًا، ووجه ذكره صالحًا: أنه كان يتحقق فيه ذلك؛ لأن غيره من الخلق، وإن كان يستحق ذلك الاسم - إنما يستحق بجهة، والأنبياء - عليهم السلام - يتحقق ذلك فيهم من الوجوه كلها

والثاني: دعاء أن يلحق بالصالحين في الآخرة، والله أعلم

⁴¹¹ Âl-i İmrân 3/39

⁴¹² Ebû Muhammed İbn Hazm, *el-Fasl fi'l-Milel ve'l-Ehvâ ve'n-Nihal* (Kahire: Mektebetü'l-Hâncî), 2/10.

⁴¹³ Ebû Hayyân, *el-Bahrü'l-Muhît*, 3/134.

⁴¹⁴ Ebû Hayyân, *el-Bahrü'l-Muhît*, 3/134.

قال الشيخ - رحمه الله - : ما ذكر في كل نبي أنه كان من الصالحين - يخرج على أوجه: على جميع الصلاح، وعلى البشارة لهم في الآخرة أنهم يلحقون بأهل الصلاح، وعلى أنهم منهم؛ لولا النبوة؛ ليعلم أن النبوة إنما تختار في الدين لمن تم لهم وصف الصلاح، وعلى الوصف به أنهم كذلك على ألسن الناس، وأن الذين ردوا عليهم - ردوا بعد علمهم بصلاحهم، أو على الوصف به كالوصف بالصدق، وإن كان كل نبي كذلك؛ مع ما لعل لذلك حد عند الله؛ لذلك أراد لم يكن أطلع غيره عليه، والله أعلم

Te'vilât'ta ibarenin detaylara inilerek açıklandığını görmekteyiz.⁴¹⁵ Müfessirler 'salihlerden bir peygamber' ifadesini açıklama ihtiyacı hissetmişler, Ebû Hayyân peygamber soyundan gelme ya da peygamberler arası derece üstünlüğü anlamına geldiğini iki vecihde izah etmiş, ardından da Mâtürîdî'nin konu hakkındaki görüşüne yer vermiştir. Mâtürîdî ise bu ibareyi peygamberliğe mahsus bir salahiyet olarak değerlendirip, nübüvvetlik makamına vurgu yapmaktadır.

2.3.9. Akla Sahip Olan Herkes Allah'ın Dinini Bulmakla Mükelleftir

أَفَعَيَّرَ دِينَ اللَّهِ يَبْعُونَ وَلَهُ أَسْلَمَ مَنْ فِي السَّمَاوَاتِ وَالْأَرْضِ طَوْعًا وَكَرْهًا وَإِلَيْهِ يُرْجَعُونَ

"Onlar Allah'ın dininden başkasını mı arıyorlar! Oysa göklerdeki ve yeryüzündekiler isteyerek veya istemeyerek hep O'na boyun eğmişlerdir ve O'na döndürüleceklerdir."⁴¹⁶

وَقَالَ الْمَآثِرِيُّ: فَإِنْ قِيلَ كُلُّ عَاقِلٍ يَتَّبِعِي دِينَ اللَّهِ وَيَدَّعِي أَنَّ الَّذِي هُوَ عَلَيْهِ دِينُ اللَّهِ

قِيلَ: الْجَوَابُ مِنْ وَجْهَيْنِ

أَحَدُهُمَا: أَنَّهُ لَمَّا قَصَرَ فِي الطَّلَبِ جُعِلَ فِي الْمَعْنَى كَأَنَّهُ بَاغٍ غَيْرَ دِينِ اللَّهِ، إِذْ لَوْ كَانَ بَاغِيًا لَبَالَغَ فِي الطَّلَبِ مِنَ الْوَجْهِ الَّذِي يُوصَلُ إِلَيْهِ مِنْهُ، فَكَأَنَّهُ لَيْسَ بَاغِيًا مِنْ حَيْثُ الْمَعْنَى، وَلَكِنَّهُ مِنْ حَيْثُ الصُّورَةُ

وَالثَّانِي: أَنَّهُ قَدْ بَانَ لِلْبَعْضِ فِي الْإِتْبَاعِ مَا هُوَ الْحَقُّ لظُهُورِ الْحُجَجِ وَالْآيَاتِ، وَلَكِنْ أَبِي إِلَّا الْعِنَادَ، فَهُوَ بَاغٍ غَيْرَ دِينِ اللَّهِ، فَتَكُونُ الْآيَةُ فِي الْمَعَانِدِينَ. انْتَهَى كَلَامُهُ

Nebevî bir tebliğin ulaşmadığı toplumların akıbeti kelâm kitaplarında çeşitli görüşler öne sürülerek izah edilmeye çalışılmıştır. İtikadi mezheplerin konu üzerinde farklı görüşler ihtiva etmesi müfessirlerinde bağlı oldukları düşünce anlayışlarına göre söz konusu ayeti değerlendirmeleriyle neticelenmiştir. Ebû Hayyân, yaşadığı dönemde önemli ve etkin bir Ehl-i sünnet mezhebi olan Mâtürîdîliğin görüşünü bizzat kurucusuna isnat ederek aktarma gereği hissetmiştir. İmam Mâtürîdî'nin konu

⁴¹⁵ Mâtürîdî, *Te'vilâtü Ehlî's-Sünne*, 2/363.

⁴¹⁶ Âl-i İmrân 3/83

hakkındaki görüşü; nebevî bir tebliğ ulaşmamış olsa dahi, bir insanın Allah'ın varlığına iman etmekle mükellef olmasıdır.⁴¹⁷ Bu konuda mezhebin kurucu unsuru Ebü'l-Muîn en-Nesefî'nin görüşleri de önemlidir. Akli selim bir insana vahiy ulaşmasa dahi Allah'ı idrak edememesine herhangi bir mazereti geçerli saymaz.⁴¹⁸

Aslında -Ebû Hayyân'ın naklettiği rivayette de görüldüğü gibi- İmam Mâtürîdî'de iki vecih üzere konuyu değerlendirir.⁴¹⁹ "Akla sahip olan her kimse, hakikati aramakla yani Allah'ın dinini bulmakla sorumludur denilirse ona iki vecihten cevap verilir. İlk olarak eğer kişi hakikati yani Allah'ın dinini aramakta zayıflık gösterirse o, Allah'ın emanı dışında bir isyankâr gibi olur. Eğer bu durumdan kurtulması mümkün olursa o takdirde hakkı arayıp, bulma da mübalağa etmesi üstüne vâcip olur. Mana açısından ise sanki bu durumda isyankâr olmaz sadece zahiri itibariyle bâğî olur. İkinci vecih ise bazılarının apaçık hakikatler, yadsınamaz deliller açığa çıktığı halde sırf inadı sebebiyle Allah'ın varlığını inkâra gider. İşte o kimse bâğîdir. İkinci vecih de âyet sadece muannidlere has kılınmış olur.⁴²⁰

ثم قوله: (أَفَعَيَّرَ دِينَ اللَّهِ يَبْغُونَ): كَأَنَّ كِي مِنْهُمْ يَبْغِي دِينًا هُوَ دِينُ اللَّهِ، وَيَدْعِي أَنْ الدِّينَ الَّذِي هُوَ عَلَيْهِ دِينُ اللَّهِ، لَكِنْ هَذَا - وَاللَّهِ أَعْلَمُ - كُلٌّ مِنْهُمْ فِي الْإِبْتِدَاءِ يَبْغِي دِينَ اللَّهِ فِي نَفْسِهِ، لَكِنْ بَانَ لَهُ مِنْ بَعْدِ وَظَهَرَ بِالْآيَاتِ وَالْحُجُجِ أَنَّهُ لَيْسَ عَلَى دِينِ اللَّهِ، وَأَنَّ دِينَ اللَّهِ هُوَ الْإِسْلَامُ، فَلَمْ يَرْجِعْ إِلَيْهِ وَلَا اعْتَقَدَهُ، وَلَزِمَ غَيْرَهُ بِالْإِعْتِنَادِ وَالْمُكَابَرَةِ؛ فَهُوَ بَاغٍ غَيْرَ دِينِ اللَّهِ، وَاللَّهُ أَعْلَمُ

Te'vilâta baktığımız zaman ise tüm insanların başlangıçta Allah'ın dinini arayış güdüsünü nefislerinde bulacağını, hakikatlerle karşılaştıkça nefislerinde Allah'ın dininin açığa çıkacağını, buna rağmen büyüklenme ve inad sebebiyle inkâr edenlerin bâğî olacağını ifade etmektedir.⁴²¹ İki rivayet mana olarak birbirine yakın olsa da kullanılan lafızlar ve iki rivayetin üslubu arasında farklar vardır. Sonraki dönem Mâtürîdî uleması ise fetret ehli için Allah'ın varlığını inkâr etmediği sürece kişinin kurtuluşa ereceğine itikat etmişlerdir.⁴²²

⁴¹⁷ Mâtürîdî, *Kitâbü't-Tevhîd*, 1/5; Rudolph, Mâtürîdî, 426; Nesefî, *Bahrü'l-Kelâm*, 21.

⁴¹⁸ Nesefî, *Bahrü'l-Kelâm*, 29.

⁴¹⁹ Mâtürîdî, *Te'vilâtü Ehli's-Sünne*, 2/417.

⁴²⁰ Ebû Hayyân, *el-Bahrü'l-Muhît*, 3/246.

⁴²¹ Mâtürîdî, *Te'vilâtü Ehli's-Sünne*, 2/418.

⁴²² Yavuz, "Mâtürîdîyye", 28/165-175.

2.3.10. Peygamberlerin İnsan Irkından Gönderilmesi

لَقَدْ مَنَّ اللَّهُ عَلَى الْمُؤْمِنِينَ إِذْ بَعَثَ فِيهِمْ رَسُولًا مِنْ أَنْفُسِهِمْ يَتْلُو عَلَيْهِمْ آيَاتِهِ وَيُزَكِّيهِمْ وَيُعَلِّمُهُمُ الْكِتَابَ وَالْحِكْمَةَ وَإِنْ كَانُوا مِنْ قَبْلُ لَفِي ضَلَالٍ مُبِينٍ

"And olsun ki içlerinden, kendilerine Allah'ın âyetlerini okuyan, onları arındıran, onlara kitap ve hikmeti öğreten bir peygamber göndermekle Allah, müminlere büyük bir lütufta bulunmuştur. Halbuki daha önce onlar, apaçık bir sapkınlık içinde bulunuyorlardı."⁴²³

كَمَا قَالَ: لَقَدْ جَاءَكُمْ رَسُولٌ مِنْ أَنْفُسِكُمْ وَالْمَعْنَى: مَنْ جِنْسِ بَنِي آدَمَ، وَالْإِمْتِنَانُ بِذَلِكَ لِحُصُولِ الْأُنْسِ بِكَوْنِهِ مِنَ الْإِنْسِ، فَيَسْنَهُلُ الْمُتَلَفَى مِنْهُ، وَتَزُولُ الْوَحْشَةُ وَالنَّفْرَةُ الطَّبِيعِيَّةُ الَّتِي بَيْنَ الْجِنْسَيْنِ الْمُخْتَلِفَيْنِ، وَلَمَعْرِفَةِ قُوَى جِنْسِهِمْ. فَإِذَا ظَهَرَتِ الْمُعْجِزَةُ أَدْرَكُوا أَنَّ ذَلِكَ لَيْسَ فِي قُوَى بَنِي آدَمَ، فَعَلِمُوا أَنَّهُ مِنْ عِنْدِ اللَّهِ، فَكَانَ ذَلِكَ دَاعِيَةً إِلَى الْإِجَابَةِ. سُورَةُ. وَلَوْ كَانَ الرَّسُولُ مِنْ غَيْرِ الْجِنْسِ لَتَحْتَلَّى أَنْ تِلْكَ الْمُعْجِزَةُ هِيَ فِي طَبَاعِهِ، أَشَارَ إِلَى هَذِهِ الْعِلَّةِ الْمَأْتُرِيَّةِ

9/ 128: التوبة

Ebû Hayyân, "Kendi içlerinden bir peygamber gönderdi." cümlesine dair çeşitli rivayetleri değerlendirmiştir. *el-Bahrü'l-Muhît*'te Mâtürîdî'ye atfen nakledilen metni olduğu gibi aktarıyoruz: "Peygamberlerin insan sınıfından gönderilmesi büyük bir lütuftur. Bu sayede insanların tabi olması kolaylaşır. Melek veya cin gibi farklı cinsten bir peygamber gönderilmiş olsa aralarında iletişim kurmaları ve tabiyet sağlamaları oldukça zorlaşırdı. Peygamberlerin kendi içlerinden çıkması mucizenin de imkânını sağlamaktadır. Zira bu sayede harikulade işleri peygambere değil, Allah'a atfetmiş olurlar. Bu sayede mucize ile davette kolaylaşır."⁴²⁴ Eğer peygamberler kendi içlerinden çıkmamış olsa mucizeyi Allah'a değil de farklı cinsten gönderilmiş olan peygambere bağlarlardı. Bu sebebe Mâtürîdî, *Tevbe sûresi*'nin 128. âyetinde de değinmektedir."⁴²⁵

قَالَ بَعْضُهُمْ: (مِنْ أَنْفُسِكُمْ) أَي: مِنَ الْبَشَرِ وَهُوَ امْتِنَانٌ مِنْهُ عَلَيْهِمْ؛ حَيْثُ بَعَثَ الرَّسُولَ مِنَ الْبَشَرِ وَلَهُ أَنْ يَبْعَثَ مِنْ غَيْرِ الْبَشَرِ، لَكِنَّهُ بَعَثَ مِنَ الْبَشَرِ؛ لِيَعْرِفُوا الْآيَاتِ الَّتِي يَأْتِي بِهَا مِنَ التَّمْوِيهَاتِ؛ لِأَنَّهُمْ يَعْرِفُونَ مَبْلَغَ وَسْعِ الْبَشَرِ فِي الْأَشْيَاءِ وَقَدْرَ إِمْكَانِهِمْ بَعْلَمِ الْأَشْيَاءِ، فَإِذَا جَاءَ بِالْأَشْيَاءِ الَّتِي هِيَ خَارِجَةٌ عَنِ الطَّبَاعِ وَوَسْعِ الْبَشَرِ فِي التَّعْلِيمِ، عَرَفُوا أَنَّهَا آيَاتٌ لَا تَمْوِيهَاتٌ، مَعَ مَا يَأْلَفُ كُلَّ ذِي جِنْسٍ بِجِنْسِهِ وَيَنْفِرُ مِنْ غَيْرِ جِنْسِهِ، هَذَا ظَاهِرٌ فِي الْخَلَائِقِ أَنَّ كُلَّ ذِي جِنْسٍ يَأْلَفُ بِجِنْسِهِ وَلَا يَأْلَفُ بِغَيْرِ جِنْسِهِ، فَبَعَثَ الرَّسُولَ مِنَ الْبَشَرِ وَمِنْ جِنْسِهِمْ؛ لِيَأْلَفُوا بِهِ، وَيَقْبَلُوا مِنْهُ مَا يَأْتِيهِمْ بِهِ وَيَجِيبُوهُ إِلَى مَا يَدْعُوهُمْ إِلَيْهِ

⁴²³ Âl-i İmrân 3/164.

⁴²⁴ Sâbûnî, *Mâtürîdîyye Akaidi*, 109, 111.

⁴²⁵ Ebû Hayyân, *el-Bahrü'l-Muhît*, 3/416.

el-Bahrü'l-Muhît'te aktarılan rivayette *Te'vilât*'ın Tevbe sûresi 9/128. âyetine işaret edildiğini görüyoruz. Tevbe sûresi 128. âyet ve Âl-i İmrân 164. âyetlerinin tefsirlerine *Te'vilât*'tan baktığımız zaman; Mâtürîdî, aynı konuyu üç başlıkta toplamıştır. *el-Bahrü'l-Muhît*'te yer alan metin bu üç vechin özetlenmiş halidir.⁴²⁶

2.3.11. Abdullah b. Übey Özelinde Küfre Yakın Olma Meselesi

وَلِيَعْلَمَ الَّذِينَ نَافَقُوا وَقِيلَ لَهُمْ تَعَالَوْا قَاتِلُوا فِي سَبِيلِ اللَّهِ أَوْ ادْفَعُوا قَالُوا لَوْ نَعْلَمُ قِتَالًا لَاتَّبَعْنَاكُمْ هُمْ لِلْكَفْرِ يَوْمَئِذٍ أَقْرَبُ
مِنْهُمْ لِلْإِيمَانِ يَقُولُونَ بِأَفْوَاهِهِمْ مَا لَيْسَ فِي قُلُوبِهِمْ وَاللَّهُ أَعْلَمُ بِمَا يَكْتُمُونَ

"Bir de münafıkları ortaya çıkarması için... Onlara, 'Gelin, Allah yolunda savaşın veya hiç olmazsa savunmada bulunun' denildi. Onlar, 'Savaş olacağını bilsek elbette size katılırız' dediler. O gün onlar imandan çok küfre yakındılar. Kalplerinde olmayı ağızlarıyla söylüyorlardı. Gizlediklerini Allah onlardan daha iyi bilir."⁴²⁷

قَالَ الْمَثَرِيدِيُّ: أَقْرَبُ أَيُّ الزَّمِّ عَلَى الْكُفْرِ، وَأَقْبَلُ لَهُ مَعَ وُجُودِ الْكُفْرِ مِنْهُمْ حَقِيقَةً، لَا عَلَى الْقُرْبِ إِلَيْهِ قَبْلَ الْوُقُوعِ
وَالْوُجُودِ لِقَوْلِهِ: إِنَّ رَحْمَتَ اللَّهِ قَرِيبٌ مِنَ الْمُحْسِنِينَ «2» أَيُّ هِيَ لَهُمْ لَا عَلَى الْقُرْبِ قَبْلَ الْوُجُودِ، لَكِنَّهُمْ لَمَّا كَانُوا
أَهْلَ نِفَاقٍ وَالْكَفْرُ لَمْ يُفَارِقْ قُلُوبَهُمْ وَمَا كَانَ مِنْ إِيْمَانِهِمْ، كَانَ بَظَاهِرِ اللِّسَانِ قَدْ يُفَارِقُهَا فِي أَكْثَرِ أَوْقَاتِهِمْ، وَصَفُوا بِهِ.
وَيَحْتَمَلُ أَنْ يُحْمَلَ عَلَى الْقُرْبِ مِنْ حَيْثُ كَانُوا شَاكِينَ فِي الْأَمْرِ، وَالشَّاكُ فِي أَمْرِ الْكُفْرِ وَالْإِيْمَانِ تَارِكٌ لِلْإِيْمَانِ، فَهُوَ
أَقْرَبُ إِلَى الْكُفْرِ. أَوْ مِنْ حَيْثُ قَالُوا لِلْمُؤْمِنِينَ: «أَلَمْ نَكُنْ مَعَكُمْ» «3» وَلِلْكَافِرِينَ: «أَلَمْ نَسْتَحِذْ عَلَيْكُمْ وَنَمْنَعُكُمْ مِنْ
الْمُؤْمِنِينَ» «4» أَوْ مِنْ حَيْثُ مَا أَظْهَرُوا مِنَ الْإِيْمَانِ كَذِبٌ، وَالْكَفْرُ نَفْسُهُ كَذِبٌ. فَمَا أَظْهَرُوا مِنَ الْإِيْمَانِ فَهُوَ كَذِبٌ
إِلَى الْكُذِبِ الَّذِي هُمْ أَقْرَبُ إِلَيْهِ وَهُوَ الْكُفْرُ، أَوْ مِنْ حَيْثُ إِنَّهُمْ أَحَقُّ بِهِ أَنْ يُعْرِفُوا. كَمَا جَعَلَ اللَّهُ لَهُمْ أَعْلَامًا يُعْرِفُونَ
بِهَا، أَوْ مِنْ حَيْثُ لَا يَعْبُدُونَ اللَّهَ وَلَا يَعْرِفُونَهُ، بَلْ هُمْ عِبَادُ الْأَصْنَامِ لِاتِّخَاذِهِمْ لَهَا أَرْبَابًا، أَوْ لِتَقَرُّبِهِمْ بِهَا إِلَى اللَّهِ، فَإِذَا
أَصَابَتْهُمْ شِدَّةٌ فَرَعُوا إِلَى اللَّهِ، وَالْمُؤْمِنُونَ يَرْجِعُونَ إِلَى اللَّهِ فِي الشَّدَّةِ وَالرَّخَاءِ

Söz konusu âyetin nüzul sebebi Abdullah b. Übey ve 300 kişilik grubunun Uhud savaşı öncesi Müslüman ordusunu terk etmeleridir.⁴²⁸ Bu grubun tekfiri meselesi bu ayet bağlamında değerlendirilmiş, *el-Bahrü'l-Muhît*'e göre ulemanın çoğu bu âyete istinaden Abdullah b. Übey'i ve ona tabi olanları tekfir etmişlerdir. Vâhidi ise Vasîd adlı eserinde -çoğunluğun aksine- bu ayet sebebiyle tekfir edilemeyeceklerini zira küfre yakın olmakla nitelendirildikleri için kâfir olmadıklarını iddia etmiştir.⁴²⁹ Ebû

⁴²⁶ Mâtürîdî, *Te'vilâti Ehli's-Sünne*, 2/520.

⁴²⁷ Âl-i İmrân 3/167

⁴²⁸ Hayrettin Karaman vd., *Kur'an Yolu Tefsiri* (Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2016), 1/712-713; Fahreddin er-Râzî, *Mefâtihu'l-Gayb* (Beirut: Dârü İhyâi't-Türâsi'l-Arabi, h.1420), 9/422.

⁴²⁹ Ebû'l-Hasen Vâhidî, *el-Basît fi tefsiri'l-Kur'ân*, thk. İmam Muhammed b. Suûd Üniversitesi Heyeti (Riyad: 'İmâdetü'l-Bahsi'l-İlmi, h.1420), 6/161.

Hayyân'ın Mâtürîdî'ye atfederek aldığı rivayette ise münafıkların küfre yakın olma sebepleri araştırılmıştır.

Rivayetin tercümesi şu şekildedir: "Küfr hakiki manada kalplerde yer alsa dahi küfrü izhar edecek eylem ve söylemler ortaya çıkmadan önce, kişi küfre yakınlıkla vasıflanamaz. Zira bir âyet-i kerime'de "Allah'ın rahmeti muhsinlere yakındır." (A'râf 7/56) denmektedir. Rahmet muhsinlere has kılınmakla birlikte, ihsaniyyet ortaya çıkmadan yakınlıktan bahsedilmez. İmani açıdan münafıkla kâfir arasında bir fark yoktur. Bu iki grubun zahirdeki farkları dilleriyle söyledikleri kelimelerdedir ve bu fark sebebiyle münafık ve kâfir olarak adlandırılırlar. Münafıkların şüphe etmedeki dereceleri onları küfre yaklaştırabilir ancak şunu da unutmamak gerekir ki; imani bir mevzuda şüphe, imanın tamamen sıyrılması anlamına gelir. Münafıkların iki yüzlü tutumları âyette şöyle anlatılır: "Eğer size Allah'tan bir zafer nasip olursa, 'Sizinle beraber değil miydik?' derler, kâfirler kazançlı çıkarsa (bu defa onlara) 'Üzerinize kol kanat gerip müminlerden sizi korumadık mı?' derler." (Nisâ 4/141) İşte bu ikiyüzlü tavırları onların küfre yakın olmasına sebeptir, denilebilir. Veya onların mümin gözükmeye çabalarının hakiki olmaması da onların küfre yakın olduğunu gösterebilir. Allah (cc)'nün koyduğu nifak alametlerine daha layık oldukları için de küfre daha yakın olarak vasıflanabilirler. Veyahut da Allah'a ibadet etmeyip, putlara tapınmaları sebebiyle küfre daha yakın olarak nitelenebilirler. Putlara tapmalarını, Allah'a yaklaştırmaya dayandırdıkları için de küfre daha yakın olabilirler. Onların başına ölüm çöktüğü zaman müminler gibi rahat değil, korku içinde Allah'ın huzuruna çıkacaklardır."⁴³⁰

وأما المؤمنون: فهم في جميع أحوالهم: في حال الرخاء والشدة، والضراء والسراء - مخلصون لله صابرون على مصائبهم وشدائهم قائلون: (إِنَّا لِلَّهِ وَإِنَّا إِلَيْهِ رَاجِعُونَ).

وقوله - عَرَّ وَجَلَّ -: (هُمُ لِلْكَفْرِ يَوْمَئِذٍ أَقْرَبُ مِنْهُمْ لِلْإِيمَانِ): يحتمل هذا وجوهاً: قيل: إنما كانوا كذا؛ لأنهم كانوا يقولون للمؤمنين: (أَلَمْ نَكُنْ مَعَكُمْ) وإن كان للكافرين نصيب قالوا: (أَلَمْ نَسْتَحْوِذْ عَلَيْكُمْ وَنَمْنَعُكُمْ مِنَ الْمُؤْمِنِينَ): ذكروا كونهم مع المؤمنين، وذكروا في الكافرين استحواذهم عليهم، ومنعهم من المؤمنين؛ فذلك آية الأقرب منهم ويحتمل: أقرب منهم للإيمان؛ لأن ما أظهروا من الإيمان كذب، والكفر نفسه كذب؛ فما أظهروا من الإيمان فهو كذب إلى الكذب الذي هم عليه أقرب، وهو الكفر

⁴³⁰ Ebû Hayyân, *el-Bahrü'l-Muhît*, 3/425.

وعن ابن عَبَّاسٍ - رَضِيَ اللهُ عَنْهُ -: (هُمُ لِلْكَفْرِ يَوْمَئِذٍ أَقْرَبُ مِنْهُمْ لِلْإِيمَانِ)، قال: هم يومئذ يسرون الكفر، ويظهرون الإيمان، وسرّ العبد أولى من علانيته، وفعله أولى من قوله
(يَقُولُونَ بِأَفْوَاهِهِمْ مَا لَيْسَ فِي قُلُوبِهِمْ)

وهو قولهم، وقيل: وهم منهم أقرب؛ لأنهم كانوا في الحقيقة كفارًا على دينهم

وفي قوله - تعالى -: (هُمُ لِلْكَفْرِ يَوْمَئِذٍ أَقْرَبُ مِنْهُمْ لِلْإِيمَانِ) - يحتمل الذم، وقيل: كقوله - عَزَّ وَجَلَّ -: (وَلَوْ دَخَلَتْ عَلَيْهِمْ مِنْ أَقْطَارِهَا تَمَّ سُئُلُوا الْفِتْنَةَ لَأَتَوْهَا): فيكون الوصف بالقرب على الوقوع والوجوب؛ كقوله - عَزَّ وَجَلَّ -: (إِنَّ رَحْمَتَ اللَّهِ قَرِيبٌ مِنَ الْمُحْسِنِينَ)، أي: هي لهم - وبالله التوفيق - وذلك لأنهم كانوا أهل نفاق، والكفر لم يكن يفارق قلوبهم، وما كان من إيمانهم كان بظاهر اللسان، ثم قد يفارقها في أكثر أوقاتهم، والله أعلم

وقد يكون على القرب من حيث كانوا شاكين في الأمر، والشاك في أمر الكفر والإيمان تارك للإيمان؛ إذ حقيقته تصديق عن معرفة، ولم يكن لهم معرفة، والكفر قد يكون بالتكذيب؛ كأن له بما يكذب علم بالكذب أولاً؛ فلذلك كان الكفر أقرب إليهم، ويحتمل: أقرب إليهم: أولى بهم، وهم به أحق أن يعرفوا؛ بما جعل الله لهم من إعلام ذلك في لحن القول، ثم في أفعال الخير، ثم في أحوال الجهاد، ومما يظهر منهم من آثار الكفر في الأقوال والأفعال مما جاء به القرآن، والله أعلم.

el-Bahrü'l-Muhî'te yer alan rivayetin, *Te'vilâtü'l-Kur'an'dan* özetlenerek aktarıldığını görmekteyiz.⁴³¹

Âyette yer alan küfre daha yakın olma hadisesi, farklı değerlendirmelere muhatap olmuştur. *el-Bahrü'l-Muhî'te* tekfir eden ve etmeyen görüşler nakledildikten sonra *Te'vilât'tan* bu rivayet aktarılmıştır. Hz. Muhammed (sav)'in savaş ortasında Müslümanları terk eden münafıkların lideri Abdullah b. Übey'in cenaze namazını kılması, Rasulullahın o dönem küfrünü ilan etmeyenleri İslamlaştırma siyasetinin bir sonucudur.⁴³² Ancak daha sonra Tevbe sûresinin 84. âyetinin nazil olmasıyla münafıklara dua etmek ve kabirlerini ziyaret etmek yasaklanmıştır.⁴³³

2.3.12. Salah-Aslah Görüşüne Eleştiri

وَلَا يَحْسَبَنَّ الَّذِينَ كَفَرُوا أَنَّ مَاتُوا كَمَا مَاتُوا خَيْرٌ لَّأَنفُسِهِمْ إِنَّمَا نُمَلِّئُهُمْ لِيُزِدُوا إِيمَانًا وَلَهُمْ عَذَابٌ مُهِينٌ

⁴³¹ Mâtürîdî, *Te'vilâtü Ehli's-Sünne*, 2/526.

⁴³² Yusuf Şevki Yavuz, "Tekfir", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2011), 40/350-356.

⁴³³ Talat Koçyiğit, "Abdullah b. Übey b. Selûl", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1988), 1/139-140.

"İnkâr edenler, kendilerine vermiş olduğumuz fırsatın sakın onlar için hayırlı olduğunu sanmasınlar. Onlara verdiğimiz fırsat ancak günahlarını arttırmaya yarıyor. Onlar için alçaltıcı azap vardır."⁴³⁴

وَقَالَ الْمَأْتِرِيْدِيُّ

المُعْتَزِلَةُ تَتَاوَلُوْهَا عَلٰى وَجْهَيْنِ: اَحَدُهُمَا: عَلٰى التَّقْدِيْمِ وَالتَّأْخِيْرِ. اَيُّ: وَلَا يَحْسَبَنَّ الَّذِيْنَ كَفَرُوْا اَنْمَّا نَمْلِيْ لَهُمْ لِيَزِدَادُوْا اِيْمًا، اَنْمَّا نَمْلِيْ لَهُمْ خَيْرٌ لِّاَنْفُسِهِمْ. التَّانِي: اَنَّ هَذَا اِخْبَارٌ مِنْهُ سُبْحٰنَهُ وَتَعَالٰى عَنْ حُسْبٰنِهِمْ فَيَمَّا يُوْوَل اِلَيْهِ اَمْرُهُمْ فِي الْعٰقِبَةِ، بِمَعْنٰى اَنْهُمْ حَسِبُوْا اَنَّ اِيْمٰهَالَهُمْ فِي الدُّنْيَا وَاصٰبَتُهُمْ الصِّحْحَةَ وَالسَّلَامَةَ وَالْاَمْوَالَ خَيْرٌ لِّاَنْفُسِهِمْ فِي الْعٰقِبَةِ، بَلْ عٰقِبَةُ ذٰلِكَ شَرٌّ. وَفِي التَّوْوِيْلِ الْاَوَّلِ اِفْسَادُ النَّظْمِ، وَفِي التَّانِي تَنْبِيْهُ عَلٰى مَنْ لَا يَجُوْرُ تَنْبِيْهُهُ. فَاِنَّ الْاِخْبَارَ عَنِ الْعٰقِبَةِ 435 يَكُوْنُ لِسَهْوٍ فِي الْاِبْتِدَاءِ اَوْ غَفْلَةٍ، وَالْعَالِمُ فِي الْاِبْتِدَاءِ لَا يَنْبِيْهُ نَفْسَهُ اَنْتَهٰى كَلَامُهُ

Mu‘tezile mezhebinin temel görüşlerinden biri salah-aslah görüşüdür. Bu görüşe göre kulların menfaatini gözeterek hareket etmesi Allah üzerine vâciptir.⁴³⁶ Bu âyetin zahirine bakıldığı zaman doğrudan salah-aslah görüşünü çürüten bir içeriğe sahiptir. Bu sebepten Mu‘tezile müellifleri salah-aslah görüşünü savunmak için âyet hakkında çeşitli te'villerde bulunmuşlardır. Mesela Zemahşerî'ye göre âyetteki durum atının bağına gevşetip onun ne yapacağını gözetleyen kimsenin durumu gibidir.⁴³⁷ Bu te'villere değinen Ebû Hayyân onlara cevap olarak İmam Mâtürîdî'nin görüşlerini nakletmiştir.⁴³⁸

Mu‘tezile müellifleri temel görüşlerinden biri olan salah-aslah anlayışına aykırı buldukları için âyeti iki şekilde te'vil ederler. İlk olarak âyete takdim-tehir uygulayarak ibareyi 'onların hayrına olduğu için onlara mühlet veririz' manasına getirirler. Mâtürîdî bu âyette takdim-tehir kabul edildiği takdirde nazım ortadan kalkacağı için bu ilk te'vili reddeder. *Te'vilât*'ta ek olarak, takdim-tehir'in bu şekilde kullanılmasının kitap üzerinde müthiş bir tahrifata sebep olacağı, müminlere müjdelenen nimetlerin, kâfirlere müjdelendiği; kâfirlere hitaben geçen azap

⁴³⁴ Âl-i İmrân 3/178

⁴³⁵ Ebû Hayyân, *el-Bahrü'l-Muhît*, 3/446.

⁴³⁶ Sâbûnî, Mâtürîdiyye Akaidi, 155; Avni İlhan, "Aslah", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1991), 3/495-496.

⁴³⁷ Zemahşerî, *el-Keşşâf*, 1/444.

⁴³⁸ Ebû Hayyân, *el-Bahrü'l-Muhît*, 3/446; Detaylı bilgi için bk. Yeprem, *İrâde Hürriyeti ve İmâm Mâtürîdî*, 281.

âyetlerinin de müminlere dönebileceği gibi dine aykırı pek çok te'vile kapı aralayacağı yönünde sert eleştirilerde bulunur.⁴³⁹

Mu'tezile müellifleri, kâfirlerin yaptığı hesabı haber verme anlamında âyeti ikinci defa te'vil ederler. Onlar dünyada ömürlerinin uzun, sıhhatlerinin iyi, mallarının çok olması sebebiyle âhirette de durumlarının iyi olacağı zannına sahiptirler. Halbuki dünyadaki durumları onlar için hayır değil aksine şer olacaktır. İmam Mâtürîdî ise yaptıkları ikinci te'vili; uyarılması câiz olmayanların, uyarılması şeklinde değerlendirir.⁴⁴⁰ Onların te'villerine göre âyetteki lam harfi cerri, Kasas sûresinin 8. âyetinde kullanıldığı gibi akıbeti bildirmek için gelmiştir. Halbuki burada akıbet manası vermek, Allah (cc)'ye bildiği şeyi, bildiği şekilde irade etmeme durumuna götürmektedir ki Allah (cc) bundan münezzehtir. Zira Allah'ın ilminde bildiği şeyin bildiği şekilde tahakkuk etmesi vâcip, etmemesi ise imkânsızdır. İmkânsız olan bir şeyi irade etmekte imkânsız olduğu için buradaki lam harfi cerrinin akıbet için kullanılması imkânsız olur.⁴⁴¹

فقال: وَلَا يَحْسَبَنَّ الَّذِينَ كَفَرُوا أَنَّمَا نُطْمِئِئُ لَهُمْ يَكُونُ خَيْرًا لَّهُمْ؛ بل إنما نملي لهم ليكون سراً وإثماً لهم؛ فالآية على المعتزلة، لكنهم تأولوا بوجهين

أحدهما: على التقديم والتأخير؛ كأنه قال: "ولا يحسبن الذين كفروا أنما نملي لهم ليزدادوا إثماً؛ إنما نملي لهم خير لأنفسهم"؛ فيقال لهم: لو جاز جعل الآية وصرفها على ما حملتم عليه وصرفتكم إليه، جاز حمل جميع الآيات التي فيها وعد للمؤمنين، وصرفها إلى الكافرين، وما كان فيها وعيد للكافرين إلى المؤمنين؛ إذ لا فرق بين هذا وبين جعلكم الخير مكان الإثم، والإثم مكان الخير، وبين جعل الوعد في موضع الوعيد، والوعيد في موضع الوعد

والوجه الثاني: قالوا: أخبر الله - تعالى - عما يؤول أمرهم في العاقبة، لا أن كان في الابتداء كذلك؛ كقوله - تعالى - (فَأَلْتَقَطَهُ آلُ فِرْعَوْنَ لِيَكُونَ لَهُمْ عَدُوًّا وَحَزَنًا)، ومعلوم أنهم لم يلتقطوا ليكون لهم عدوًّا وحزنًا؛ ولكن إخبار عما آل أمره في العاقبة أن صار لهم عدوًّا وحزنًا؛ وكذلك يقال للرجل: سرقت لتقطع، وقتلت لتقتل، وهو لم يسرق ليقطع، ولا قتل ليقتل؛ ولكن إخبار عما آل أمره وحاله في العاقبة؛ فكذلك هذا، لكن الإخبار عما يؤول الأمر يخرج مخرج التنبيه عن السهو والغفلة في الابتداء، فالله - سبحانه وتعالى - يتعالى عن ذلك؛ فخرج ذلك مخرج التحقيق في الابتداء، لا مخرج الإخبار عما يؤول الأمر في العاقبة، وبالله التوفيق

Mâtürîdî bu âyette Mu'tezile müelliflerinin te'vile yeltendikleri iki yolu da aykırı bularak reddeder.⁴⁴²

⁴³⁹ Mâtürîdî, *Te'vilâtü Ehli's-Sünne*, 2/538.

⁴⁴⁰ Ebû Hayyân, *el-Bahrü'l-Muhît*, 3/446.

⁴⁴¹ Mâtürîdî, *Te'vilâtü Ehli's-Sünne*, 2/538.

⁴⁴² Mâtürîdî, *Te'vilâtü Ehli's-Sünne*, 2/538.

2.3.13. Kâfirlerin Nezdinde İzzeti Arayanlara Eleştiri

الَّذِينَ يَتَّخِذُونَ الْكَافِرِينَ أَوْلِيَاءَ مِنْ دُونِ الْمُؤْمِنِينَ أَبِئِنَّهُمْ عِنْدَهُمُ الْعِزَّةُ فَإِنَّ الْعِزَّةَ لِلَّهِ جَمِيعًا

"Müminleri bırakıp kâfirleri dost edinenler, onların yanında izzet mi arıyorlar? Bilsinler ki bütün izzet yalnızca Allah'a aittir."⁴⁴³

وَقَالَ الْمَأْثُرِيُّ: يُحْتَمَلُ أَنْ يَكُونَ الْمَعْنَى مَنْ عَبْدَ الْأَصْنَامِ طَلَبًا لِلْعِزِّ لَا يَحْصُلُ لَهُ ذَلِكَ، وَلَكِنْ عِنْدَ اللَّهِ عِزُّ الدُّنْيَا وَالْآخِرَةِ، أَوْ لِلنَّقْرَبِ وَالشَّفَاعَةِ أَي: لَيْسَ لَهُ ذَلِكَ، وَلَكِنْ اعْبُدُوا اللَّهَ فَعِنْدَهُ ثَوَابُ الدُّنْيَا وَالْآخِرَةِ، لَا عِنْدَ مَنْ تَطْلُبُونَ. وَيُحْتَمَلُ أَنْ تَكُونَ فِي أَهْلِ النِّفَاقِ الَّذِينَ يِرَاوُونَ بِأَعْمَالِهِمُ الصَّالِحَةَ فِي الدُّنْيَا لِثَوَابِ الدُّنْيَا لَا غَيْرَ

Âyetin tefsirine İbn Atıyye'den aldığı rivayetle başlayan Ebû Hayyân daha sonra Mâtürîdî'ye atfettiği metne kitabında yer verir. Bu rivayetin tercümesi şu şekildedir: "Kim izzeti talep ederek putlara taparsa dünyada da âhirette de güç Allah'ın olduğu için hiçbir şey elde edemez. İsterse putlara Allah'a yaklaştırması için ya da şefaati için tapınmış olsun. Diğer bir ihtimal ise dünyada salih amelleri gösteriş için yapan nifak ehli, yaptıkları amellerinin karşılığını ancak dünya da bulur âhirette ise bir karşılığı yoktur."⁴⁴⁴

ثم يحتمل قوله - تعالى -: (أَبِئِنَّهُمْ عِنْدَهُمُ الْعِزَّةُ) وجهين

يحتمل: العزة: المنعة والنصرة، وكانوا يطلبون بذلك النصر والقدرة عند الكافرين

ويحتمل: ليتعزوا بذلك

وقوله - عَزَّ وَجَلَّ -: (فَإِنَّ الْعِزَّةَ لِلَّهِ جَمِيعًا)

أي: والنصرة والقدرة، كله لله، من عنده يكون، وبه يتعزز في الدنيا والآخرة، ليس من عند أولئك الذين يطلبون منهم.

Te'vîlât'a baktığımız zaman "Onların yanında izzet mi arıyorlar?" âyetindeki izzet kelimesine, güç ve zafer manası verip; münafıkların, güç ve zaferi kâfirlerle birliktelikle görmelerini eleştirmiştir. Güç ve zafer kâfirlerin indinde değil, tamamen Allah'ın nezdindedir.

İki ayrı tefsirin açıklamalarına baktığımızda Ebû Hayyân'ın toplu bir şekilde rivayeti aktardığını görmekteyiz. Ancak Ebû Hayyân'ın, Mâtürîdî'ye atfettiği ikinci

⁴⁴³ Nisâ 4/139

⁴⁴⁴ Ebû Hayyân, *el-Bahrü'l-Muhît*, 4/93.

vechi, yani; münafıkların gösteriş için yaptıkları amellerinin âhirette bir karşılığının olmayacağı cümlesi, aynı âyetin tefsirinde *Te'vilât*'ta geçmemektedir.⁴⁴⁵

2.3.14. İbrâhim (as)'ın Aklî İstidlalleri

فَلَمَّا جَنَّ عَلَيْهِ اللَّيْلُ رَأَى كَوْكَبًا قَالَ هَذَا رَبِّي فَلَمَّا أَفَلَ قَالَ لَا أُحِبُّ الْأَفْلِينَ (76) فَلَمَّا رَأَى الْقَمَرَ بَازِعًا قَالَ هَذَا رَبِّي
فَلَمَّا أَفَلَ قَالَ لَئِن لَّمْ يَهْدِنِي رَبِّي لَأَكُونَنَّ مِنَ الْقَوْمِ الضَّالِّينَ (77) فَلَمَّا رَأَى الشَّمْسَ بَازِعَةً قَالَ هَذَا رَبِّي هَذَا أَكْبَرُ فَلَمَّا
أَفَلَتْ قَالَ يَا قَوْمِ إِيَّايَ يَرِيءُ مِمَّا تُشْرِكُونَ (78)

"Gecenin karanlığı onu kaplayınca bir yıldız gördü. "Rabbim budur" dedi. Yıldız batınca da 'Batanları sevmem' dedi."

"Ayı doğarken görünce, 'Rabbim budur' dedi. O da batınca, 'Rabbim bana doğru yolu göstermezse elbette yolunu şaşırılmış kimselerden olurum' dedi."

"Güneşi doğarken görünce, 'Rabbim budur; zira bu daha büyük' dedi. O da batınca dedi ki: 'Ey kavmim! ben, sizin (Allah'a) ortak koştuğunuz şeylerden uzağım.'⁴⁴⁶

وَقَالَ الْمَأْتِرِيذِيُّ: الْاِخْتِيَارُ أَنْ يُقَالَ: اسْتَدَلَّ عَلَى عَدَمِ صَلَاحِيَّتِهَا لِإِلَهِيَّةِ لِعَلْبَةِ نُورِ الْقَمَرِ نُورَ الزُّهْرَةِ وَنُورَ الشَّمْسِ
لِنُورِهِ وَقَهْرِ تِيكَ بِذَلِكَ وَهَذَا بِنُورِكَ، وَالرَّبُّ لَا يُفْهَرُ وَالظَّلَامُ غَلَبَ نُورَ الشَّمْسِ وَقَهْرَهُ انْتَهَى مُلْحَصًا

Hız. İbrâhim (as)'ın aklî istidlalleri ve yaratıcının vasıfları hakkında farklı rivayetleri değerlendiren Ebû Hayyân, Allah'ın makamının liyakatine dair; kelâma ve lügata dayanan açıklamalarda bulunur. *Te'vilât*'a atfen aktardığı metin bu açıklamalar içerisinde yer almaktadır.

el-Bahrü'l-Muhît'te Mâtürîdî'ye atfen nakledilen rivayet şu şekildedir: "Şöyle denilmesi tercih edilir: Ayın ışığının yıldızla baskın gelmesi, güneş ışığının da aya baskın gelmesi, karanlığında güneşe baskın gelmesi bunların ilahi bir salâhiyetinin olmadığını kanıtlar. Bu durum mahluk olanlar için böyle devam eder, rab olana ise hiçbir şey baskın gelemez."⁴⁴⁷

أحدها: ما روي في التفسير أنه ربي في السرب، ولم يكن نظر إلى شيء من خلق السماء، فنظر عن باب السرب في أول الليل، فرأى الزهرة بضوئها وتلاللها، وكان في علمه أن له ربا وأنه يرى، فلم ير أضوا منها ولا أنور، فقال: هذا ربي، فلما أفل وله علم أن الرب دائم لا يزول، فقال: لا أحب، بمعنى: ليس هذا برب؛ كقوله: (ما كان ينبغي لنا أن نتخذ من دونك من أولياء)، أي: ليس لنا، وقول عيسى حيث قال: (سُبْحَانَكَ مَا يَكُونُ لِي أَنْ أَقُولَ

⁴⁴⁵ Mâtürîdî, *Te'vilâtü Ehlî's-Sünne*, 3/391.

⁴⁴⁶ En'âm 6/76-77-78

⁴⁴⁷ Ebû Hayyân, *el-Bahrü'l-Muhît*, 4/567.

مَا لَيْسَ لِي بِحَقِّ)، بمعنى: ما قلت ذلك، لكن أهل هذا التفسير حملوا الأقول على غيبوبته بنفسه، وهو عندنا على غيبوبته في سلطان القمر وقهر سلطان القمر، لما طلع سلطان النجم، وعنده أن الرب لا يقهر وأن سلطانه لا يزول؛ وعلى ذلك أمر القمر والشمس بظلمة الليل، وفي ذلك أنه لو كان عنده أن الرب لا يقهر وأن سلطانه لا يزول وأنه لا يرى، لأنكر من ذلك الوجه أن يكون ربه بل أقر به، وأنكر الأقول والزوال، وهذا ينقض قول من يصفه بالزوال والانتقال من حال إلى حال

Te'vilât'a baktığımız zaman *Mâtürîdî*, İbrâhim (as)'ın istidlallerine binaen uzun uzun kelâmî açıklamalarda bulunmuştur.⁴⁴⁸ Bu âyetin tefsiri İbnü'n-Nakîb el-Makdisî'nin tefsirinde tespit ettiğimiz ortak rivayetlerden ikincisidir. Aşağıdaki metni et-Tahrîr adlı eserinden olduğu gibi aktarıyoruz.

و قال الماتريدي الاختيار في هذا ان تقول من قال انه عليه السلام استدل علي عدم صلاحيتها لالوهية لغلبة نور كل واحد منهما علي الاخر وقهره بما هو أضوأ منه و هذا هو الألي فان الزهرة قد تجتمع مع القمر والقمر مع الشمس فيكون راي الألي الزهرة مضية فلما طلع القمر غلب نوره نورها وقهره والرب لا يقهر ثم لما طلعت الشمس قهرت نور القمر واذهبت ثم ان الطلام اذهب نور الشمس وقهره فعلم ان كل واحد منهما مقهور مغلوب

"*Mâtürîdî* dedi ki: Bu konuda işin doğrusu şudur, sayılan her bir nesnenin diğerine baskın gelmesi, ayın ışığının zühre yıldızına baskın gelmesi, güneşin aya baskın gelmesi sonra karanlığın güneşe baskın gelmesi gibi silsile halinde herbiri uluhiyyetliği nefyedici özellikler içermektedir."

el-Bahrü'l-Muhît'te geçen rivayet mülahhas kaydıyla aktarılmıştır. Yani müellif aldığı kaynaktan özetleyerek aktardığını belirtmiştir. Söz konusu üç tefsirde yer alan metinleri alt alta getirdiğimiz zaman, Ebû Hayyân'ın özetle aktardığı rivayetin kaynağının et-Tahrîr⁴⁴⁹ olduğu açıkça görülmektedir. Zira *el-Bahrü'l-Muhît* ile arasındaki lafız benzerliği ve özetlenmiş ifadenin daha ziyade et-Tahrîr'e yakın olması bizi bu görüşe sevketmektedir.

2.3.15. Allah (cc)'nün Azameti

وَمَا قَدَرُوا اللَّهَ حَقَّ قَدْرِهِ إِذْ قَالُوا مَا أَنْزَلَ اللَّهُ عَلَى بَشَرٍ مِنْ شَيْءٍ قُلْ مَنْ أَنْزَلَ الْكِتَابَ الَّذِي جَاءَ بِهِ مُوسَىٰ نُورًا وَهُدًى لِلنَّاسِ تَجْعَلُونَهُ قَرَاطِيسَ يُبَدُّونَهَا وَتُحْفُونَ كَثِيرًا وَعَلَّمْتُمْ مَا لَمْ تَعْلَمُوا أَنْتُمْ وَلَا آبَاؤُكُمْ قُلِ اللَّهُ ثُمَّ ذَرْهُمْ فِي خَوْضِهِمْ يَلْعَبُونَ

"Onlar Allah'ı gereği gibi takdir edip tanımadılar. Nitekim 'Allah hiçbir insana hiçbir şey indirmede' dediler. De ki: 'Öyleyse Mûsâ'nın insanlara bir nur ve hidâyet olarak

⁴⁴⁸ *Mâtürîdî*, *Te'vilâtü Ehli's-Sünne*, 4/134-135.

⁴⁴⁹ Makdisî, *et-Tahrîr ve't-tahbîr* (Lâleli, 238), 82b.

getirdiği kitabı kim indirdi?' Siz onu kâğıtlara yazıp (istediğinizi) açıklıyor, çoğunu da gizliyorsunuz. Sizin de, atalarınızın da bilemediğiniz şeyler (Kur'an'da) size öğretilmiştir. (Resulüm!) Sen 'Allah' de, sonra onları bırak, daldıkları bataklıkta oyalanadursunlar!"⁴⁵⁰

قَالَ الْمَثْرِيْدِيُّ: وَمَنْ الَّذِي يُعْظِمُ اللَّهَ حَقَّ عَظَمَتِهِ أَوْ يَعْرِفُهُ حَقَّ مَعْرِفَتِهِ؟ قَالَتِ الْمَلَائِكَةُ: مَا عَبْدْنَاكَ حَقَّ عِبَادَتِكَ
وَالرَّسُولِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ يَقُولُ
«لَا أُحْصِي تَنَاءَ عَلَيْكَ»

Âyet-i kerime Allah'ın azametini tam olarak ifade edebilme konusunda insanların acziyetini göz önüne sermektedir. Ebû Hayyân bu acziyete dair farklı rivayetleri kitabına almıştır. *Te'vilât*'a atfettiği metinde bu rivayetler arasındadır: "Melekler bile sana hakkıyla ibadet edemedik derken; Rasulullah, sana olan övgülerin hududu, sınırı yoktur derken; kim hakkıyla Allah'ın azametini ifade edebilir? Kim onu hakkıyla tanıyıp, bilebilir?"⁴⁵¹

ثم قال بعض أهل التأويل: ما عرفوا الله حق معرفته

وقال غيرهم ما عظموا الله حق عظمته؛ ذكروا أن هؤلاء لم يعظموا الله حق عظمته، ولا عرفوه حق معرفته،
ومن يقدر أن يعظم الله حق عظمته، أو أن يعرفه حق معرفته، أو من يقدر أن يعبد الله حق عبادته؟

" وكذلك روي في الخبر: " أن الملائكة يقولون يوم القيامة: يا ربنا ما عبدناك حق عبادتك

Mâtürîdî'ye atfen nakledilen rivayetin metni, *Te'vilât*'ta mübhem bir şekilde *Te'vil* ehline dayandırılmaktadır. *Te'vilât*'ta dağınık ve faili mübhem olarak bırakılmış üç izah, *el-Bahrü'l-Muhît*'te özetlenerek aktarılmıştır.⁴⁵²

2.3.16. Âyette Geçen Tohum ve Çekirdek Kelimelerine Dair Bir Açıklama

إِنَّ اللَّهَ فَالِقُ الْحَبِّ وَالنَّوَى يُخْرِجُ الْحَيَّ مِنَ الْمَيِّتِ وَمُخْرِجُ الْمَيِّتِ مِنَ الْحَيِّ ذَلِكَمُ اللَّهُ فَالِقُ تُوْفُكُونَ

"Tohumu ve çekirdeği çatlatan şüphesiz Allah'tır; O, ölüden diriye çıkarır, diriden de ölüyü çıkarmaktadır. İşte Allah budur. O halde (haktan) nasıl dönersiniz!"⁴⁵³

وَقَالَ الْمَثْرِيْدِيُّ وَحَصَّهُمَا بِالذِّكْرِ لِأَنَّ جَمِيعَ مَا فِي الدُّنْيَا مِنَ الْأَبْدَالِ مِنْهُمَا فَأَضَافَ ذَلِكَ إِلَى نَفْسِهِ كَمَا أَضَافَ خَلْقَ
جَمِيعِ الْبَشَرِ إِلَى نَفْسٍ وَاحِدَةٍ لِأَنَّهَا فِي قَوْلِهِ خَلَقَكُمْ مِنْ نَفْسٍ وَاحِدَةٍ «1» فَكَانَتْ قَالُ: خَالِقُ الْأَبْدَالِ كُلِّهَا أَنْتَهَى،

⁴⁵⁰ En'âm 6/91.

⁴⁵¹ Ebû Hayyân, *el-Bahrü'l-Muhît*, 4/579.

⁴⁵² Mâtürîdî, *Te'vilâtü Ehli's-Sünne*, 4/165.

⁴⁵³ En'âm 6/95

Ebû Hayyân âyeti izah ederken üslubu gereği önce sahâbe ve tâbiîne isnat edilen rivayetleri değerlendirmiştir. Akabinde bazı lügavî izahlara gittikten sonra Mâtürîdî'ye atfen aldığı rivayeti getirmiştir. Bu rivayet daha önce yapmış olduğu açıklamaları destekleyici bir içeriğe sahiptir. Mâtürîdî, âyette özellikle tohum ve çekirdeğin yer almasını; dünyada mevcut olan şeylerin, bu ikisinden oluşmasına bağlar. Tohumu ve çekirdeği çıkarma fiilini Allah (cc)'nün kendi nefesine izafe etmesini, "Sizi tek bir nefisten yarattı." (Nisâ sûresi 4/1) âyetindeki üsluba benzettir.⁴⁵⁴

قيل: فالق الحب والنوى كما قال الله - تعالى -: (فَاطِرَ السَّمَاوَاتِ وَالْأَرْضِ)؛ وكقوله تعالى: (قُلِ الَّذِي فَطَرَكُمْ)، أي: خلقكم يخبر أنه خالق الحب والنوى، خص الحب والنوى بالذكر لما منهما خلق جميع ما في الدنيا من الأنزال والحبوب؛ كقوله تعالى: (خَلَقَكُمْ مِنْ نَفْسٍ وَاحِدَةٍ) منذ ما خلق ما في الدنيا من البشر، فأضاف ذلك إليه؛ فعلى ذلك لما خلق هذه الأنزال كلها من الحب والنوى، ومنها أخرج، أضاف إليها ذلك، والله أعلم.

Söz konusu metin, *Te'vilât*'ta kîl lafzı ile geçmektedir.⁴⁵⁵

2.3.17. Rü'yetullah Meselesi

لَا تُدْرِكُهُ الْأَبْصَارُ وَهُوَ يُدْرِكُ الْأَبْصَارَ وَهُوَ اللَّطِيفُ الْخَبِيرُ

"Gözler O'nu idrak edemez, halbuki O gözleri idrak eder. O en ince şeyleri bilir ve her şeyden haberdardır."⁴⁵⁶

قَالَ الْمَأْتِرِيْدِيُّ: وَالْبَصَرُ هُوَ الْجَوْهَرُ اللَّطِيفُ الَّذِي رَكَّبَهُ اللهُ تَعَالَى فِي حَاسَةِ النَّظَرِ بِهِ تُدْرِكُ الْمُبْصَرَاتُ وَفِي قَوْلِهِ: وَهُوَ يُدْرِكُ الْأَبْصَارَ دَلَالَةٌ عَلَى أَنَّ الْإِدْرَاكَ لَا يُرَادُ بِهِ هُنَا مُجَرَّدَ الرُّؤْيَةِ إِذْ لَوْ كَانَ مُجَرَّدَ الرُّؤْيَةِ لَمْ يَكُنْ لَهُ تَعَالَى بِذَلِكَ اخْتِصَاصٌ وَلَا تَمَدُّحٌ، لِأَنَّا نَحْنُ نَرَى الْأَبْصَارَ فَدَلَّ عَلَى أَنَّ مَعْنَى الْإِدْرَاكِ الْإِحَاطَةُ بِحَقِيقَةِ الشَّيْءِ فَهُوَ تَعَالَى لَا تُحِيطُ بِحَقِيقَتِهِ الْأَبْصَارُ وَهُوَ مُحِيطٌ بِحَقِيقَتِهَا،

Rü'yetullah konusu kelâm kitaplarında müstakil bir başlık altında verilmektedir. Mezheplerin kendi sistemleri ve görüşlerinin neticesinde en fazla ihtilafa düştükleri konulardan biridir. Mu'tezile müellifleri rü'yetullahın vaki olmayacağına itikat etmişlerdir. Bu âyeti de kendi görüşleri çerçevesince değerlendirmişler, âyette geçen 'idrâk' kelimesine rü'yet manası vermişler ve rü'yetten başka da bir mana taşıyamayacağını iddia etmişlerdir.⁴⁵⁷ Rü'yetullah'ı inkâr etmelerine rağmen,

⁴⁵⁴ Ebû Hayyân, *el-Bahrü'l-Muhît*, 4/591.

⁴⁵⁵ Mâtürîdî, *Te'vilâtü Ehli's-Sünne*, 4/180.

⁴⁵⁶ En'âm 6/103

⁴⁵⁷ Kâdî Abdülcebâr, *Şerhu'l-Usûli'l-Hamse*, 1/374.

rü'yetullaha iman edenleri tekfir etmemişlerdir.⁴⁵⁸ Bu husustaki görüşlerinin neticesinde de Allah (cc)'nün âhirette de dünyada da görülemeyeğini savunmuşlardır.⁴⁵⁹

Ehl-i sünnet müellifleri ise rü'yetullah'ı aklen câiz, naklen vâcib kabul etmişlerdir.⁴⁶⁰ 'İdrâk' kelimesine; ihata yani yetişmek, kuşatmak anlamı vermişler, bu verdikleri manayı da aynı kelimenin kullanıldığı *فَلَمَّا تَرَأَى الْجُمُعَانَ قَالَ أَصْحَابُ مُوسَى إِنَّا لَمُدْرِكُونَ* "İki topluluk birbirini görünce işte yakalandık dediler." (Şuarâ 26/61) âyetiyle delillendirmişlerdir.⁴⁶¹

قيل: كنى بالأبصار عن الخلق؛ كأنه مال: لا يدركه الخلق، وهو يدرك الخلق، وإنما كنى بالأبصار عن الخلق؛ لما بالأبصار تدرك الأشياء ويحاط بها؛ لذلك كان معنى الكناية، والله أعلم

وقيل: هو على حقيقة الأبصار، وكذلك بصر القلب؛ لما به نفع المعارف، فإن كان بصر الوجه، ففيه دليل إثبات الرؤية؛

لأنه نفى عنه الإدراك، فلو لم يكن يحتمل الرؤية لم يكن لنفي الإدراك معنى؛ لأنه لا يدرك ما لا يرى؛ فدل نفي الإدراك على أن هنالك رؤية، لكنه لا يدرك ولا يحاط بها؛ على ما ذكر: (وَلَا يُحِيطُونَ بِهِ عِلْمًا)؛ إذ من الأشياء الظاهرة مما يقع عليها البصر يكون لها سر، وفيها خفاء؛ من نحو: البصر، والسمع واللسان، والأنف، واليد، وغير ذلك من الأشياء: مما لا يدرك حقيقة ماهيتها وكيفية ولا تقديرها: يبصر بالبصر أشياء لا يعرف حقيقة كيفية البصر ولا ماهيته، وكذلك السمع: لا يدري أنه كيف هو؟ ولا بم يسمع؟ وكذلك هذا في كل جراحة وحاسة: تجد اليوم خشونة الشيء الذي تمسه ولينه، لا تعرف: بم تجد ذلك وتعرفه؟ وكذلك الكلام من اللسان، والشم من الأنف لا يدري ما هو؟ وكيف؟ وبم تجد تلك الرائحة والنتن؟

فإذا كانت معارف الخلق في الأشياء الظاهرة التي يقع عليها البصر لا يدرك حقيقة ماهيتها، ولا يعرف كيفيةها، ولا يحاط بها علماً؛ فأنه - سبحانه - الذي بحكمته وضع ذلك، وبلطفه ركب - أبعد عن الإدراك، وأحرى ألا يحاط به، ولا يدرك

وهذا يرد على المجسمة مذهبهم؛ لأنهم يصورون ربهم في قلوبهم، ويمثلونه، فعلى ذلك يعبدونه، فهم مشبهة

وأصله أن الله - تبارك وتعالى - يعرف بالآيات والدلائل، لا بالمحسوسات

⁴⁵⁸ Kâdî Abdülcebbâr'ın rü'yetullah hususundaki uzun izahları için bk. Kâdî Abdülcebbâr, *Şerhu'l-Usûli'l-Hamse*, 1/374-446.

⁴⁵⁹ Râzî, *Mefâtihu'l-Gayb*, 13/97.

⁴⁶⁰ Nesefî, *Bahrü'l-Kelâm*, 49; Sâbûnî, *Mâtürîdîyye Akaidi*, 97.

⁴⁶¹ Ebû Hayyân, *el-Bahrü'l-Muhît*, 4/605.

والمشاهدات، وكل شيء سبيل معرفته الآيات والدلائل: فهو غير محاط به ولا يدرك؛ فهو على ما وصف نفسه:
(وَلَا يُحِيطُونَ بِهِ عِلْمًا)، (لَا تُدْرِكُهُ الْأَبْصَارُ)؛ لأن الإدراك والإحاطة إنما يقعان بالمحسوسات، لا بما يعرف
بالآيات والدلائل

el-Bahrü'l-Muhî'te özetlenmiş bir şekilde yer alan metin *Te'vilât'ta* uzun açıklamalarla izah edilmiştir. "Göz, Allah'ın yarattığı latif bir cevherdir ki görünen nesnelere onun vasıtasıyla idrak edilir. 'O gözleri idrak eder.' ifadesi göstermektedir ki idrak, sadece rü'yet manasında kullanılmamıştır. Eğer rü'yet manasına kullanılmış olsaydı Allah (cc) bunu kendine has kılmaz ve bununla kendini övmeydi. Zira insanlarda gözleriyle görüp, idrak ederler. Bu şekilde idrakin manası bir şeyin hakikatini ihata etme anlamındadır. Âyette de Allah'ın hakikatini hiçbir şeyin ihata edemeyeceği ifade edilmektedir ki doğru mana da budur."⁴⁶²

Şüphe götürmez bir şekilde Mâtürîdî'nin rü'yetullah'ın vaki olacağına inandığı ve savunduğu yazdığı eserlerinde görünmektedir.⁴⁶³ Hem Kur'an'dan hem de hadislerden getirdiği şeri delilleri akıl ışığında savunmuştur. Mâtürîdî'ye göre bu şeri deliller te'vil edilemeyecek kadar nettir. Müminlere görünmesi bilakeyf gerçekleşecektir.⁴⁶⁴ Söz konusu âyette yer alan "Gözler onu idrak edemez." âyetindeki, nefyin muktezası gereği; Allah'ın prensip olarak görünmesi gerekir. Yani O'na göre söz konusu âyet görünemeyeceğine değil bilakis görüneceğine delildir.⁴⁶⁵

2.3.18. Müşriklerin Sözlerine Dair

وَإِذَا جَاءَتْهُمْ آيَةٌ قَالُوا لَنْ نُؤْمِنَ حَتَّى نُؤْتَىٰ مِثْلَ مَا أُوتِيَ رُسُلُ اللَّهِ اللَّهُ أَعْلَمُ حَيْثُ يَجْعَلُ رِسَالَتَهُ سِيبُ الَّذِينَ
أَجْرَمُوا صَغَارٌ عِنْدَ اللَّهِ وَعَذَابٌ شَدِيدٌ بِمَا كَانُوا يَمْكُرُونَ

"Onlara bir âyet geldiğinde (okunduğunda), 'Allah'ın elçilerine verilenin benzeri bize de verilmedikçe kesinlikle inanmayız.' dediler. Allah, elçiliğini kime vereceğini çok iyi bilir. Suç işleyenler, yapıp durdukları hileler sebebiyle, Allah tarafından bir aşağılanmaya ve çetin bir azaba uğratılacaklardır."⁴⁶⁶

وَقَالَ الْمَأْتِرِيذِيُّ: أَخْبَرَ عَنِ غَايَةِ سَفَهِهِمْ وَأَنَّهَمْ يَنْكُرُونَ رِسَالَتَهُ عَنْ عِلْمٍ بِهَا وَلَوْ لَا ذَلِكَ مَا تَمَنَّوْا أَنْ يُؤْتُوا مِثْلَ مَا
أُوتِيَ انْتَهَى

⁴⁶² Mâtürîdî, *Te'vilâtü Ehli's-Sünne*, 4/196-199-200.

⁴⁶³ Mâtürîdî, *Kitâbü't-Tevhîd*, 1/77.

⁴⁶⁴ İbn Atıyye, *el-Muharreru'l-Vecîz fî tefsîri'l-Kitâbi'l-Azîz* (Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, h. 1422) 2/330.

⁴⁶⁵ Detaylı bilgi için bk. Avcı, *İmam Mâtürîdî'nin Fikirlerinde Ebû Hanîfe'nin Etkisi*, 118-124.

⁴⁶⁶ En'âm 6/124

Ebû Hayyân âyetin Ebû Cehil ya da Velîd b. Muğîre hakkında nâzil olduğuna dair rivayetleri aktararak tefsire başlar. Hz. Muhammed (sav)'e karşı güttükleri haset, âyetlerde ifade edilen sözleri söylemelerine neden olmuştur.⁴⁶⁷ Bu konu hakkında farklı görüşleri içeren rivayetler *el-Bahrü'l-Muhît*'te yer almıştır. Mâtürîdî'ye atfettiği metin de bu rivayetlerin içerisinde. Mâtürîdî bu sözleri söyleyen müşrik liderlerinin tavrını sefihliğin son noktası olarak görür. Onların risaleti hak olduğunu bile bile inkâr ettiklerinin altını çizer. Zira hak olduğunu kabul etmeselerdi eğer peygamberimize verilenin benzerini istemekten imtina etmeleri gerekirdi, der ve sonuca bağlar.

يخبر - عَزَّ وَجَلَّ - عن غاية سفههم وتعنتهم وأنهم على علم يعاندون ويتكبرون على رسول الله لأنهم علموا أن ما نزل على رسول الله آية، وأنه رسول حيث قالوا: لن نؤمن حتى نؤتى مثل ما أوتي رسل الله و علموا أن الرسالة لا تجعل إلا في المعظم عند الله والمفضل لديه حيث تمنوا أنهم لا يؤمنون حتى يؤتوا من الآيات مثل ما أوتي رسل الله، ولو لم يكن كذلك لم يكونوا يتمنون إيتاء ما أوتي الرسل، و علموا أن هذا القرآن الذي أنزل على مُحَمَّد - صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ - آية وحجة، وأنه من عند الله نزل

el-Bahrü'l-Muhît'te yer alan ibarenin, *Te'vilât*'ta daha teferruatlı bir şekilde geçtiğini görmekteyiz. Ebû Hayyân, ibareyi gene özetleyerek, önemli yerlerine vurgu yaparak kitabına almıştır.⁴⁶⁸

2.3.19. Uyarıcı Göndermek Allah (cc) Üzerine Vâcip midir?

ذَلِكَ أَنْ لَمْ يَكُنْ رَبُّكَ مُهْلِكَ الْقُرَىٰ بِظُلْمٍ وَأَهْلُهَا غَافِلُونَ

"Bu da demektir ki, halkı habersizken, rabbın haksızlıkla ülkeleri helâk etmemektedir."⁴⁶⁹

وَقَالَ الْمَأْتِرِيذِيُّ: أَيُّ لَمْ يَكُنْ يُهْلِكُهُمْ بِظُلْمٍ أَنْفُسِهِمْ إِهْلَاكًا اسْتِئْصَالَ وَتَعْذِيبًا إِلَّا بَعْدَ تَقَدُّمِ وَ عِيْدٍ أَوْ سُؤْلِ لَهُمُ الْعَذَابِ، وَلَا يُهْلِكُهُمْ مَعَ الْعُقْلَةِ عَنِ الظُّلْمِ وَالْعَصِيَانِ لِأَنَّهُ يَجُوزُ لَهُ ذَلِكَ بَلْ سَنَّتُهُ هَكَذَا لِنَلَّا يَقُولُوا: لَوْلَا أُرْسِلَتْ إِلَيْنَا وَكُلُّ ذَلِكَ فَضْلٌ مِنْهُ وَرَحْمَةٌ

Bu âyet kelâmî bir başlık olan salah-aslah konusuyla bağlantılı bir şekilde değerlendirilmiş, kelâmî ekollerin farklı değerlendirmelerine muhatap olmuştur. Mu‘tezile müellifleri salah-aslah anlayışına dayalı olarak, Allah'ın bir kavme uyarıcı göndermeden helak etmesini imkânsız görürler. Bu anlayışlarının neticesinde

⁴⁶⁷ Ebû Hayyân, *el-Bahrü'l-Muhît*, 4/637.

⁴⁶⁸ Mâtürîdî, *Te'vilâtü Ehli's-Sünne*, 4/252.

⁴⁶⁹ En‘âm 6/131

insanlara uyarıcı gönderilmesini Allah üzerine zorunluluk sayarlar.⁴⁷⁰ Ebû Hayyân, Mu'tezile'nin bahsi geçen görüşünü tefsirine aldıktan sonra onlara cevap niteliğinde Mâtürîdî'ye atfettiği metni aktarmıştır.

el-Bahrü'l-Muhî'te Mâtürîdî'ye atfen nakledilen metnin tercümesi şu şekildedir: "Allah (cc) evvelinde bir uyarıcı göndermeden, başlarına gelebilecek azabı bildirmeden bir kavmi helak edip, soyunu sopunu kurutmaz. Yaptıkları zulümlerin günah olduğunu bildirmeden helak etmez. Bunu yapması da -Mu'tezilenin görüşünün aksine- onun için imkân dahilindedir. Ancak bu, O'nun sünnetine aykırıdır. 'Bize keşke bir uyarıcı gönderseydin!' dememeleri için de sünnetullah tecelli etmektedir; bununla birlikte peygamber gönderilmesi Allah'a bir zorunluluk değil, O'nun fazlı ve merhametinin neticesidir."⁴⁷¹

ويحتمل ذلك إشارة إلى الهلاك الذي كان بالأمر الخالية: أن لم يكن يهلك القرى بظلم ظلموا أنفسهم إهلاك تعذيب واستئصال إلا بعد ما يقدم الوعيد لهم في ذلك وسؤال كان منهم بالعذاب، ولا يهلك -أيضًا- وهم غافلون عن الظلم والعصيان، لا أنه لا يسعه؛ ولكن سنة فيهم ألا يهلك إلا بعد تقدم ما ذكرنا؛ لئلا يحتجوا فيقولوا: (لَوْلَا أُرْسِلَتْ إِلَيْنَا رَسُولًا فَنُنَبِّئَ آيَاتِكَ وَنَكُونُ مِنَ الْمُؤْمِنِينَ)، وإن لم يكن لهم الاحتجاج بذلك لما مكن لهم وركب فيهم ما به يعرفون أنه لم يخلقهم ليركهم سدى؛ ولكن خلقهم لعاقبة، لكن سنته قد مضت في الأمم الماضية: أنه لا يهلك قومًا إهلاك تعذيب واستئصال إلا بعد ما يسبق منه وعيد وإنذار، والعلم لهم بالظلم، وظهور العناد منهم والمكابرة، والسؤال بالعذاب سؤال تعنت، وذلك منه فضل ورحمة، لا أنه لا يسعه ذلك.

Te'vilât'a baktığımız zaman⁴⁷² metnin *el-Bahrü'l-Muhî'te* göre teferruatlı olarak geçtiğini görmekteyiz.

وقال الماتريدي اي لم يكن يهلكهم بظلم انفسهم اهلاك استئصال و تعذيب - - تقدم وعيد او سؤالهم العذاب ولا يهلك مع الغفلة عن الظلم والعصيان لأنه يجوز له ذلك بل سنته هكذا لا يقولوا لولا ارسلت و كل ذلك فضل منه و رحمته⁴⁷³

İbnü'n-Nakîb el-Makdisî'nin İstanbul Süleymaniye Yazma Eserler Kurumu'nda mevcut olan et-Tahrîr adlı tefsirinin yazma nüshalarına ilgili âyetin tefsirinde ulaştık. Bu metin üç kitapta da ortak olarak tespit ettiğimiz rivayetlerin üçüncüsüdür. Şu ana kadar aktardığımız metinlerin genelinin *el-Bahrü'l-Muhî'te* özetlendiğini tespit etmiştik. Bu âyetin izahında da üç kitaptan ortak olarak tespit edebildiğimiz metinleri

⁴⁷⁰ Kâdî Abdülcebbâr, *Şerhu'l-Usûli'l-Hamse*, 2/420.

⁴⁷¹ Ebû Hayyân, *el-Bahrü'l-Muhî't*, 4/650.

⁴⁷² Mâtürîdî, *Te'vilâtü Ehli's-Sünne*, 4/261.

⁴⁷³ Makdisî, *et-Tahrîr ve't-tahbîr* (Lâleli, 238), 100a.

alt alta koyduğumuz zaman; *el-Bahrü'l-Muhît*'te geçen izah'ın neredeyse birebir aynısını et-Tahrîr'in yazma nüshasında görmekteyiz. Bu durum tezimizi güçlendiren bir başka ortak rivayet anlamına gelmektedir. Ebû Hayyân, hocası İbnü'n-Nakîb'in tefsirinde yer alan metni olduğu gibi kitabında aktarmaktadır.

2.3.20. "Herkes" Kelimesinin Kapsamına Dair

وَلِكُلِّ دَرَجَاتٍ مِمَّا عَمِلُوا وَمَا رَبُّكَ بِغَافِلٍ عَمَّا يَعْمَلُونَ

"Herkesin yaptıkları işlere göre dereceleri vardır. Rabbin onların yaptıklarından habersiz değildir."⁴⁷⁴

قَالَ الضَّحَّاكُ: مُؤْمِنُو الْجَنَّةِ كَمُؤْمِنِي الْإِنْسِ. وَقِيلَ: لَا يَدْخُلُونَ الْجَنَّةَ وَلَا النَّارَ يُقَالُ لَهُمْ كُونُوا تَرَابًا فَيَصِيرُونَ تَرَابًا كَالْبَهَائِمِ. وَقَالَ ابْنُ عَبَّاسٍ: جَزَاءُ مُؤْمِنِي الْجَنَّةِ إِجَارَتُهُمْ مِنَ النَّارِ. وَقَالَ أَبُو حَنِيفَةَ: لَيْسَ لِلْجَنَّةِ ثَوَابٌ لِأَنَّ الثَّوَابَ فَضْلٌ مِنَ اللَّهِ فَلَا يُقَالُ بِهِ لَهُمْ إِلَّا بَيِّنَانٍ مِنَ اللَّهِ وَلَمْ يَذْكُرِ اللَّهُ فِي حَقِّهِمْ إِلَّا عُقُوبَةَ عَاصِيهِمْ لَا ثَوَابَ طَائِعِيهِمْ وَخَالَفَهُ صَاحِبَاهُ أَبُو يُوسُفَ وَمُحَمَّدٌ فَقَالَا: لَهُمْ ثَوَابٌ عَلَى الطَّاعَاتِ وَعِقَابٌ عَلَى الْمَعَاصِي وَذَلِيلُهُمَا عُمُومُ الْكِتَابِ وَالسُّنَّةِ. وَقِيلَ: وَلِكُلِّ مِنَ الْمُؤْمِنِينَ خَاصَّةٌ.

وَقَالَ الْمَآثِرِيُّ: وَلِكُلِّ مِنَ الْكُفَّارِ خَاصَّةٌ دَرَجَاتٌ دَرَكَاتٌ وَمَرَاتِبٌ مِنَ الْعِقَابِ مِمَّا عَمِلُوا مِنَ الْكُفْرِ وَالْمَعَاصِي، لِأَنَّهُ جَاءَ عَقِيبَ خُطَابِ الْكُفَّارِ فَيَكُونُ رَاجِعًا عَلَيْهِمْ

Ebû Hayyân âyette geçen "herkes" kelimesinin kapsamına dair farklı rivayetleri değerlendirmiştir. Ebû Yûsuf ve İmam Muhammed, cinleri de bu âyetin muhatabı olarak görmüş, bu âyeti cinlerin de cennete girebileceğine delil saymıştır. Ebû Hanîfe ise mümin cinlerin cehennemden kurtulmak sûretiyle ödüllendirileceğini; fakat cennete giremeyip, dünyada yaşayan hayvanlar gibi yok edileceği görüşündedir.⁴⁷⁵ Zira Ebû Hanîfe'ye göre, melekler gibi cinlere de Allah'a itaat ettiklerinden dolayı sevap yazılmaz.⁴⁷⁶

el-Bahrü'l-Muhît'te, Mâtürîdî'ye atfen nakledilen metnin tercümesi şu şekildedir: "Yaptıkları günah ve inkârın seviyesine göre her bir kâfirin cehennemde dereceleri vardır. Kâfirlere hitabın devamı olarak geldiği için, bu âyetin hitabı da kâfirlere dönüktür."⁴⁷⁷

⁴⁷⁴ En'âm 6/132

⁴⁷⁵ Mâtürîdî, *Te'vilâtü Ehli's-Sünne*, 4/262; Ahmet Saim Kılavuz, "Cin", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1993), 8/10.

⁴⁷⁶ Detaylı bilgi için bk. Nesefî, *Bahrü'l-Kelâm*, 79.

⁴⁷⁷ Ebû Hayyân, *el-Bahrü'l-Muhît*, 4/651.

استدل بعض الناس بظاهر هذه الآية أن الجن لهم ثواب بالطاعات وعقاب بالمعاصي؛ لأنه أخير أن لكل منهم، درجات مما عملوا، وإنما تقدم ذكر الفريقين جميعاً بقوله: (شَيَاطِينِ الْإِنْسِ وَالْجِنِّ)، وقوله - عَزَّ وَجَلَّ - (وَيَوْمَ يَحْشُرُهُمْ جَمِيعًا) وقوله، (يَا مَعْشَرَ الْجِنِّ وَالْإِنْسِ): ذكر ما كان من الفريقين جميعاً من المعاصي والجرم؛ فعلى ذلك قوله: (وَلِكُلِّ دَرَجَاتٍ): راجع إلى الفريقين جميعاً، لكل درجات منهم: إن عملوا خيراً فخير، وإن عملوا شراً فشر وبه قال أبو يوسف ومُحَمَّد - رحمهما الله - واحتجوا لأبي حنيفة - رحمه الله - أن قوله: (وَلِكُلِّ دَرَجَاتٍ) إنما ذكر على أثر آيات كان الخطاب بها للكفرة دون المؤمنين؛ فعلى قوله: (وَلِكُلِّ دَرَجَاتٍ مِمَّا عَمِلُوا) ويكون لهم هذا الوعيد خاصة، ويكون قوله: (وَلِكُلِّ دَرَجَاتٍ)، أي: درجات ومراتب من العذاب والعقاب؛ مما عملوا من المعاصي والتكذيب للرسول، ولأن الثواب لزومه لزوم فضل ومنة، والعذاب توجهه الحكمة؛ لأن في الحكمة أن يعاقب من عصاه وخالف أمره وأما الثواب فوجوبه الفضل؛

Mâtürîdî konu hakkında İmam Ebû Hanîfe ve İmameynin görüşlerine yer vermiş, iki karşı görüş arasında net bir tercihte bulunmamıştır. Ebû Hayyân, bu görüşleri özetleyerek kitabına almıştır.⁴⁷⁸

قال الماتريدي ولكل درجات انما جاز عقيب خطاب الكفار فيكون راجعا عليهم اي ولكل درجات اي درجات و مراتب من العقاب مما عملوا من الكفر والمعاصي والله اعلم

Söz konusu âyetin tefsirini et-Tahrîr'de tespit ettik. Bu, ortak olarak tespit ettiğimiz rivayetlerin dördüncüsü ve sonuncusudur. et-Tahrîr'e baktığımız zaman, Ebû Hayyân'ın aldığı rivayetın lafzen birebir muadilini görmekteyiz. Bazı lafızların yerleri değiştirilmiş olsa da mefhumu aynı olduğu gibi iki ibare arasında lafzi olarak da ciddi bir yakınlık vardır. Bu da tezimizi güçlendirmektedir.⁴⁷⁹

2.3.21. Kader Bağlamında İnsan'ın İtaat ve İsyanı

سَيَقُولُ الَّذِينَ أَشْرَكُوا لَوْ شَاءَ اللَّهُ مَا أَشْرَكْنَا وَلَا آبَاؤُنَا وَلَا حَرَمْنَا مِنْ شَيْءٍ كَذَلِكَ كَذَّبَ الَّذِينَ مِنْ قَبْلِهِمْ حَتَّى دَافُوا بِأَسْنَائِهِمْ هَلْ عِنْدَكُمْ مِنْ عِلْمٍ فَتُخْرِجُوهُ لَنَا إِنْ تَتَّبِعُونَ إِلَّا الظَّنَّ وَإِنْ أَنْتُمْ إِلَّا تَخْرُصُونَ

"Putperestler diyecekler ki: 'Allah dileseydi ne biz ortak koşardık ne de atalarımız. Hiçbir şeyi de haram saymazdık.' Onlardan öncekiler de aynı şekilde yalanladılar ve sonunda azabımızı tattılar. De ki: 'Yanınızda bize açıklayacağınız bir bilgi mi var? Siz zandan başka bir şeye uymuyorsunuz ve siz sadece temelsiz bir tahminde bulunuyorsunuz.'⁴⁸⁰

وَقَالَ الْمَثَرِيُّ

⁴⁷⁸ Mâtürîdî, *Te'vilâtü Ehli's-Sünne*, 4/262.

⁴⁷⁹ Makdisî, *et-Tahrîr ve't-tahbîr* (Lâleli, 238), 102a.

⁴⁸⁰ En'âm 6/148

يُحْتَمَلُ أَنْ تَكُونَ الْمَشِيئَةُ بِمَعْنَى الرِّضَا أَوْ بِمَعْنَى الْأَمْرِ وَالِدَّعَاءِ لِأَنَّهُمْ قَالُوا: إِنَّ اللَّهَ أَمَرَنَا بِذَلِكَ، وَيُحْتَمَلُ أَنْ قَالُوهُ اسْتَهْزَاءً وَسُخْرِيَةً أَنْتَهَى

Bu âyet kulların irade ve fiilleri konusunda Mu'tezile müelliflerinin kendi görüşlerini delillendirmek için, en fazla istimal ettikleri âyetlerdendir. Zira Mu'tezile'ye göre; insan, kendi fiilini kendi yaratır.⁴⁸¹ Ehl-i sünnet'e göre ise Allah (cc) Meşîyetiyle kulların fiillerini halk eder.⁴⁸² Bu âyetin içeriğinin Kelâmî konulardaki ağırlığını bilen Ebû Hayyân, önce Mu'tezile'nin görüşünü ifade etmek için Zemahşerî'den bir nakil almıştır. Zemahşerî âyete matuf, müşriklerin kendi küfür ve inadlarını; Allah'ın iradesine ve meşîetine bağladıklarını, onların dilinden bu ifadelerin zemmedildiğini aktarır. Bu şekilde çıkardığı sonuç, insanların fiillerini - itaat ve isyanlarını- kendilerinin yarattığı, bu konuda Allah'ın meşîetinin bir müdahalesinin olmadığıdır.⁴⁸³ Ardından Mu'tezile'ye cevap vermek için 2 rivayet aktaran Ebû Hayyân, bu nakillerin birini Mâtürîdî'ye, diğerini de İbn Atıyye'ye atfetmiştir.

Mâtürîdî'den aktardığı rivayet Ehl-i sünnet'in temel görüşüdür. Zira Ehl-i sünnet'e göre meşîet ve rıza farklı kavramlar olup; Allah, kâfirin küfrünü meşîyetiyle yaratır; ancak razı olmaz.⁴⁸⁴ Fiillerin yaratılması, yok iken var olması Allah'a nispet edilir, mutlak kâdir olan Allah'tır;⁴⁸⁵ fiilin kesb edilmesi yani işlenmesi ise kula nispet edilir.⁴⁸⁶ Zira Mâtürîdî'ye göre hidâyet Allah'tan olmakla beraber kul kendi iradesiyle hidâyete ulaşır. İnsan küfrü seçerse Allah (cc) onda hidâyeti yaratmaz.⁴⁸⁷ Ancak Mu'tezile'nin iddia ettiği gibi Allah (cc) bir kavmin hidâyetini dilese bile, o kavim dilemediği müddetçe hidâyete ulaşamaz manasına değildir, bu durum. İbn Atıyye'den aktardığı rivayet ise daha kapsamlı ve izah edicidir. Zira Mu'tezilenin iddia ettiği gibi zem; burada müşriklerin sözlerine değil, zânlarındır.⁴⁸⁸

⁴⁸¹ Kâdî Abdülcebâr, *Şerhu'l-Usûli'l-Hamse*, 2/720.

⁴⁸² Mâtürîdî, *Kitâbü't-Tevhîd*, 1/286; Neseî, *Tebsiratü'l-Edille*, 2/111,163; Sâbûnî, *Mâtürîdîyye Akaidi*, 139; Neseî, *Bahrü'l-Kelâm*, 62.

⁴⁸³ Mu'tezile'nin İstîtâat anlayışıyla doğrudan alakalı olan bu görüşlerine göre; insanın kudreti, Ehl-i sünnet'in iddia ettiği gibi fiille birlikte tahakkuk ederse onların nazarında adalet anlayışlarına aykırı olacaktır. Bundan ötürü Mu'tezile insanın kudretini fiille birlikte değil, fiilden önce müstakil bir yapıda düşünür. Detaylı bilgi için bk. Kâdî Abdülcebâr, *Şerhu'l-Usûli'l-Hamse*, 2/44, 146.

⁴⁸⁴ Ebû Hanîfe Nu'mân b. Sâbit, *el-Fikhü'l-Ekber* (Birleşik Arap Emirlikleri: Mektebetü'l-Furkân, 1999), 1/150; Neseî, *Tebsiratü'l-Edille*, 2/281,282.

⁴⁸⁵ Mâtürîdî, *Kitâbü't-Tevhîd*, 1/225.

⁴⁸⁶ Neseî, *Tebsiratü'l-Edille*, 2/112; Yeprem, *Îrâde Hürriyeti ve İmâm Mâtürîdî*, 293; Özdeş, "Mâtürîdî'nin Te'vil Anlayışında Aklın Yeri", 252.

⁴⁸⁷ Özdeş, "Mâtürîdî'nin Te'vil Anlayışında Aklın Yeri", 253.

⁴⁸⁸ Ebû Hayyân, *el-Bahrü'l-Muhît*, 4/681.

Ebû Hayyân'ın bu âyeti izah ederken, İmam Mâtürîdî'den aktardığı rivayet şu şekildedir:" Meşîet, rıza⁴⁸⁹ ve emir manalarına gelebilir. Emir manasına gelmesi ihtimali onların, 'bize bu durumu Allah emretti' demelerinden ileri gelmektedir. İstihza ya da alaya almak için de bu cümleleri kurmuş olabilirler."

فَنَقُولُ - وَبِاللَّهِ التَّوْفِيقُ -: إِنَّ الْمَشِيئَةَ - هَاهُنَا - تَحْتَمِلُ وَجْهًا

أَحَدَهَا: مَا قَالَ الْحَسَنُ وَالْأَصَمُ مِنَ الرِّضَا؛ قَالُوا: إِنَّ اللَّهَ رَضِيَ بِذَلِكَ

وَالثَّانِي: الْأَمْرُ وَالِدَعَاءُ إِلَى ذَلِكَ؛ يَقُولُونَ: إِنَّ اللَّهَ أَمَرَهُمْ بِذَلِكَ، وَدَعَاهُمْ إِلَى ذَلِكَ

وَالثَّلَاثُ: كَانُوا يَقُولُونَ ذَلِكَ عَلَى الْإِسْتِهْزَاءِ وَالسَّخَرِيَّةِ، لَا عَلَى الْحَقِيقَةِ، وَهَكَذَا أَمَرَ الْمُجُوسَ أَنَّهُمْ إِذَا قِيلَ لَهُمْ هَذَا: لَمْ لَا تُؤْمِنُونَ وَتَسْلُمُونَ؟ يَقُولُونَ مَا قَالَ هُوَ لَأَنْ: لَوْ شَاءَ اللَّهُ لَأَمْنَا وَلَا أَشْرَكْنَا؛ فَهَذَا الْعِتَابُ الَّذِي لِحَقِّهِمْ وَالْوَعِيدُ الَّذِي أَوْعَدَهُمْ إِنَّمَا كَانَ لَمَّا قَالُوا ذَلِكَ اسْتِهْزَاءَ مِنْهُمْ، أَوْ لَمَّا ادَّعَوْا مِنَ الْأَمْرِ وَالِدَعَاءِ عَلَى اللَّهِ وَافْتَرَوْا عَلَيْهِ، أَوْ الرِّضَا أَنَّهُ رَضِيَ بِذَلِكَ

عَلَى هَذِهِ الْوُجُوهِ الثَّلَاثَةِ تَخْرُجُ الْمَشِيئَةُ فِي هَذَا الْمَوْضِعِ - وَاللَّهُ أَعْلَمُ - لَا عَلَى مَا قَالَهُ الْمُعْتَزَلَةُ، وَهُوَ مَا ذَكَرَ فِي آيَةِ أُخْرَى: (وَيَقُولُ الْإِنْسَانُ إِذَا مَا مِثُّ لَسَوْفَ أُخْرَجُ حَيًّا) هِيَ كَلِمَةٌ حَقٌّ، لَكِنْ قَالَهَا اسْتِهْزَاءً وَهَزْؤًا، فَلَحَقَهُ الْعِتَابُ

Te'vilât'a baktığımız zaman meşîet konusunun üç vecih üzere incelendiğini görmekteyiz. Âyette inkârcıların sözleri ve bu bağlamda meşîeti değerlendiren üç vecih aktarılmıştır. İlk vecih razı olmaktır. Bu görüş Hasen ve Esam'a atfedilmiştir. İkinci vecih, emir manasına atfedilmiştir ki; bu da Cebriyye'nin anlayışını yansıtmaktadır. Üçüncü vecih, kâfirlerin sözlerinin istihza maksadıyla söylendiğini bildirmektedir.⁴⁹⁰ *el-Bahrü'l-Muhîr*'te ise bu vecihler diğerlerinde olduğu gibi özetlenerek aktarılmıştır.

İnsanın kudret ve istitâat meselesinden doğan kader nazariyesine dair kelâm literatürüne önemli oranda etki eden en önemli görüşlerden birinin sahibi İmâm Mâtürîdî'dir. Zira Mâtürîdî'ye göre İstitâat ikiye ayrılır. İlki selâmetü'l-esbab ve'l-âlat şeklinde tanımlanan, fiilden önceki durumu ifade eden sebeplerin ve vasıtaların sağlıklı olması durumudur. İkincisi ise bizzat fiille meydana gelen kudretin kendisidir. Bu kudret arızı olup Allah tarafından yaratılmaktadır.⁴⁹¹

⁴⁸⁹ Mu'tezile, rıza ve gazabı Allah'ın sıfatlarından biri olarak kabul etmez. Bk. Neseî, *Bahrü'l-Kelâm*, 107.

⁴⁹⁰ Mâtürîdî, *Te'vilâtü Ehli's-Sünne*, 4/305.

⁴⁹¹ Mâtürîdî, *Kitâbü't-Tevhîd*, 1/256; Neseî, *Tebseratü'l-Edille*, 2/113; M. Sait Yazıcıoğlu, *Mâtürîdî ve Neseî'ye Göre İnsan Hürriyeti Kavramı* (Ankara: MEB Yayınları, 1997) 2.bas. 78; Rudolph, *Mâtürîdî*, 490; Neseî, *Bahrü'l-Kelâm*, 24, 27, 62.

2.3.22. 'Rabbim Beni Doğru Yola İletti' Cümlesine Dair Değerlendirme

قُلْ إِنِّي هَدَانِي رَبِّي إِلَى صِرَاطٍ مُسْتَقِيمٍ دِينًا قِيمًا مِلَّةَ إِبْرَاهِيمَ حَنِيفًا وَمَا كَانَ مِنَ الْمُشْرِكِينَ

"De ki: 'Şüphesiz rabbim beni doğru yola, sapasağlam bir dine, Allah'ı bir bilen İbrâhim'in dinine ilettiler.' O, ortak koşanlardan değildi."⁴⁹²

وَأَسْنَدَ الْهُدَايَةَ إِلَى رَبِّي لِيُذَلَّ عَلَى اخْتِصَاصِهِ بِعِبَادَتِهِ إِيَّاهُ كَأَنَّهُ قِيلَ: هَدَانِي مَعْبُودِي لَا مَعْبُودُكُمْ مِنَ الْأَصْنَامِ وَمَعْنَى هَدَانِي خَلَقَ فِيَّ الْهُدَايَةَ. وَقَالَ بَعْضُ الْمُعْتَرِلَةِ: دَلَّنِي. قَالَ الْمَأْتَرِي: وَهَذَا بَاطِلٌ إِذْ لَا فَايِدَةَ فِي تَخْصِيصِهِ لِأَنَّ النَّاسَ كَأَنَّهُمْ كَذَلِكَ

Ebû Hayyân'ın, Mâtürîdî'ye atfen naklettiği rivayetin bulunduğu cümle grubuyla birlikte tercümesi şu şekildedir: "Ancak Allah'a ibadet etmekle doğru yola ulaşılacağını ifade etmek için, hidâyeti rabbine isnat etmiştir. Bu ifadelerden sanki şu anlaşılacaktır: 'Sizin tapındıklarınız değil, kulluğunu yaptığım İlah'ım, Beni doğru yola ilet!' burada 'Beni doğru yola ilet!' cümlesi, 'Benim için hidâyeti yarat!' anlamına gelmektedir.⁴⁹³ Mu'tezile'den bir grup هَدَانِي kelimesine, bana doğru yolu göster, manası vermiştir.⁴⁹⁴ Mâtürîdî ise Mu'tezile'nin bu görüşüne karşı şunları söylemiştir: 'Mu'tezile'nin bu te'vil'i batıldır; çünkü manayı bu şekilde tahsis etmenin bir faydası yoktur. Zira tüm insanlığa doğru yolu gösteren zaten Allah (cc)'dür."⁴⁹⁵

قال أبو بكر الكيساني: قوله (هَدَانِي)، أي: دلني ربي إلى صراط مستقيم، لكن هذا بعيد؛ لأنه خرج مخرج ذكر ما منَّ عليه بلطفه، وليس في الدلالة والبيان ذلك؛ إنما عليه البيان، وكان رسول الله - صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ - يدل على الهدى ويبين لهم طريقه.

Te'vilâtü'l-Kur'an'a baktığımız zaman, *el-Bahrü'l-Muhît'te* Mu'tezile müelliflerine isnat edilen görüşün, *Te'vilât'ta* Ebû Bekir el-Keysânî'ye atfedildiğini ve Mâtürîdî'nin O'na cevap mahiyetinde görüşlerini aktardığını görmekteyiz.⁴⁹⁶

Kelâmî nakilleri burada tamamladık. Temel kelâmî meselelerin ele alındığı 22 rivayeti incelemiş olduk. Genelde bu rivayetler Mu'tezile müelliflerinin görüşlerine reddiye bağlamında *el-Bahrü'l-Muhît'te* yer almıştır. Ehl-i sünnetin görüşlerini ihtiva etmesi anlamında bu rivayetlerin nakledilen metinler içerisinde değeri olduğu gibi;

⁴⁹² En'âm 6/161

⁴⁹³ Sâbûnî, *Mâtürîdîyye Akaidi*, 163.

⁴⁹⁴ Hidâyet kelimesine; beyan, açıklama manası veren Mu'tezile müelliflerine Ebû'l-Muîn kitabında yer vermekte ve eleştirmektedir. Detaylı bilgi için bk. Nesefî, *Tebseratü'l-Edille*, 2/316.

⁴⁹⁵ Ebû Hayyân, *el-Bahrü'l-Muhît*, 4/703.

⁴⁹⁶ Mâtürîdî, *Te'vilâtü Ehlî's-Sünne*, 4/336.

aynı zamanda Mısır'da yaşamış bir müfessirin, Mâtürîdî üzerinden Mâtürîdîyye mezhebinin görüşlerini aktarması da konumuz açısından oldukça önemlidir.

SONUÇ

Ebû Hayyân'ın Gırnata'da başlayan serüveni Kuzey Afrika, Mısır, Mekke, Medine, Bağdat ve Şam diyarlarına uzanmış ve ölümüne kadar uzun yıllar Kahire'de kalmıştır. Sultan Mansûr medresesinde müderrisliğe başlamasıyla uzun yıllar zihnini yoran tefsir yazma fikrini icraate dökmeye karar verir. Tefsir yazmaya 1310 yıllarında başlamıştır ki bu dönem Memlûkler'in en refah dönemlerinden birisidir. Te'lif ve tedris için ortamın müsait olması, doğudan ve batıdan gelen âlimlerin Mısır'da karar bulması, Ebû Hayyân'ın çevresinde zengin bir birikime vasıta olmuştur. Ebû Hayyân'ın yazdığı eserde Ebû Mansûr el-Mâtürîdî'nin *Te'vilâtü'l-Kur'ân* adlı tefsirine dair 63 naklin bulunması bizi bu rivayetlerin kaynağını araştırmaya ve bu çalışmayı yapmaya sevk etmiştir.

Muhtemelen bu risaleleri kendi devrinde Mısır'da yaşayan ve bir kısmı da hocası ya da talebesi olan Mâtürîdî ulemadan elde etmiştir. Çalışmamızdaki temel amaç doğrultusunda Ebû Hayyân dönemi Mısır bölgesi taranmış, Ebû Hayyân'ın çevresindeki Hanefî-Mâtürîdî ulemanın bir haritası çıkarılmış, Mısır'da doğmuş veya yaşamış olanların hayatları ve eserleri incelenmiştir. Ulaştığımız netice 13. ve 14. yüzyıl Mısır topraklarında güçlü bir Mâtürîdî ulemanın varlığını göstermektedir. Mısır'da doğanların bile Hanefî-Mâtürîdî klasikleri arasında sayılabilen eserleri yazdıkları tespit edilmiştir. Bu durum Mısır'da Hanefî-Mâtürîdî birikimin ulaştığı noktayı göstermesi açısından önemlidir.

Ebû Hayyân'ın *Te'vilât'a* ulaşmasına vasıta olabilecek âlimleri tespit edip, önemli yönlerini ve önemli eserlerini inceledik. Ebû Hayyân'ın, *Te'vilât'tan* aktardığı rivayetlerin tamamını özetleyerek kitabına aldığını tespit etmiştik. Pek çok ihtimal arasında Ebû Hayyân'ın hocası İbnü'n-Nakîb el-Makdisî'ye ait Süleymaniye Kütüphanesi'nde bulunan yazma nüshalar işimizi kolaylaştırdı. Lügavî nakillerin 20.'si, Kelâmî nakillerin 14. 19. ve 20. rivayetleri üç tefsirde de inceledik. Bu ortak rivayetlerde et-Tahrîr ile *el-Bahrü'l-Muhît* metinleri arasındaki lafız, mana ve nazım benzerliği Ebû Hayyân'ın bu rivayetleri hocası Makdisî'nin eserinden aldığını göstermektedir. Ebû Hayyân bizce *Te'vilât'a*, *et-Tahrîr* ve *t-tahbîr li-akvâli eimmeti't-tefsîr* adlı eser üzerinden ulaşmıştır. İbnü'n-Nakîb el-Makdisî'nin et-Tahrîr yazmalarından çıkardığımız ortak rivayetlerden anlaşılan budur. İbnü'n-Nakîb el-

Makdisî'nin hayatı hakkında terâcim ve tabakât kitaplarında teferruatlı bilgi olmaması, *Te'vilât*'a dair nüshaların ona nasıl ulaştığı noktasının kapalı kalmasına neden olmuştur.

Sonuç olarak diyebiliriz ki 13. yüzyıl ve 14. yüzyıl Mısır'ında Mâtürîdî'ye ait *Te'vilâtü'l-Kur'an* adlı eser tanınmakta ve bilinmektedir. Devrin en önemli eserlerinden biri sayılan *el-Bahrü'l-Muhî'te* geçen 63 nakil bize bunu göstermektedir. Ebû Hayyân'ın *Te'vilât*'a nasıl ulaştığını bulmak için başladığımız bu çalışmada, Mısır'daki Hanefî-Mâtürîdî ulemanın yaygınlığı sebebiyle zengin bir ihtimaller silsilesiyle karşılaştık. Elde ettiğimiz neticeler bize göstermektedir ki, Ebû Hayyân döneminde Mısır'da Mâtürîdî mezhebi mevcut ve yaygındır. İmam Mâtürîdî'ye ait risaleler devrin ulemasının ulaşabileceği yakınlıktadır.

Mâtürîdî isminin ve Mâtürîdîlik mezhebinin sadece Mâverâünnehir ve yakın bölgesine mâl edilemeyeceği kanaatine sahibiz. 13. yüzyıl Mısır topraklarındaki durumu göstermeye gayret ederek bu kanaati desteklemeye çalıştık. İbn Nakîb el-Makdisî hakkında kaynakların dışında hayatı hakkında malumat elde edilebilmesi durumunda Ebû Hayyân öncesi Mâtürîdî mezhebine dair ufuk açıcı bilgiler elde edilebileceğine düşünmekteyiz.

KAYNAKÇA

Ağır, Abdullah Mesut. "Memlûk Sultanlarının Gölgesi Altında Hilâfet Kurumu". *Gaziantep Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 10/2 (2011), 637-651.

Ak, Ahmet. *Mâtürîdî Kaynaklarda Mâtürîdî ve Mâtürîdîlik*. Ankara: Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2006.

Ak, Ahmet. "Mâtürîdîliğin Hanefilik ile İlişkisi". *Milel ve Nihal: İnanç, Kültür ve Mitoloji Araştırmaları Dergisi* 7/2 (2010), 223-240.

Ak, Ahmet. "Mâtürîdîliğin Halep ve Şam'a Gelişi". *Çukurova Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 16/1 (2016), 119-138.

Akgündüz, Ahmet. "İtkânî". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 23/464-465. İstanbul: TDV Yayınları, 2001.

Akgündüz, Ahmet. "Ömer b. İshak Gaznevî". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 13/487-488. İstanbul: TDV Yayınları, 1996.

Akpınar, Cemil. "İbnü'l-Lebbân". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 21/119-121. Ankara: TDV Yayınları, 2000.

Aktan, Ali. "Memlûklülerde Saltanat Değişikliği Usulü". *Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 9(1990), 270-279.

Aruçi, Muhammed. "Ebü'l-Yüsr Pezdevî". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, 34/266-267. İstanbul: TDV Yayınları, 2007.

Askalânî, Şihâbüddîn Ahmed b. Alî, *ed-Dürerü'l-Kâmine fî Ayâni'l-Mieti's-Sâmine*, thk. Muhammed Abdülmüîd Han, 2. Baskı, Haydarâbâd: Meclisü Dâirati'l-Meârifî'l-Osmâniyye, 1972.

Aslantürk, Ayşe Hümeyra. "Necmeddîn en-Nesefî". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 32/571-573. İstanbul: TDV Yayınları, 2006.

Âşûr, Said Abdulfettâh. *el-Asru'l-Memâlikî fî Mısır ve's-Şam*. Kahire: Dâru'nehdeti'l-Arâbiyye, 1976.

Atay, Hüseyin. "Ebû Mansûr el-Mâtürîdî ve Bilgi Kuramı". *İmam Mâtürîdî ve Mâtürîdîlik*, haz. Sönmez Kutlu. Ankara: Kitâbiyât Yayınları, 2003.

Atay, Hüseyin, "Fatih-Süleymaniye Medreseleri Ders Programları ve İcâzetnâmeleri", *Vakıflar Dergisi*, Ankara 1981, 13/197-198.

Avcı, Metin. *İmam Mâtürîdî'nin Fikirlerinde Ebû Hanîfe'nin Etkisi*. Ankara: Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2018.

Ayaz, Fatih Yahya, "Erken Dönem Memlûk Tarihçilerinin Bağdat'ın Moğollar Tarafından İstilasıyla Alakalı Rivayet ve Yorumları", *İslam Medeniyetinde Bağdat (Medînetü's-Selâm) Uluslararası Sempozyum*. İstanbul: Bağlarbaşı Kültür Merkezi, 2008.

Ayaz, Fatih Yahya – Eren, Fatmanur Alibekiroğlu. "Memlûk Devletinde Sultan ve Emîrlerin Hanefîliğe İlgisi", *IBAD Sosyal Bilimler Dergisi* 5 (Güz, 2019), 284-296.

Aybakan, Bilal. "Selem". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 36/403. İstanbul: TDV Yayınları, 2009.

Aydınlı, Osman. *Fethinden Sâmânîler'in Yıkılışına Kadar Semerkant Tarihi*. İstanbul: Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2001.

Ayran, Şükrü. "Abdülazîz Buhârî (ö. 730/1330) ve Keşfü'l-Esrâr Adlı Eserindeki Yöntemi". *Mizânü'l-Hak: İslami İlimler Dergisi* 9 (Aralık 2019): 141-154.

Azimli, Mehmet. "Mâtürîdî Çağında Türkistan", *Mâtürîdî Düşünce ve Mâtürîdîlik Literatürü*, ed. Dr. Raşit Akpınar, Doç. Dr. Recep Tuzcu, Arş. Gör. Aslı Menekşe. İstanbul, Önsöz Yayınları, 2018.

Bardakoğlu, Ali. "Hanefî Mezhebi". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 16/1-21. İstanbul: TDV Yayınları, 1997.

Barthold, Wilhelm. *Moğal İstilasına Kadar Türkistan*. Haz. Hakkı Dursun Yıldız. Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1990.

Bebek, Adil. "*Habbâzî kelâmî görüşleri ve el-Hâdî adlı eseri*". İstanbul: Marmara İlahiyat Vakfı Yayınları, 2006.

Begavî, Ebû Muhammed. *Meâlimü't-Tenzil*. thk. Muhammed Abdullah en-Nemr, Osman Cum'a Damîriyye, Süleyman Müslim el-Haraş. Riyad: Dâru Tayyibe, 1417/1997.

Birişık, Abdulhamid. "İbnü'n-Nakîb el-Makdisî". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 21/165-166. İstanbul: TDV Yayınları, 2000.

Birişık, Abdulhamid. "Tefsîr". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 40/283. İstanbul: TDV Yayınları, 2011.

Bozkurt, Nebi. "Medrese". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 28/323-327. Ankara: TDV Yayınları, 2004.

Can, Mustafa. "Hakîm es-Semerkandî". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 15/193-194. İstanbul: TDV Yayınları, 1997.

Cessâs, Ebû Bekr. *Ahkâmü'l-Kur'an*. Muhammed Sâdık Kamhâvî vd. Beyrut: Dârü İhyâi't-Türâsi'l-Arabi, h.1405.

Chelidze, Rassım. *Hüsâmeddin es-Sıġnâkî ve el-Tesdîd fî Şerhi't-Temhîd Adlı Eseri*. Bursa: Uludağ Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2015.

Çelik, Hüseyin Avni. "Ebû Hayyân el-Endelüsî ve Tefsirdeki Metodu". *Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 7(1986), 187-216.

Çetin, Altan. "Memlûk Sultanlarının İn'am ve İhsânlarına Dâir". *EKEV Akademi Dergisi - Sosyal Bilimler*, 10/26 (2006), 101-114.

Çetin, Maksut. *Mâtürîdîliğin Siyaset (Hilâfet/İmâmet) Anlayışı*. Erzurum: Atatürk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2013.

Çetiner, Bedrettin. "Ahkâmü'l-Kur'an". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 1/551. İstanbul: TDV Yayınları, 1988.

Devâdâr, Rukneddin Baybars el-Mansûrî. *Zübdetü'l-Fikre fî Târîhi'l-Hicre*. thk. Donald S. Richard. Beyrut, 1998.

Develi, Hayati. "Kitâbü'l-İdrâk". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 26/108. Ankara: TDV Yayınları, 2002.

Ebû Hanîfe, Numân b. Sâbit. *el-Fikhü'l-Ekber*. Birleşik Arap Emirlikleri: Mektebetü'l-Furkân, 1999.

Ednêvî, Ahmed b. Muhammed. *Tabakâtü'l-Müfessirîn*. thk. Süleymân b. Sâlih el-Hizyi. Suudi Arabistan: Mektebetü'l-Ulûm ve'l-Hükm, 1997.

Endelüsî, Ebû Hayyân. *el-Bahrü'l-Muhît*. thk. Sıdkî Muhammed Cemîl. Beyrut: Dâru'l-Fikr, 2000.

Erkal, Mehmet. "Arşın". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 3/411-413. İstanbul: TDV Yayınları, 1991.

Galmamatov, Atabek. *Hibetullah et-Türkistânî ve Şerhu Akîdeti't-Tahâvî Adlı Eserinin Tahkiki*. İstanbul: Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2016.

Galmamatov, Atabek. "Türkistan'dan Mısır'a Ortaçağda Bir Hanefî Âlim: Hibetullah et-Türkistânî (1272/1333)". *Edebali İslamiyat Dergisi* 2/4 (Kasım 2018), 139-161.

Gaznevî, Ebû Hafs Sirâcüddîn Ömer b. İshâk. *Şerhu'l-Akîdeti't-Tahâviyye*. thk. Hâzım b. Abdurrahîm el-Keylânî el-Hanefî, Muhammed Abdulkâdir Nassâr. Kahire: Dâretü'l-Karaz, 2009.

Güner, Ahmet. "Nasr b. Ahmed". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 32/412-413. İstanbul: TDV Yayınları, 2006.

Habergetiren, Ömer Faruk. "İlk Mufassal Hidâye Şârihi: Ebû'l-Abbâs es-Serûcî (637-710/1239-1310) Hayatı ve Eserleri". *Harran Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 26 / 26 (Aralık 2011), 101-116.

Hamevî, Ebû Abdillâh Şihâbüddîn Yâkût. *Mucemü'l-büldân*. Beyrut: Dâru Sâdır, 1995.

Homerin, Emil. "Memlûklar Dönemi Mısır'ında Sûfiler ve Tasavvuf Aleyhtarları: Taraflar ve Kurumsal Çevre Üzerine Bir İnceleme". çev. Salih Çift. *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 11/1(2002), 243-264.

İbn Atıyye, Ebû Muhammed Abdülhak. *el-Muharreru'l-Vecîz fî tefsîri'l-Kitâbi'l-Azîz*. thk. Abdüsselâm Muhammed. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1422.

İbn Battûta, Ebû Abdillâh Şemsüddîn. *Rihletü İbn Battûta*. Ribât: Akâdemiyetü'l-Memleketi'l-Mağribiyye, 1417.

İbn Habîb, Ebû Muhammed Bedrüddîn el-Halebî. *Tezkiretu'n-Nebih fî Eyyâmi'l-Mansûr ve Benih*. thk. Muhammed Emin, Said Abdulfettah Aşur. Kahire: 1966.

İbn Haldûn, Ebû Zeyd Veliyyüddîn Abdurrahmân. *Rihletü İbn Haldûn*. thk. Muhammed b. Tâvî et-Tancî. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1425/2004.

İbn Hazm, Ebû Muhammed. *el-Fasl fî'l-Milel ve'l-Ehvâ ve'n-Nihal*. Kahire: Mektebetü'l-Hâncî.

İbn Kâdî Şühbe, Takıyyüddîn. *Tabakâtü's-Şâfi'iyye*. thk. Hâfız Abdülalîm hân. Beyrut: Âlimu'l-Kütüb, 1407.

İbn Tağriberdî. *en-Nücümü'z-Zahire fî Mülûkı Mısır ve'l-Kâhire*. thk. Muhammed Hüseyin Şemseddin. Beyrut, 1992.

İbnu'l-İhve, Muhammed b. Ahmed el-Karşî. *Meâlimu'l-Kube fî Ahkâmi'l-Hisbe*. thk. Muhammed Mahmud Şaban, Sadık Ahmed İsa el-Mûtî. Kahire: 1976.

İbnü'l-Müstevfî, Şerefüddîn el-Mübârek. *Târîhu Erbil*. thk. Sâmî b. Seyyid Hamâs es-Sakkr. Irak: Vizâratü Sekâfeti ve'l-İ'lâm, 1980.

İlhan, Avni. "Aslah". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 3/495-496. İstanbul: TDV Yayınları, 1991.

İnal, Nefise. *Dil-tefsir ilişkisi çerçevesinde mukaddimetü tefsîri İbni'n-Nakîb adlı eserde mecâz*. İstanbul: Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2020.

İsfehânî, Râğîb. *el-Müfredât*. nşr. Safvân Adnân ed-Dâvidî. Şam: Dârü'l-Kalem, 1412.

Kâdî Abdülcebbâr. *Şerhu'l-Usûli'l-Hamse*. çev. İlyas Çelebi. İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yayınları, (14), 2013.

Kalaycı, Mehmet. "Eş'arîlik ve Mâtürîdîliği Uzlaştırma Girişimleri: Tâcüddin es-Sübkî ve Nûniyye Kasidesi". *Dinî Araştırmalar*, 15/40(2012), 112-131.

Kalaycı, Mehmet. *Tarihsel Süreçte Eş'arîlik-Mâtürîdîlik İlişkisi*. Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2013.

Karadağ, Bekir. *Mısır Hanefîliği Memlûkler Dönemi Hanefî Fıkıh Düşüncesi*. Ankara: Astana Yayınları, 2020.

Karadağ, Bekir. "Memlûkler Dönemi Hanefî Fıkıh Düşüncesinin İlk Dönem Osmanlı Fıkıh Çalışmalarına Etkisi". *Cumhuriyet İlahiyat Dergisi = Cumhuriyet Theology Journal [Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi]*, 23/2(2019), 813-829.

Karadağ, Çağfer. "Semerkand Hanefî Kelâm Okulu: Mâtürîdîlik -Oluşum Zemini ve Gelişim Süreci-". *Usûl: İslâm Araştırmaları*, 6(2006), 57-100.

Karaman, Hayrettin vd. *Kur'an Yolu Tefsiri*. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2016.

Karataş, Ali. "Sahâbenin Anlama Sorunu ile Karşılaştığı Bazı Âyetler". *Bilimname* 2019 / 38 (Ekim 2019): 289-324. <https://doi.org/10.28949/bilimname.570567>

Kâsım, Kâsım Abduh. "Muhammed b. Kalâvûn". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 30/ 547-548. İstanbul: TDV Yayınları, 2005.

Kâtib Çelebi. *Süllemü'l-vüsûl ilâ tabakâti'l-fuhûl*. thk. Mahmûd Abdülkâdir Arnâûd, Ekmeleddîn İhsânôğlû. İstanbul: Mektebetü İrsikâ, 2010.

Kaya, Mesut. "Memlûk Dönemi Tefsir Eğitimi ve Çalışmaları: Tarihsel Bir Değerlendirme [Tafsîr Education and Works in the Mamluks: A Historical Review]". *Cumhuriyet İlahiyat Dergisi-Cumhuriyet Theology Journal* 24/3 (Aralık 2020), 993-1015.

Kaya, Mesut. "Mâtürîdî Tefsiri'nin Osmanlı Tefsirciliğindeki İzleri", *Osmanlı'da İlm-i Tefsir*, ed. M. Taha Boyalık vd. İstanbul: İsar Yayınları, (2019), 35-67.

Kehhâle, Ömer Rızâ. *Mucemü'l-müellifn*. Beyrut: Mektebetü'l-Müsennâ, Dâru İhyâi't-Türâsi'l-Arabî

Keleş, Bahattin. "Selçuklu Medreseleri ile Memlûk Medreselerine Genel Bir Bakış". *Türk Dünyası Araştırmaları*, 190 (2011), 195-207.

Kılavuz, Ahmet Saim. "Cin". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 8/10. İstanbul: TDV Yayınları, 1993.

Kocabıyık, İbrahim. "Ebû Hayyân ve *el-Bahrü'l-Muhît* Adlı Tefsiri". *Akademik Platform İslami Araştırmalar Dergisi* 3 / 2 (Ağustos 2019), 195-208.

Koçyiğit, Talat. "Abdullah b. Übey b. Selûl". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 1/139-140. İstanbul: TDV Yayınları, 1988.

Kureşî, Muhammed. *el-Cevâhirü'l-Mudıyye fî Tabakâti'l-Hanefiyye*. Karacı: Mîr Muhammed Kütüb Hân, 2010.

Kur'an Yolu Türkçe Meâl ve Tefsir Meâli. çev. Prof. Dr. Hayrettin Karaman – Prof. Dr. Mustafa Çağrırcı – Prof. Dr. İbrahim Kâfi Dönmez – Prof. Dr. Sadrettin Gümüş. Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 2020.

İbn Kutluboğa, Ebü'l-Adl Zeynüddîn. *Tâcü't-Terâcim*. thk. Muhammed Hayr, Ramazân Yûsuf. Şam: Dâru'l-Kalem,1992.

Madelung, Wilferd. "11.-13. Asırlarda Hanefî Âlimlerin Orta Asya'dan Batıya Göçü". *İmam Mâtürîdî ve Mâtürîdîlik*. çev. Sönmez Kutlu. Ankara: Kitâbiyât Yayınları, 2003.

Madelung, Wilferd. "Mâtürîdîliğin Yayılışı ve Türkler". çev. Muzaffer Tan. *İmam Mâtürîdî ve Mâtürîdîlik*. haz. Sönmez Kutlu. Ankara: Kitâbiyât Yayınları, 2003.

Makkarî, Ebü'l-Abbâs Ahmed b. Muhammed. *Nefhu't-tîb min gusni'l-Endelüsi'r-ratîb*. thk. İhsan Abbas. Beyrut: Dâru Sâdr, 1997.

Makdisî, İbnü'n-Nakîb Ebû Abdullâh Cemâleddîn Muhammed. *et-Tahrîr ve't-tahbîr li-akvâli eimmeti't-tefsîr fî meâni kelâmi's-semî'i'l-basîr*. İstanbul: Süleymaniye Kütüphanesi, Cârullah Efendi, 71-74.

Makdisî, İbnü'n-Nakîb Ebû Abdullah Cemâleddîn Muhammed. *et-Tahrîr ve't-tahbîr li-akvâli eimmeti't-tefsîr fî meâni kelâmi's-semî'i'l-basîr*. İstanbul: Süleymaniye Kütüphanesi, Fâtih,177.

Makdisî, İbnü'n-Nakîb Ebû Abdullah Cemâleddîn Muhammed. *et-Tahrîr ve't-tahbîr li-akvâli eimmeti't-tefsîr fî meâni kelâmi's-semî'i'l-basîr*. İstanbul: Süleymaniye Kütüphanesi, Lâleli, 238, 1a-258b.

Mâtürîdî, Ebû Mansûr. *Kitâbü't-Tevhîd*. thk. Fethullah Huleyf. İskenderiyye: Dâru'l-Câmiâti'l-Mısriyye, 1990.

Mâtürîdî, Ebû Mansûr. *Te'vilâtü Ehli's-Sünne*. thk. Mecdî Bâslûm. Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1426/2005.

Nesefî, Ebü'l-Berekât. *Medârikü't-Tenzîl ve Hakâiku't-Tevîl*. thk. Yûsuf Ali Bedîvî. Beyrut: Darü'l-Kelimi't-Tayyib, 1419/1998.

Nesefî, Ebü'l-Muîn. *Bahrü'l-Kelâm*. çev. Ramazan Biçer. İstanbul: Gelenek Yayıncılık, 2010.

Nesefî, Ebü'l-Muîn. *Tebşiratü'l-edille*. thk. Hüseyin Atay. Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 1993.

Nesefî, Ebü'l-Muîn. *Tebşiratü'l-Edille fî Usûli'd-Dîn*. thk. Hüseyin Atay, Şaban Ali Düzgün. Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 2003.

Nuvayhıt, Âdil. *Mu'cemü'l-Müfessirîn*. thk. Şeyh Hasan Hâlid. Beyrut: Müessesetü Nuvayhıt, 1988.

Nüveyrî, Ebü'l-Abbâs Şihâbüddîn. *Nihâyetü'l-Ereb fî Funûni'l-Edeb*. thk. Muhammed Abdülhâdî Şeria, Muhammed Mustafa Ziyade. Kahire, 1990.

Önal, Recep. *Mâtürîdî'ye Göre İslam Dışı Dinler*. Sakarya: Sakarya Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2013.

Özcan, Hanifi. "Türk Din Anlayışı: Mâtürîdîlik". *İmam Mâtürîdî ve Mâtürîdîlik*. haz. Sönmez Kutlu. Ankara: Kitâbiyât Yayınları, 2003.

Özdeş, Talip. *İmam Mâtürîdî'nin Te'vilâtü Ehli's-Sünne Adlı Eserinin Tefsir Metodolojisi Açısından Tahlil ve Tanıtımı*. Kayseri: Erciyes Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 1997.

Özdeş, Talip. *Mâtürîdî'nin Tefsir Anlayışı*. İstanbul: İnsan Yayınları, 2003.

Özdeş, Talip. "Mâtürîdî'nin Te'vil Anlayışında Aklın Yeri". *İmam Mâtürîdî ve Mâtürîdîlik*. haz. Sönmez Kutlu. Ankara: Kitâbiyât Yayınları, 2003.

Özdüngenli, Osman Gazi. "Mâverâünnehir". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* .28/177-180. Ankara: TDV Yayınları, 2003.

Özel, Ahmet. "İbnü'l-Fasîh". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 21/43-44. İstanbul: TDV Yayınları, 2000.

Özen, Şükrü. *Ebû Mansûr el-Mâtürîdî'nin Fıkıh Usûlünü Yeniden İnşası*. İstanbul: Marmara Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi, Doçentlik Tezi, 2001.

Özen, Şükrü. "İmam Ebû Mansûr el-Mâtürîdî'nin Fıkıh Usûlünün İnşası". *İmam Mâtürîdî ve Mâtürîdîlik*. haz. Sönmez Kutlu. Ankara: Kitâbiyât Yayınları, 2003.

Özen, Şükrü. "Mâtürîdî". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 28/146-151. Ankara: TDV Yayınları, 2003.

Polat, Salahattin. "Alâeddin İbnü't-Türkmânî". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 21/234-235. İstanbul: TDV Yayınları, 2000.

Râzî, Fahreddin. *Mefâtîhu'l-Gayb*. Beyrut: Daru İhyâi't-Türâsi'l-Arabi, 3.baskı, 1420.

Rıdvanoğlu, Mahmut. "Habbâzî". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 14/342-343. İstanbul: TDV Yayınları, 1996.

Rudolph, Ulrich. *Mâtürîdî*. çev. Özcan Taşçı. İstanbul: Litera Yayıncılık, 2017.

Safedî, Ebü's-Safâ Salâhuddîn. *Ayânü'l-asr ve avânü'n-nasr*. thk. Dr. Ali Ebû Zeyd, Dr. Nebîl Ebû Aşeme, Dr. Muhammed Mevid, Dr. Mahmûd Sâlim Muhammed. Beyrut: Dâru'l-Fikri'l-Muasır; Şam: Dâru'l-Fikr, 1998.

Sâbûnî, Nüreddin. *Mâtürîdîyye Akaidi*. çev. Bekir Topaloğlu. Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 1979.

Saylan, Nesrişah. "Hz. Hafsa'ya Nispet Edilen Kıraat Vecihlerinin Mâtürîdî Tefsiri Bağlamında İncelenmesi". *Dinbilimleri Akademik Araştırma Dergisi*, 20/1(2020).

Seyyid, Eymen Fuâd. "Kahire". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 24/173-175. İstanbul: TDV Yayınları, 2001.

Sezen, Melikşah. *İmam Mâtürîdî'nin Tefsir Literatürüne Tesiri*. İstanbul: Kökler Yayınları, 2018.

Sübkî, Taceddin. *Mu'îdü'n-Ni'am ve Mübîdü'n-Nikam*. Beyrut: Müessesetü'l-Kütübi's-Sekâfiyye, 1407/1986.

Sübkî, Taceddin. *Tabakâtu's-Şâfi'yyeti'l-Kubrâ*. thk. Mahmûd Muhammed et-Tanâhî, Abdulfettâh Muhammed el-Hulvî, İsâ el-Bâbî el-Halebî. Kahire: 1964.

Sübkî, Takıyyüddîn. *Fetâvâ's-Sübkî*. Kahire: Dâru'l-Meârif.

Süyûtî, Celâlüddîn Abdurrahmân b. Ebî Bekr. *Bugyetü'l-vu'ât fi tabakâti'l-lugaviyyîn ve'n-nühât*. thk. Muhammed Ebû'l-Fadl İbrâhîm. Lübnan: El-Mektebetü'l-Asriyye.

Süyûtî, Celâlüddîn Abdurrahman b. Ebî Bekr. *Hüsnü'l-muhâdara fi târîh-i Mısır ve'l-Kahire*. thk. Muhammed Ebû'l-Fudayl İbrahim. Dâru İhyai'l-kütübi'l-Arabiyye, 1387/1967.

Süyûtî, Celâlüddîn Abdurrahmân b. Ebî Bekr. *el-İtkân fi Ulûmi'l-Kur'an*, thk. Muhammed Ebû'l-Fadl İbrâhîm. Mısır: el-Heyetü'l-Mısriyyetü'l-âmmetü li'l-Kitâb, 1974.

Şeker, Mehmet. "Makrîzî'nin el-Hitat Adlı Eserinde Mısır ve İfrîkıyye'de Mezheplerin Ortaya Çıkışı = The Emergence of Madhhab in Egypt and North Africa in Makrîzî's Work al-Hitat". *Türk Kültürü ve Hacı Bektaş Veli Araştırma Dergisi*, 89(2019), 43-54.

Şeker, Mehmet. "Fâtımîlerde ve Memlûklerde Dört Mezhep Başkadılarının Tayini". *Türk Kültürü ve Hacı Bektaş Veli Araştırma Dergisi* 82 (2017), 163-170.

Şevkânî, Ebû Abdillâh Muhammed. *el-Bedrî't-tâli*. Beyrut: Dâru'l-Marife.

Tan, Muzaffer. "Horasan ve Mâverâünnehir'de İlk İsmâ'îli Faaliyetler". *Dini Araştırmalar* 10 / 30 (Haziran 2008): 55-74.

Tayşi, Mehmet Serhan. "Kıyâfe". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 25/508. Ankara: TDV Yayınları, 2002.

Teftâzânî, Sadüddîn. *Şerhu'l-Mekâsîd*. thk. Abdurrahman Umeyra. Beyrut: 'Âlam el-Kutub, 1409/1989.

Temizer, Aydın. "İlk Dönem Dilbilimsel Tefsir Literatürüne Dair Bir Analiz - Garîbu'l-Kur'an Örneği-/An Analysis of Linguistic Tafsir Literature of the First Period -Garib Al-Qur'an Example-". *İlahiyat / I* (Aralık/December 2018): 37-50.

Tomar, Cengiz. "Kılıç'tan Kaleme: Memlûklar ve Entellektüel Hayat". *Türklük Araştırmaları Dergisi*, 12(2002), 249-259.

Topaloğlu, Bekir. "Usûlü'd-Dîn". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 42/217-218. İstanbul: TDV Yayınları, 2012.

Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi. *Maveraünnehir*. Erişim 5 Mart 2021. <https://islamansiklopedisi.org.tr/maveraunnehir>

Usta, Aydın. "Sâmânîler". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 36/64-68. İstanbul: TDV Yayınları, 2009.

Vâhidî, Ebû'l-Hasen. *el-Basît fî tefsîri 'l-Kur'ân*. thk. İmam Muhammed b. Suûd Üniversitesi Heyeti. Riyad: 'Îmâdetü'l-Bahsi'l-İlmi, h.1420.

Yaşar, Mehmet Aziz. "Tâcüddîn es-Sübki'nin Hayatı, İlmî Şahsiyeti ve Eserleri". *Mukaddime: Mardin Artuklu Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 9/1(2018), 77-100.

Yavuz, Yusuf Şevki. "Ebû'l-Muîn en-Nesefî". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 32/568-570. İstanbul: TDV Yayınları, 2006.

Yavuz, Yusuf Şevki. "Mâtürîdiyye". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 28/165-175. Ankara: TDV Yayınları, 2003.

Yavuz, Yusuf Şevki. "Tekfîr". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 40/350-356. İstanbul: TDV Yayınları, 2011.

Yazıcıoğlu, M. Sait. "Mâtürîdî Kelâm Ekolünün İki Büyük Siması: Ebû Mansûr Mâtürîdî ve Ebû'l-Muîn Neseî". *İmam Mâtürîdî ve Mâtürîdîlik*. haz. Sönmez Kutlu. Ankara, Kitâbiyât Yayınları, 2003.

Yazıcıoğlu, M. Sait. *Mâtürîdî ve Neseî'ye Göre İnsan Hürriyeti Kavramı*. Ankara: MEB Yayınları, 1997.

Yeşil, M. Saim. *İrade Hürriyeti ve İmam Mâtürîdî*. İstanbul: Marmara İlahiyat Vakfı Yayınları no:8, Kuşak Ofset, 1984.

Yiğit, İsmail. "Aynî'yi Yetiştiren Memlûkler Dönemi İlmî Hareketine Genel Bir Bakış". *Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 11-12 (1993-1994), 27-45.

Yiğit, İsmail. "Kuteybe b. Müslim". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 26/491. Ankara: TDV Yayınları, 2002.

Yılmaz, Ali Tarık Ziyat. "Mâtürîdî Âlimlerden Sığnâkî'nin (ö. 714/1314[?]) Hayatı, İlmî Şahsiyeti, Kelâm İlmindeki Yeri ve Eserleri". *Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 12(2018).

Yörükân, Yusuf Ziya. *İslâm Akaid Sisteminde Gelişmeler*. İstanbul: Ötüken Neşriyat, 2006.

Yuvalı, Abdülkadir. "Hülâgû". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 18/473-475. İstanbul: TDV Yayınları, 1998.

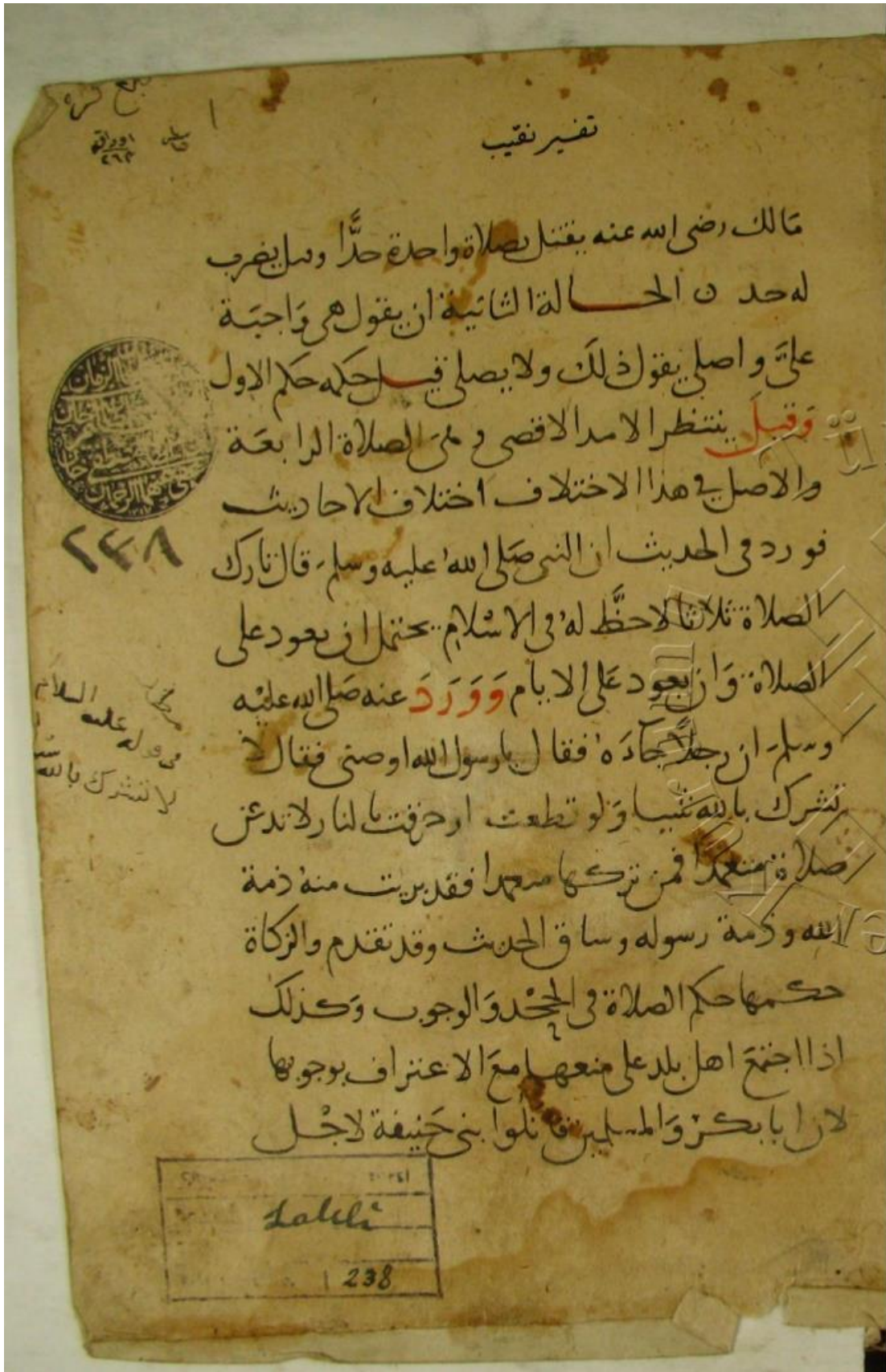
Zehebî, Şemsüddîn Muhammed b. Ahmed. *el-Mu'cemü'l-muhtas bi'l-muhaddisîn*. thk. Muhammed Habîb el-Heyle. Tâif: Mektebetü's-Sadîk, 1988.

Zemahşerî, Cârullah Mahmûd b. Ömer. *el-Keşşâf*. Beyrut: Dâru'l-Kitâb'i-Arabi, h.1407.

Zeyd, Dr. Nebîl Ebû Aşame, Dr. Muhammed Mevid, Dr. Mahmûd Salîm Muhammed. Beyrût: Dâru'l-Fikri'l-Muâsır; Şam: Dâru'l-Fikr, 1998.

Ziriklî, Muhammed Hayrüddîn. *el-A'lâm*. 15.Baskı. Beyrut: Dâru'l-İlm li'l-Melâyîn, Mayıs 2002.

Ek 1 – Süleymaniye Yazma Eserler Kütüphanesi'nde Lâleli Koleksiyonundaki et-Tahrîr'e Ait Nüshaların Giriş Sayfası

ذلك الذي قصصنا عليهم من امر الرسل وأمر عذاب
 من كذب لأنه لم يكن ربك مهلك القرى بظلم
 أي لا يهلكهم حتى يبعث إليهم رسولاً **وقال**
التبريزي في ذلك قولان **أحدهما** أنه أشار
 إلى السؤال أن لم يكن أي لبيان أن لم يكن **الثاني**
 أنه عايد على القصص مما تقدم **قال** صاحب
 الكشاف ذلك إشارة إلى ما تقدم من بعثه
 الرسل إليهم وأنداءهم سوا العاقبة وهو خبر مبتدأ
 محذوف أي الأمر ذلك **وقال** **لما تريد** ذلك
 إشارة إلى ما وجد منهم من النكذب والمقاصي
 ومخاطب إلى الهلاك الذي كان بالأمم الخالية
وقال **ابن عطية** ذلك إشارة إلى مجموع ما تقدم
 بصح أن يكون في موضع رفع بالابتداء والخبر
 محذوف تقديره ذلك الأمر ويصح أن يكون
 في موضع نصب لتقدير فعلنا وإن مفعول من

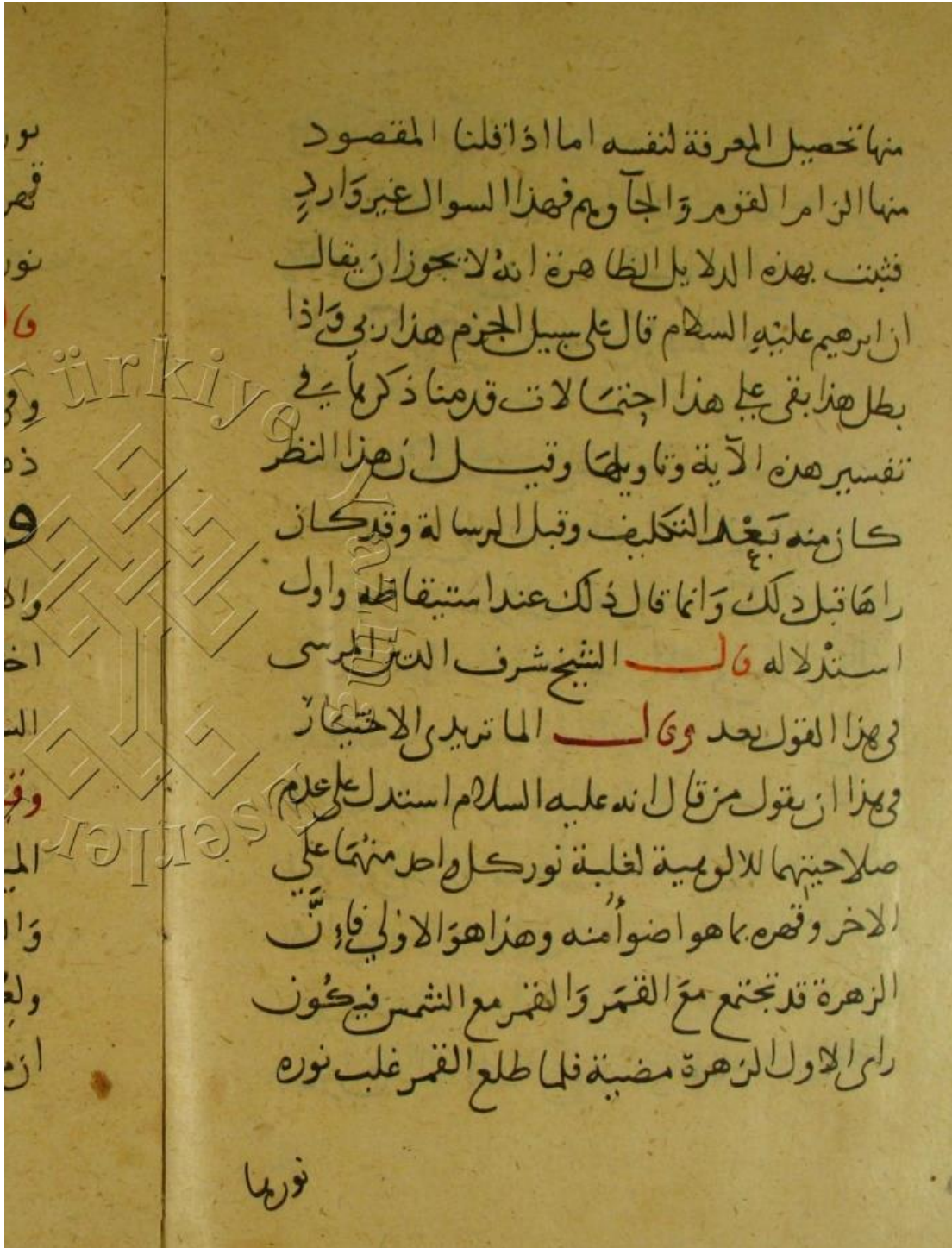
Ek – 2 *el-Bahrü'l-Muhît* ve *Te'vilâtü'l-Kur'an* ile Birlikte *et-Tahrîr*'de Tespit Ettiğimiz

Ortak Rivayetlerin İlki

اهل القرى بظلم اذا ظلموا دون ان ينذروهم وهذا
 هو اليبين القوي وقد ذكر الطبري رحمه الله
 هذين التاويلين **وقال ابن القشيري** اي لا يهلكهم
 بذنوبهم ما لم يبعث اليهم الرسل ولو اهلكهم قبل
 بعثه الرسل فله ان يفعل ما يريد فلا ظلم منه ولكنه
 يكون في صورة الظلم في ظن اهل العرف **وقيل**
 لو اهلكناهم وهم غافلون من غير بعثة الرسل
 اليهم ما كان ذلك ظلما لانه تصرفنا في ملكنا
وقيل معناه ما كان بك مهلك القرى بشرك
 من اشرك منهم فهو مثل قوله عرجل ولا تزروا زينة
 وزواجر اخري ولو اهلكهم قبل بعثه الرسل فله ان
 يفعل ما يريد وقد قال عيسى عليه السلام ان
 نعتهم فانهم عبادك وقد تقدم **قال الماتريدي**
 اي لم يكن يهلكهم بظلم انفسهم اهلاك استيصال
 وتعذيب الابد تقدم وعيد او سواهم العذاب

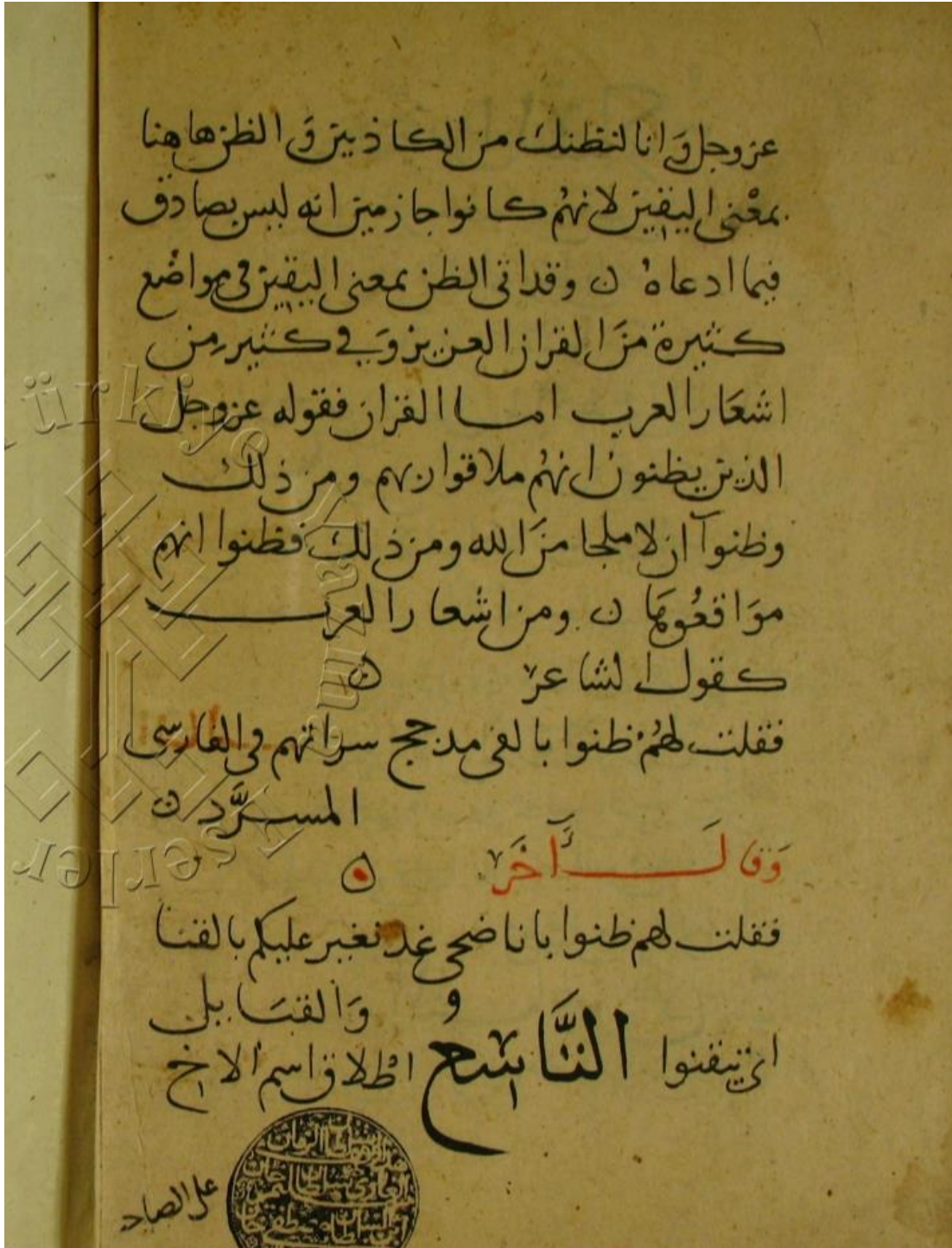
اعمالهم ومما ركب بنما فلما يعملون يشاه عنه خفي
 عليه مقاديرهم واحواله وما يستحق عليه من الاجر
 والغفلة ان يذهب الشئ عنك لاشتغالك بغيره
قال الماتريدي وكل درجات انما جاز عقيب
 خطاب الكفار فيكون راجعا عليهم اي وكل
 درجات اي درجات ومراتب من العقاب مما
 عملوا من الكفر والمعاصي والله اعلم **وقيل**
 خلقهم مع علم بصنيعهم لان ضرر ذلك راجع
 اليهم **وروي** عن النبي صلى الله عليه وسلم انه قال
 الدرجة في الجنة فوق الدرجة كما بين السماء والارض
 وان العبد من اهل الجنة ليرفع بصره فيلع له برق
 يكاد يخطف بصره فيقول ما هذا فيقال له هذا
 نور اخيك فلان فيقول اخي فلان كذا في الدنيا عمل
 جميعا وقد فضل عليا هكذا فيقال له انه افضل
 منك عملا ثم يجعل في قلبه الرضا فيرضى بمنزلة

Ek 3 – el-Bahrü'l-Muhîr ve Te'vîlâtü'l-Kur'an ile Birlikte et-Tahrîr'de Tespit

Ek 4 – *el-Bahrü'l-Muhît* ve *Te'vîlâtü'l-Kur'an* ile Birlikte *et-Tahrîr*'de Tespit

Ettiğimiz Ortak Rivayetlerin İkincisi

Ek 5 – Süleymaniye Yazma Eserler Kütüphanesi'nde Lâleli Koleksiyonundaki et-
 Tahrîr'e Ait Nüshaların Son Sayfası